

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

२०२३-२४

वार्षिक अहवाल

स्वच्छ आणि आरोग्यदायी
महाराष्ट्राची खात्री करून
पर्यावरण संरक्षणातील
अग्रगण्य प्राधिकरण बनणे

शाश्वत विकासासाठी
पर्यावरणीय कायदे आणि
प्रदूषण नियंत्रण नियमांच्या
अंमलबजावणीत उत्कृष्ट
कामगिरी करणे

पर्यावरण संवर्धनासाठी
एकत्रितपणे कार्य करण्यासाठी
उद्योग, समुदाय आणि सरकारी
संस्था सोबत भागीदारी वाढवणे.

महाराष्ट्रातील लोकांसाठी
जीवनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी
मोजता येण्याजोग्या प्रभावामध्ये
भाषांतर आणि दृष्टी इत्यादी
प्रयत्नांना एकत्रित करणे.

म.प्र.नि.
मंडळाचे
दृष्टीकोन

महाराष्ट्रातील नागरिकांमध्ये
जागरूकता आणि जबाबदार
पर्यावरणीय वर्तनास प्रोत्साहन
देणे.

पर्यावरणीय पाऊलखुणा
कमी करून औद्योगिक
विकासाला चालना देऊन
संतुलित दृष्टिकोनासाठी
प्रयत्न करणे.

उदयोन्मुख पर्यावरणीय
आव्हानांना प्रभावीपणे
संबोधित करण्यासाठी
नवकल्पना आणि तंत्रज्ञानाचा
स्वीकार करणे.

प्रास्ताविक

आम्हाला अत्यंत अभिमान आणि जबाबदारीची भावना आहे की, आम्ही महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचा (म. प्र. नि. मंडळ) वार्षिक अहवाल आर्थिक वर्ष २०२३ - २०२४ साठी सादर करत आहोत. हा अहवाल पर्यावरण संरक्षण आणि महाराष्ट्रात शाश्वत विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आमच्या प्रयत्नांचा, उपक्रमांचा आणि यशस्वी कामगिरीचा संपूर्ण आढावा प्रदान करतो. सरकारी यंत्रणा, स्वयंसेवी संस्था, औद्योगिक भागीदार आणि समुदाय यांच्यासोबतच्या आमच्या सहकार्याचा या प्रयत्नांमध्ये महत्त्वाचा वाटा आहे, जो स्वच्छ आणि निरोगी पर्यावरणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

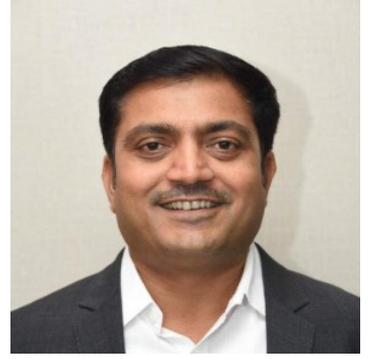
राज्याची पर्यावरण संसाधने, सध्याचे पर्यावरणीय कल, त्यांचे परिणाम आणि संबंधित प्रयत्नांचा तपशीलही या अहवालात सादर करण्यात आला आहे. पर्यावरणीय स्थितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी, आम्ही प्रत्यक्ष वेळेतील निरीक्षण केंद्रे आणि नमुन्यांद्वारे गोळा केलेली नवीनतम माहितीचा वापर करतो. अहवाल कालावधी दरम्यान आयोजित केलेल्या प्रत्येक मूल्यमापन आणि विश्लेषणामध्ये निष्कर्षांचा सारांश समाविष्ट आहे. वृक्षारोपण मोहिमा, सुधारित कचरा व्यवस्थापन धोरणे आणि औद्योगिक उत्सर्जनाचे निरीक्षण यासारख्या महत्त्वाच्या उपक्रमांमुळे राज्याच्या पर्यावरणीय गुणवत्तेत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाली आहे. महाराष्ट्रातील नागरिकांमध्ये पर्यावरणीय जबाबदारीला प्रोत्साहन देण्यासाठी जनजागृती आणि समाजाचा समावेश करण्यावर आमचा मुख्य भर आहे.

आम्ही आमच्या प्रगतीकडे मागे वळून पाहताना, अजूनही काही आव्हाने कायम असल्याचे जाणवते. आम्ही पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आणि नवीन ऊर्जा आणि समर्पणाने शाश्वत विकासाचा पाठपुरावा करण्यासाठी वचनबद्ध आहोत. आम्ही आमच्या सर्व भागधारकांचे त्यांच्या सततच्या पाठिंब्या आणि सहकार्याबद्दल आभारी आहोत. आपण एकत्रितपणे भावी पिढ्यांसाठी शाश्वत आणि सक्षम महाराष्ट्र घडवू शकतो.

श्री. सिद्धेश रामदास कदम
अध्यक्ष, म. प्र. नि. मंडळ

प्रस्तावना

शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी वचनबद्ध असलेली संस्था म्हणून, आमचे लक्ष या वर्षी प्रगत तंत्रज्ञान एकत्रित करणे, समुदाय सहभाग वाढवणे आणि पर्यावरणीय आव्हानांना तोंड देण्यासाठी कठोर नियमांची अंमलबजावणी करणे यावर केंद्रित आहे.

सदर अहवाल महाराष्ट्राच्या पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी आमच्या सुरु असलेल्या ध्येयात आमचे सातत्यपूर्ण प्रयत्न, पुढाकार आणि उपलब्धता समाविष्ट करतो.

घातक कचरा व्यवस्थापन, प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन आणि ई-कचरा विल्हेवाट यासह विविध क्षेत्रांमधील आमची प्रगती अहवालात प्रदान करण्यात आली आहे. तसेच, हवा आणि जल प्रदूषणाचे नियंत्रण व पर्यावरणीय नियमांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी करण्यात आलेल्या उपाययोजनांची माहितीही यामध्ये समाविष्ट आहे.

आम्ही सरकारी संस्था, गैर-सरकारी संस्था, उद्योग भागीदार आणि महाराष्ट्रातील नागरिकांसह आमच्या भागधारकांच्या अमूल्य सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक कृतज्ञता व्यक्त करतो. आमची पर्यावरणीय उद्दिष्टे पुढे नेण्यात त्यांचे सामूहिक प्रयत्न महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत. पर्यावरणीय शाश्वतता आणि सुदृढता साध्य करण्याच्या आमच्या ध्येयासाठी आम्ही वचनबद्ध आहोत. स्वच्छ आणि सुरक्षित महाराष्ट्राच्या दिशेने हा प्रवास असाच पुढे सुरु ठेवण्यास आम्ही उत्सुक आहोत.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ राज्याच्या विकासाला नैसर्गिक वारशाच्या विनाशाशिवाय साध्य करण्यासाठी पर्यावरण संरक्षण आणि संसाधन व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने कार्यरत राहिल.

डॉ. अविनाश ढाकणे (भा.प्र.से.)
सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ

अनुक्रमणिका

१.	परिचय	१
२.	मंडळाचे संघटन	२
३.	मंडळाच्या बैठका	३
४.	मंडळाने स्थापन केलेल्या समित्या	१०
५.	हवा आणि जल गुणवत्ता मापनाचे जाळे व सद्यस्थिती	१३
६.	प्रादेशिक पर्यावरणीय समस्या आणि संबंधित प्रदेशात अवलंबिण्यात आलेले नियंत्रणाचे उपाय	८९
७.	पर्यावरणीय अभ्यास आणि सर्वेक्षणे.....	११२
८.	पर्यावरणीय प्रशिक्षण	११८
९.	वित्त आणि लेखा.....	११९
१०.	कायदा व नियमांची अंमलबजावणी	१२०
११.	पर्यावरण जागरूकता आणि सार्वजनिक सहभाग	१२२
१२.	मंडळामार्फत हाताळण्यात येणारे महत्त्वाचे मुद्दे.....	१३१

परिशिष्टांची सूची

परिशिष्ट	नाव	पृष्ठ क्रमांक
१ अ.	संघटनात्मक रचना	१३४
१ ब.	विभाग कार्यालयांचा आराखडा	१३५
१ क.	मंडळाच्या प्रयोगशाळांचा आराखडा	१३६
२.	३१/०३/२०२४ रोजी कर्मचारी संख्या	१३७
३.	प्रादेशिक व उप-प्रादेशिक कार्यालयांचे अधिकारक्षेत्रांसह तपशील.	१३९
४.	उद्योगांचा विभागानुसार सांख्यिकी अहवाल सन २०२३-२४	१४५
५.	२०२३-२४ ह्या वर्षी म. प्र. नि मंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनी घेतलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा तपशील	१४६
६.	वर्ष २०२३-२४ चे वित्त आणि लेखा	१५२

१. परिचय

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (म.प्र.नि.मंडळ) हे महाराष्ट्रातील पर्यावरणविषयक कायदे आणि प्रदूषण नियंत्रणाच्या अंमलबजावणीसाठी एक प्रमुख नियामक आहे. प्रदूषण रोखण्यासाठी आणि कमी करण्याशी संबंधित विविध कायदे, नियम, अधिसूचना इत्यादींची अंमलबजावणी करून शाश्वत विकास सुरक्षित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

म.प्र.नि.मंडळाची स्थापना ७ सप्टेंबर १९७० रोजी महाराष्ट्र जल (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) अधिनियम, १९६९ तरतुदीनुसार करण्यात आली. आणि हे महाराष्ट्र सरकारच्या पर्यावरण आणि हवामान बदल विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली कार्य करते. हवा आणि जल प्रदूषण रोखण्यासाठी म.प्र.नि.मंडळाने जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) कायदा, १९७४ आणि हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) कायदा, १९८१ स्वीकारला. मंडळ पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६ अंतर्गत काही तरतुदी देखील लागू करते ज्यामध्ये जैव वैद्यकीय कचरा (व्यवस्थापन आणि हाताळणी) नियम, २०००, महानगरपालिका घनकचरा नियम, २००० इत्यादींचा समावेश आहे.

म.प्र.नि.मंडळाचे मुख्य कार्य प्रदूषण आणि प्रतिबंध, नियंत्रण किंवा कमी करण्याशी संबंधित माहिती गोळा करणे आणि प्रसारित करणे आहे. तसेच, सांडपाणी किंवा व्यापारातील सांडपाणी प्रक्रिया, विल्हेवाट सुविधा, हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणालीची तपासणी करते आणि औद्योगिक सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी योग्य आणि किफायतशीर पद्धत प्रदान करते. म. प्र. नि. मंडळ प्रदूषण नियंत्रण, कचरा पुनर्प्रक्रिया आणि पुनर्वापर, पर्यावरणास अनुकूल पद्धती इत्यादी क्षेत्रातील विकासास समर्थन व प्रोत्साहन देते. तसेच राज्य सरकारला जल प्रदूषणास कारणीभूत असलेल्या उद्योगांच्या स्थानाबाबत योग्य सल्ला देखील देते. मंडळ राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण कार्यक्रम आणि राज्य वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण कार्यक्रम अंतर्गत स्थापन केलेल्या हवा निरीक्षण केंद्रांद्वारे हवा प्रदूषणावर लक्ष ठेवते. त्याचप्रमाणे, राष्ट्रीय जल गुणवत्ता निरीक्षण कार्यक्रम आणि राज्य जल गुणवत्ता निरीक्षण कार्यक्रम अंतर्गत जल गुणवत्तेचे परीक्षण केले जाते ज्यामध्ये पृष्ठभाग आणि भूजल गुणवत्तेचे विश्लेषण केले जाते.

म. प्र. नि.मंडळाद्वारे हवा आणि जल या दोन्ही प्रदूषणांना संबोधित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण उपाययोजना केल्या जातात. प्रदूषण पातळीवर अधिक व्यापक आणि वास्तविक वेळेतील माहिती प्रदान करण्यासाठी प्रमुख शहरे आणि औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये हवा गुणवत्तेचे निरीक्षण नेटवर्क विस्तारित करण्यात आल्या आहेत. म. प्र. नि.मंडळाने अति प्रदूषण असलेल्या शहरांसाठी शहर-विशिष्ट कृती योजना विकसित करून राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रम देखील लागू केला, ज्यामध्ये वाहतूक व्यवस्थापन, औद्योगिक उत्सर्जन नियंत्रण आणि स्वच्छ इंधन समाविष्ट होते. औद्योगिक उत्सर्जनावर कठोर नियम लागू केले आहेत, अनिवार्य प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे आणि नियमित अनुपालन तपासणी केली जाते. अंमलबजावणीच्या दृष्टीने, म. प्र. नि. मंडळाने उल्लंघनासाठी दंड ठोठावला आहे आणि पर्यावरणीय नियमांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी तपासणी वाढवली आहे.

जल गुणवत्ता सुधारण्यासाठी, म. प्र. नि.मंडळाने नवीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे (एसटीपी) बांधून, विद्यमान सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रांमध्ये सुधारणा करून आणि विकेंद्रित सांडपाणी प्रक्रिया उपायांना प्रोत्साहन देऊन सांडपाणी प्रक्रिया पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा केली आहे. प्रमुख नद्यांची स्वच्छता आणि पुनरुज्जीवन करण्यासाठी नमामि चंद्रभागा, कृष्णा नदी पुनरुज्जीवन प्रकल्प यासारखे उपक्रम सुरू करण्यात आले आहेत, ज्यामध्ये प्रदूषक काढून टाकणे, अधिवास पुनर्संचयित करणे आणि चांगले कचरा व्यवस्थापन यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. याव्यतिरिक्त, म. प्र. नि. मंडळाने एकल-वापर प्लास्टिकवर बंदी घालून, पर्यायांना प्रोत्साहन देऊन आणि पुनर्वापराचे नियम मजबूत करून प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम लागू केले आहेत. प्लास्टिक, बॅटरी आणि इलेक्ट्रॉनिक्स यांसारख्या उत्पादनांच्या अखेरच्या टप्प्यातील व्यवस्थापनासाठी उत्पादकांसह, उत्पादकांच्या विस्तारित जबाबदारीचा (ईपीआर) देखील अनिवार्य केला आहे. उत्सवांदरम्यान वारंवार ध्वनी निरीक्षण देखील केले जाते आणि संकलित केलेली माहिती मंडळाच्या संकेतस्थळावर जनतेसाठी उपलब्ध करून दिली जाते. वरील नमूद केलेल्या उपक्रमांचे कामकाज सुरळीत पार पाडण्यासाठी, म. प्र. नि. मंडळाने संपूर्ण १२ प्रादेशिक कार्यालये आणि ४३ उप-प्रदेश कार्यालये आणि या वार्षिक अहवालात त्याचे परिणामवार वर्णन केले आहे.

२. मंडळाचे संघटन

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळामध्ये, राज्य सरकारने सन १९८३ मध्ये अधिसूचित केलेल्या जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ अंतर्गत अध्यक्ष, इतर सदस्य तसेच मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून पूर्ण वेळ कार्यरत असलेले सदस्य सचिव यांचा खाली दर्शविलेल्या श्रेणीप्रमाणे समावेश आहे:

१. अध्यक्ष (अर्धवेळ किंवा पूर्ण वेळ)
२. राज्य सरकारचे प्रतिनिधी (पाचपेक्षा जास्त नाही)
३. स्थानिक मंडळांचे प्रतिनिधी (पाचपेक्षा जास्त नाहीत)
४. राज्य सरकारच्या कंपनी किंवा महामंडळाचे प्रतिनिधी (दोन)
५. कृषी, मत्स्यपालन किंवा उद्योग किंवा व्यापार इत्यादींच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करणारे सदस्य (तीनपेक्षा जास्त नाही)
६. सदस्य सचिव (पूर्ण वेळ)

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ च्या कलम ४ अंतर्गत महाराष्ट्र सरकारला राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (म. प्र. नि. मंडळ) स्थापन करण्याचे अधिकार आहेत.

तक्ता २.१ म. प्र. नि. मंडळाचे २०२३-२४ दरम्यान संघटन.

श्री. आबासाहेब ल. जन्हाड, (भा.प्र.से.) अध्यक्ष, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	अध्यक्ष (२८ जून २०२३ पर्यंत)
श्री. प्रवीण दराडे, (भा.प्र.से.) अध्यक्ष, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई.	अध्यक्ष (२८ जून, २०२३ ते १० मार्च २०२४ पर्यंत)
श्री. सिध्देश रामदास कदम अध्यक्ष, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई.	अध्यक्ष (११ मार्च, २०२४ ते अद्यापपर्यंत)
प्रधान सचिव सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
प्रधान सचिव नगरविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई	सदस्य
प्रधान सचिव पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
प्रधान सचिव गृह (वाहतूक) विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
प्रधान सचिव पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
मुख्य कार्यकारी अधिकारी एम.आय.डी.सी., अंधेरी (पूर्व), मुंबई	सदस्य
सदस्य सचिव महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, मुंबई	सदस्य
श्री. प्रवीण दराडे, (भा.प्र.से.) सदस्य सचिव (अतिरिक्त कार्यभार), म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य सचिव (२८ जून, २०२३ पर्यंत)
डॉ. अविनाश ढाकणे, (भा.प्र.से.) सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य सचिव (२८ जून, २०२३ ते अद्यापपर्यंत)
श्री. नितीन गोरे (कृषी) चाकण, ता. खेड, जि. पुणे - ४१०५०१.	सदस्य
श्री. आदित्य शिरोडकर (व्यवसाय) शिवाजी पार्क, दादर (प), मुंबई - ४०००२८	सदस्य

३. मंडळाच्या बैठका

२०२३-२४ या वर्षात, मंडळाच्या दोन बैठका घेण्यात आल्या आणि विविध विकासात्मक निर्णय घेतले गेले, त्यांचा सारांश खालीलप्रमाणे आहे;

३.१ १८१ वी मंडळाची बैठक

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची १८१ वी बैठक १६ ऑक्टोबर २०२३ रोजी झाली. बैठकीत घेतलेले प्रमुख निर्णय खालीलप्रमाणे आहेत;

अ. सोसायटीला सुपूर्त केलेल्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांच्या नूतनीकरणासाठी संमती शुल्कात सुधारणा.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ हे जल व हवा प्रदूषण प्रतिबंधक कायदे तसेच घातक कचरा नियमांतर्गत उद्योगांना “कार्य करण्यास संमती” व “संमतीचे नूतनीकरण” प्रदान करते. या संमतीसाठी आकारण्यात येणारे शुल्क संबंधित प्रकल्पातील जमीन, यंत्रसामग्री व एकूण भांडवली गुंतवणुकीच्या आधारावर केली जाते. एकात्मिक टाउनशिप प्रकल्पांसाठी, विशेषतः महाराष्ट्राच्या एकात्मिक टाउनशिप धोरणांतर्गत, शुल्क वर्गीकरण समायोजित करण्यासाठी उद्योग गट आणि विकासकांकडून म. प्र. नि. मंडळाला विनंत्या प्राप्त झाल्या. वार्षिक नूतनीकरण टाळण्यासाठी, क्रेडाई-एमसीएचआय ने एकदा सोसायटींना सुपूर्त केलेल्या रिअल इस्टेट प्रकल्पांसाठी एक वेळची कायमस्वरूपी संमतीची विनंती देखील केली.

या विनंत्यांवर विचार केल्यानंतर, म. प्र. नि. मंडळाने प्रस्तावित केले की सोसायटींना सुपूर्त केलेल्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांसाठी संमती शुल्क केवळ सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प, घनकचरा व्यवस्थापन आणि डीजी सेट मधील भांडवली गुंतवणुकीवर आधारित असावे, ज्यामध्ये त्यांच्या देखभालीचा खर्च समाविष्ट आहे. एका वेळी पाच वर्षांसाठी शुल्क आकारले जाईल. पर्यावरणीय मंजूरी असलेल्या प्रकल्पांसाठी, मंजूरीच्या तपशीलांवर आधारित खर्च पडताळला जाईल. मंजूरी नसलेल्या प्रकल्पांसाठी, सनदी अभियंता आणि लेखापाल यांच्याकडून पडताळणी केली जाईल. सदस्य सचिवांना कारवाई करण्यास अधिकृत केले आहे.

आ. महाराष्ट्र राज्यातील सात जिल्ह्यांतील ग्रामीण भागात प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापनासाठी पथदर्शी प्रकल्प.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (म. प्र. नि. मंडळ) सध्या ४१८ शहरी भागांमध्ये प्लास्टिक कचऱ्यावर निरीक्षण करत आहे, परंतु ग्रामीण भागांमध्ये कचरा संकलन आणि पुनर्वापर कमी प्रमाणात होत आहे, कारण तेथे मोठे क्षेत्रफळ आहे आणि प्लास्टिक कचऱ्याचे प्रमाण कमी आहे. यामुळे प्रोत्साहनाचा अभाव आहे आणि त्यामुळे प्लास्टिक कचरा गावांच्या बाहेर टाकला जात आहे.

यावर उपाय म्हणून, म. प्र. नि. मंडळाने ग्रामीण भागात प्लास्टिक कचरा संकलन, वाहतूक आणि पुनर्वापरासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी मॉडेलद्वारे एक प्रयोगात्मक प्रकल्प प्रस्तावित केला आहे. हा प्रकल्प सहा प्रशासकीय विभागांमधील सात जिल्ह्यांमध्ये लागू होईल: सिंधुदुर्ग आणि रत्नागिरी (कोकण), सातारा (पुणे), नाशिक (नाशिक), नागपूर (नागपूर), अमरावती (अमरावती), आणि नांदेड (छत्रपती संभाजी नगर). स्थानिक समुदाय पुनर्वापरकर्त्यांसाठी प्लास्टिक कचरा गोळा आणि साठवतील, जे त्यांना वजनानुसार पैसे देतील. म.प्र.नि.मंडळ पहिल्या वर्षासाठी व्यावसायिक अंतर भरणा निधी प्रदान करू शकते. या प्रकल्पाचा समावेश कचऱ्याचे लेखाजोखाम करणे, कचरा संकलन आणि वाहतुकीचे नियोजन विकसित करणे, समुदायाचे शिक्षण देणे आणि योग्य कचरा वर्गीकरण सुनिश्चित करणे यामध्ये असेल. निधी विस्तारित उत्पादक जबाबदारी (ईपीआर) प्रमाणपत्रांच्या विक्रीतून मिळेल, आणि आवश्यकता असल्यास म. प्र. नि. मंडळ अंतर भरणा निधी पुरवेल.

या प्रकल्पाचे ऑनलाइन प्रणालीद्वारे निरीक्षण केले जाईल आणि त्याची कामगिरी एक वर्षांनंतर मूल्यांकन केली जाईल. जर प्रकल्प यशस्वी ठरला, तर तो तीन वर्षांसाठी सुरू राहू शकतो. चर्चेदरम्यान, पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता विभागाने त्यांच्या

तालुका पातळीवरील समान उपक्रमाची चर्चा केली, ज्यात कचऱ्याच्या उपलब्धतेसंबंधी अडचणी असल्याचे नमूद केले. प्रायोगिक प्रकल्पसुरू करण्यापूर्वी म. प्र. नि मंडळ पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता विभागाच्या योजनेचा अभ्यास करेल.

इ. घातक आणि इतर कचरा (व्यवस्थापन आणि सीमापार हालचाल) नियम, २०१६ नुसार जारी केलेल्या अधिकृततेसाठी शुल्काचा प्रस्ताव.

घातक कचरा त्यांच्या विषारी, ज्वलनशील, स्फोटक किंवा संक्षारक स्वरूपामुळे, आरोग्य आणि पर्यावरणाला धोका निर्माण करतो. भारत सरकारने घातक आणि इतर कचरा (व्यवस्थापन आणि सीमापार वाहतूक) नियम, २०१६ अधिसूचित केले आहेत, जे घातक कचऱ्याच्या सुरक्षित व्यवस्थापनासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाद्वारे लागू केले जातात. या नियमांमध्ये घातक आणि इतर कचऱ्याची साठवणूक, वाहतूक, पुनर्वापर आणि विल्हेवाट लावणे यासारख्या बाबींचा समावेश आहे.

म.प्र.नि मंडळ खालील प्रमाणे घातक आणि इतर कचरा (व्यवस्थापन आणि सीमापार हालचाल) नियमांतर्गत अधिकार प्रदान करतो:

१. **नियम ९ अंतर्गत अधिकार:** घातक कचऱ्याचा संसाधन म्हणून वापर करण्यासाठी किंवा सह-प्रक्रिया करण्यासाठी.
२. **एक-वेळ अधिकार:** अनुसूची-III च्या भाग ड मध्ये दिलेल्या इतर कचऱ्याचा आयात करण्यासाठी.
३. **वाहतूक अधिकार:** महाराष्ट्रातील घातक कचऱ्याच्या वाहतुकीसाठी.

म. प्र. नि. मंडळ दरमहा या अधिकृततेसाठी सुमारे ३०-४० अर्जांवर प्रक्रिया करते. पहिल्या श्रेणीतील अर्जांची (नियम ९ अंतर्गत) प्राथमिक छाननी आणि क्षेत्रीय तपासणी केली जाते आणि नंतर घातक कचरा अधिकृतता समितीकडून पुनरावलोकन केले जाते, ज्यामध्ये विविध क्षेत्रातील तज्ञांचा समावेश असतो. समिती अर्जांचे मूल्यांकन करून, अधिकृतता मंजूर करणे किंवा नाकारणे याबाबत शिफारस करते.

म. प्र. नि. मंडळ दरमहा ४०-५० अर्जांवर चर्चा आणि मूल्यांकन करण्यासाठी मासिक बैठका घेते, ज्यामध्ये समिती सदस्यांना मानधन आणि प्रवास खर्च दिला जातो. तथापि, या अर्जांवर प्रक्रिया करण्यासाठी खर्च असूनही, म. प्र. नि. मंडळ तीन प्रकारच्या अधिकृततेसाठी कोणतेही अधिकृतता प्रक्रिया शुल्क आकारत नाही.

म. प्र. नि. मंडळाने कार्यसूचीवर तपशीलवार चर्चा केली आणि ठरवले की, घातक आणि इतर कचरा (व्यवस्थापन आणि सीमापार हालचाल) नियम, २०१६ अंतर्गत तीन प्रकारच्या अधिकार अर्जांसाठी अर्ज शुल्क लागू केले जाईल, जे खालीलप्रमाणे प्रस्तावित आहे:

अ. क्र.	घातक आणि इतर कचरा (व्यवस्थापन आणि सीमावर्ती) नियम, २०१६ अंतर्गत अधिकृततेचा प्रकार	वैधता (सध्याच्या पद्धतीनुसार)	प्रति अर्ज प्रस्तावित शुल्क (रु.)
१.	नियम ९ अंतर्गत अधिकृतता	पाच वर्षे	५,०००
२.	इतर कचरा आयात करण्यासाठी एक वेळ अधिकृतता अनुसूची - III च्या भाग-ड मध्ये सूचीबद्ध केली आहे.	एक-वेळ (निर्दिष्ट प्रमाणात आयात करण्यासाठी)	२५००
३.	नियम १८ अन्वये महाराष्ट्र राज्यात घातक कचऱ्याची वाहनांद्वारे वाहतूक करण्यासाठी वाहतूकदारांना अधिकृतता	पाच वर्षे	५,०००

सदस्य सचिव यांना पुढील कार्यवाही करण्यासाठी अधिकृत करण्यात आले आहे.

३.२ १८२ वी मंडळाची बैठक

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची १८२ वी बैठक १२ फेब्रुवारी, २०२४ रोजी झाली. बैठकीत घेतलेले प्रमुख निर्णय खालील प्रमाणे आहेत;

अ. राज्यात ५० ठिकाणी अतिरिक्त सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे बसवून वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण नेटवर्क बळकटीकरण (टप्पा - २).

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ सध्या ११८ स्वयंचलित हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे चालवते, ज्यामध्ये ७५ राष्ट्रीय हवा निरीक्षण कार्यक्रमांतर्गत (अंशतः कें. प्र. नि. मंडळाद्वारे निधी) आणि ४३ राज्य हवा निरीक्षण कार्यक्रमांतर्गत (पूर्णपणे म. प्र. नि. मंडळाद्वारे निधी) समाविष्ट आहेत. याव्यतिरिक्त, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, राज्यातील प्रमुख शहरे आणि जिल्ह्यांमध्ये ६९ सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे चालवते, ज्यांच्याकडून या केंद्रांमधील माहिती दर्शक फलकाद्वारे जनतेसाठी उपलब्ध आहे.

राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणाच्या आदेशाचे पालन करून, म. प्र. नि. मंडळाने राष्ट्रीय वातावरणीय हवा गुणवत्ता मानकांद्वारे निर्धारित नऊ मापदंडांसाठी वास्तविक-वेळ हवा गुणवत्ता माहितीचे निरीक्षण करण्यासाठी ६९ सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे (सीएएक्युएमएस) स्थापित केले आहेत. वाढत्या शहरांना, लोकसंख्येची वाढ आणि खराब होत चाललेल्या हवा गुणवत्तेला तोंड देण्यासाठी, म. प्र. नि. मंडळाने हवा गुणवत्तेचे निरीक्षण नेटवर्क आणखी विस्तारित करण्याची योजना आखली आहे. २०११ च्या लोकसंख्या गणनेच्या आधारावर, ४१ नवीन शहरांना सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांच्या स्थापनेसाठी ओळखले गेले आहे. या विस्तारासाठी ६१.५ कोटी रुपयांची आर्थिक मंजूरी देण्यात आली. तसेच, खालील यादीत नमूद केल्याप्रमाणे, हवा गुणवत्तेच्या नेटवर्कमध्ये समाविष्ट करण्यासाठी नऊ अतिरिक्त जिल्हा मुख्यालयांचा प्रस्ताव आहे ;

सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांच्या नेटवर्कचे बळकटीकरण: महाराष्ट्र राज्यात म. प्र. नि. मंडळाद्वारे स्थापित केल्या जाणाऱ्या प्रस्तावित सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची यादी (एकूण ५० संख्या)

अ. क्र.	सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांचे शहर/स्थान	सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या
१.	ठाणे महानगरपालिका	३
२.	वसई- विरार महानगरपालिका	३
३.	कल्याण-डोंबिवली महानगरपालिका	३
४.	पुणे महानगरपालिका	२
५.	पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका	२
६.	मीरा-भाईंदर महानगरपालिका	२
७.	भिवंडी-निजामपूर महानगरपालिका	२
८.	नांदेड-वाघाळा महानगरपालिका	२
९.	उल्हासनगर महानगरपालिका	२
१०.	सांगली-मिरज महानगरपालिका	२
११.	छत्रपतीसंभाजी नगर महानगरपालिका	२
१२.	नागपूर महानगरपालिका	१
१३.	नाशिक महानगरपालिका	१
१४.	अमरावती महानगरपालिका	१

१५.	अंबरनाथ महानगरपालिका	१
१६.	अचलपूर	१
१७.	बाशी (सोलापूर)	१
१८.	भुसावळ	१
१९.	बीड	१
२०.	गोंदिया	१
२१.	इचलकरंजी	१
२२.	नंदुरबार	१
२३.	धाराशिव	१
२४.	सातारा	१
२५.	उदगीर	१
२६.	वर्धा	१
२७.	यवतमाळ	१
२८.	वाशिम (जिल्हा ठिकाण)	१
२९.	हिंगोली (जिल्हा ठिकाण)	१
३०.	बुलढाणा (जिल्हा ठिकाण)	१
३१.	भंडारा (जिल्हा ठिकाण)	१
३२.	गडचिरोली (जिल्हा ठिकाण)	१
३३.	पालघर (जिल्हा ठिकाण)	१
३४.	रायगड (जिल्हा ठिकाण)	१
३५.	रत्नागिरी (जिल्हा ठिकाण)	१
३६.	सिंधुदुर्ग (जिल्हा ठिकाण)	१
एकूण		५०

म. प्र. नि. मंडळाने कार्यसूचीवर चर्चा केली आहे आणि असा निर्णय घेतला आहे की, राज्यातील वातावरणीय हवा गुणवत्तेचे नेटवर्क मजबूत करण्यासाठी, पूर्वी मंजूर केलेल्या ४१ सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांच्या सोबत अतिरिक्त ९ सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची स्थापना करण्यास मंजूरी दिलेली आहे. जेणेकरून ई-निविदा प्रक्रियेनंतर मंडळाच्या बाबींमध्ये प्रस्तावित केल्याप्रमाणे राज्यातील विविध शहरांमध्ये एकूण ५० सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची गणना होईल. सदस्य सचिव योग्य प्रक्रियेचे पालन करून खरेदी पूर्ण करण्यास अधिकृत आहेत.

आ. हवा/ जल कायद्यांतर्गत विहित केलेल्या संयुक्त संमती नियमांचे उल्लंघन केल्याबद्दल दंडात्मक शुल्क आकारण्यासाठी क्षमादान योजना लागू करणे.

पर्यावरणीय कायद्यांचे उल्लंघन करणाऱ्या उद्योगांनी, विशेषतः प्रदूषण नियंत्रण प्रणालींच्या खराब संचालन आणि देखभालीमुळे, मोठे पर्यावरणीय नुकसान केले आहे. सर्वोच्च न्यायालय आणि राष्ट्रीय हरित लवादाने स्थापलेला 'प्रदूषण करणाऱ्यानेच खर्च भरा' हा सिद्धांत प्रदूषण करणाऱ्यांना जबाबदार ठरवतो, ज्यात त्यांना पीडितांना नुकसान भरपाई देणे आणि पर्यावरणाचे नुकसान पुनर्संचयित करणे अपेक्षित आहे.

या सिद्धांतानुसार, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने १२ जुलै, २०२२ रोजी एक परिपत्रक जारी केले, ज्यामध्ये जल आणि हवा कायद्यांखालील संयुक्त संमती शासनाचे उल्लंघन करणाऱ्या उद्योगांवर दंड आकारण्याची व्यवस्था केली आहे. दंड उद्योगांच्या

श्रेणीवर आधारित आहे: लाल श्रेणीतील उद्योगांसाठी संमती शुल्काचा ५ पट, केशरी श्रेणीसाठी ३ पट, आणि हिरव्या श्रेणीसाठी २ पट दंड आकारला जातो.

तथापि, अनेक उद्योगांनी उच्च दंडांवर आक्षेप घेतला आहे, ज्यामुळे त्यांना दंड भरणे कठीण झाले आहे आणि यामुळे अनुपालन न करण्याची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. परिणामी, अनेक उद्योग वैध संमतीशिवाय कार्यरत आहेत किंवा वेळेवर नूतनीकरणासाठी अर्ज केलेले नाहीत. नवीनतम आकडेवारीनुसार, संमती नूतनीकरणासाठी पात्र असलेल्या ७५% उद्योगांनी वेळेवर अर्ज केलेले नाहीत. म. प्र. नि. मंडळाने २०५.१० कोटी रुपये दंड आकारला आहे, त्यापैकी फक्त ५८.५६ कोटी रुपयेच भरले गेले आहेत, जे दर्शवते की अनेक उद्योगांना आर्थिक अडचणीचा सामना करावा लागत आहे.

याला प्रतिसाद देण्यासाठी, म. प्र. नि. मंडळ एक क्षमादान योजना प्रस्तावित करत आहे, ज्याचा उद्देश उद्योगांना त्यांच्या कार्यप्रणालीचे नियमितीकरण करण्यास आणि निरीक्षण सुधारण्यास प्रोत्साहित करणे आहे. यामध्ये, जे उद्योग नूतनीकरणाच्या मुदतीपासून मागे राहिले आहेत किंवा संमतीशिवाय कार्यरत आहेत, त्यांना नियमांचे पालन करण्याची संधी मिळेल आणि अधिक पर्यावरणीय व्यवस्थापनासाठी स्वच्छ तंत्रज्ञान अवलंबण्यास प्रोत्साहन दिले जाईल. म. प्र. नि. मंडळाने या कार्यसूचीवर सविस्तर चर्चा केली आहे आणि म्हणूनच पुढील ठराव केला आहे:

क्षमादान योजना त्याच उद्योगांसाठी लागू होईल, जे परिपत्रक जारी झाल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या कालावधीत संयुक्त संमतीसाठी ऑनलाइन अर्ज सादर करतील.

अ. क्र.	उल्लंघन	विद्यमान दंडात्मक शुल्क (उल्लंघनाची किंमत)	प्रस्तावित क्षमादान योजना
१.	म. प्र. नि. मंडळाकडून उद्योग स्थापनेसाठी संमती मिळवण्यापूर्वी प्रकल्प/युनिट स्थापनेसाठी प्रभावी पावले उचलणे.	लाल श्रेणी: एका मुदतीच्या संमती शुल्काच्या ५ पट X उल्लंघनाच्या वर्षांची संख्या. *	लाल श्रेणी: एक मुदतीच्या संमती शुल्काच्या २ पट X उल्लंघनाच्या दिवसांची संख्या.
२.	म. प्र. नि. मंडळाकडून संमती मिळविण्याची पुनःपुष्टी न करता प्रभावी पावले उचलणे.	केशरी श्रेणी: एका मुदतीच्या संमती शुल्काच्या ३ पट X उल्लंघनाच्या वर्षांची संख्या. *	**
३.	उद्योग: म. प्र. नि. मंडळाची संमती घेण्यापूर्वी व्यावसायिक उत्पादन सुरू करणे.	केशरी श्रेणी: एका मुदतीच्या संमती शुल्काच्या ३ पट X उल्लंघनाच्या वर्षांची संख्या. *	केशरी श्रेणी: एका मुदतीच्या संमती शुल्काच्या १ वेळ X उल्लंघनाच्या दिवसांची संख्या.**
	पायाभूत सुविधा प्रकल्प: म. प्र. नि. मंडळाची संमती आणि स्थानिक संस्थेकडून भोगवटा प्रमाणपत्र मिळवण्यापूर्वी मालकी हस्तांतरण करणे.	हिरवी श्रेणी: एका मुदतीच्या संमती शुल्काचा कालावधी X उल्लंघनाच्या वर्षांची संख्या. *	हिरवी श्रेणी: कोणताही दंड आकारला जाणार नाही. **
४.	म. प्र. नि. मंडळाच्या वैध संमतीशिवाय उद्योग/कार्यक्रम चालवणे आणि वैधता कालावधी संपल्यानंतर अर्ज करणे.	हिरवी श्रेणी: कोणताही दंड आकारला जाणार नाही. **	हिरवी श्रेणी: कोणताही दंड आकारला जाणार नाही. **

*उल्लंघनाच्या वर्षांची संख्या हे अनुपालन न केल्याच्या दिवसांच्या आधारावर गणना केली जाईल.

** क ते ई श्रेणीसाठी एक मुदत ५ वर्षांसाठी आहे, म्हणून उल्लंघनाच्या दिवसांची संख्या = उल्लंघनाचे दिवस ÷ (३६५ × ५).

ही क्षमादान योजना अशा युनिट/उद्योगांसाठी नाही ज्यांनी आधीच दंड भरला आहे. ही क्षमादान योजना अधिसूचनेपासून फक्त ३ महिन्यांच्या कालावधीसाठी असेल. या कालावधीत क्षमादानासाठी प्राप्त झालेल्या सर्व अर्जांना एकाच वेळी दंड शुल्क भरावे लागेल. हे सर्व प्रलंबित प्रकरणांसाठी देखील लागू असेल.

योजनेचा कालावधी वाढवला जाणार नाही. वेळेनंतर प्राप्त झालेले अर्ज पूर्वसूचना न देता त्वरित नाकारले जातील. १२ जुलै, २०२२ रोजीचे परिपत्रक क्षमादान कालावधी संपल्यानंतर आपोआप लागू होईल. आयटी विभागाकडून पोर्टलवर आवश्यक बदल केले जातील.

इ. म. प्र. नि मंडळाने घालून दिलेल्या विहित वेळेत बँक हमी सादर न केल्यास १२% व्याज आकारणे.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ महाराष्ट्रात पर्यावरणीय कायदे लागू करण्याची आणि उद्योग, स्थानिक संस्था इत्यादींना जल कायदा, हवा कायदा आणि घातक कचरा नियम यासारख्या विविध कायदांअंतर्गत सशर्त संमती देण्याची जबाबदारी घेते. या कायदांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी, म. प्र. नि मंडळाला देखरेखीचे साधन म्हणून बँक हमी सादर करणे आवश्यक आहे.

तथापि, काही उद्योग, आरोग्य सेवा संस्था आणि स्थानिक संस्था आवश्यक बँक हमी सादर करण्यात अयशस्वी ठरतात. यामुळे प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली प्रदान करण्यात अयशस्वी होणे किंवा प्रदूषण मर्यादा ओलांडणे यासारख्या गैर-अनुपालनासाठी दंड आकारणे कठीण होते. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी, म. प्र. नि. मंडळाने निर्धारित वेळेत बँक हमी सादर न करणाऱ्या उद्योग, आरोग्य सेवा संस्था आणि स्थानिक संस्थांवर १२% व्याज आकारण्याचा निर्णय घेतला आहे.

म. प्र. नि. मंडळाने कार्यसूचीवर सविस्तर चर्चा केली आहे आणि मंडळाने असा निर्णय घेतला आहे की, मंडळाने ठरवून दिलेल्या वेळेच्या मर्यादेत बँक हमी सादर न केल्यास उद्योग, एचसीई, स्थानिक संस्था इत्यादींवर बँक हमी प्रत्यक्षात सादर केल्याच्या तारखेपासून १२% व्याज लागू केले जाईल.

ई. महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या परिसरात जलद खत निर्मिती संयंत्र बसवण्याचा प्रस्ताव.

पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालयाने घनकचऱ्याच्या शास्त्रोक्त व्यवस्थापनासाठी घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अधिसूचित केले आहेत. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ स्थानिक संस्थांद्वारे हे नियम लागू करते, पर्यावरणीय मानकांचे निरीक्षण करते आणि घनकचरा प्रक्रियेसाठी अधिकृतता जारी करते.

म. प्र. नि. मंडळ स्थानिक संस्थांना घनकचरा प्रक्रिया प्रकल्प आणि स्वच्छताविषयक कचराकुंडी साठी प्राधिकृत करते. राज्यात ४१८ स्थानिक स्वराज्य संस्था आहेत, ज्यामध्ये महानगरपालिकांचा एकूण कचरा निर्मितीत ८२.३७% वाटा आहे. तथापि, महानगरपालिकांमध्ये निर्माण होणाऱ्या आणि प्रक्रिया होणाऱ्या कचऱ्यामध्ये २०.६२% तफावत आहे, ज्याचे मुख्य कारण ओला कचरा व्यवस्थापनातील आव्हाने आहेत.

प्रस्ताव: जैविक दृष्ट्या सक्षम कचरा (उदा. स्वयंपाकघरातील कचरा, भाजीपाला कचरा आणि अन्न कचरा) प्रक्रिया करण्यासाठी जीवाणूंच्या समूहाचा वापर करून जलद, गंधरहित कंपोस्टिंग पद्धत प्रस्तावित आहे. या पद्धतीमध्ये नारळाचे कवच आणि बियाण्यांसारखे कठीण जैविक दृष्ट्या सक्षम पदार्थ वगळले आहेत.

कचऱ्याच्या निर्मितीवर आधारित हा प्रकल्प पाच पातळ्यांवर राबविला जाईल:

- **पातळी १:** घरगुती (०.१ ते २ किलो/दिवस)
- **पातळी २:** लहान गृहनिर्माण संस्था, रेस्टॉरंट, शाळा (२५ किलो/दिवस)
- **पातळी ३:** मध्यम आकाराच्या गृहनिर्माण संस्था, लहान बाजारपेठा, उपाहारगृहे (२५ ते १०० किलो/दिवस)
- **पातळी ४:** मोठ्या गृहनिर्माण संस्था, भाजीपाला बाजार, हॉटेल (१०० ते १००० किलो/दिवस)
- **पातळी ५:** नगरपालिका (१ ते २ मेट्रिक टन/दिवस)

२ मेट्रिक टन पेक्षा जास्त जैवविघटनशील कचऱ्यासाठी, अनेक विकेंद्रित युनिट आवश्यक आहेत. प्रस्तावित संयंत्र २८ महानगरपालिकांमध्ये प्रायोगिक प्रकल्प म्हणून असतील, ज्यासाठी म. प्र. नि. मंडळाकडून भांडवली खर्चासाठी आर्थिक मदत मिळेल.

१ मेट्रिक टन/दिवस क्षमतेच्या संयंत्रासाठी बजेट: विशिष्ट उपकरणे आणि संचालन खर्चासह ५.६ लाख रुपये. प्रत्येक युनिटला दैनंदिन कामकाजासाठी एक कामगार, वीज आणि जल लागेल.

बैठकीत असे ठरविण्यात आले की, म. प्र. नि. मंडळ २८ महानगरपालिका, १६ 'अ' वर्ग आणि ७४ 'ब' वर्ग नगरपरिषदांना प्रायोगिक प्रकल्प म्हणून विकेंद्रित जलद कंपोस्टिंग तंत्रज्ञानावर आधारित संयंत्रे बसवण्याचे निर्देश देईल. या संयंत्रासाठी जमीन उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी महानगरपालिका/परिषदांची असेल. संयंत्राच्या भांडवली खर्चासाठी म. प्र. नि. मंडळ आर्थिक मदत करेल. संयंत्राचे संचालन आणि देखभाल खर्च महानगरपालिका/परिषदेकडून केला जाईल. प्रकल्पासाठी संयंत्र आणि यंत्रसामग्री म. प्र. नि. मंडळाकडून खरेदी केली जाईल आणि ती महानगरपालिका/परिषदेने दिलेल्या नियुक्त ठिकाणी बसवली जातील. सदस्य सचिवांना योग्य प्रक्रिया पूर्ण करून युनिट खरेदी करण्याचे आणि संबंधित स्थानिक स्वराज्य संस्थाना वितरित करण्याचे अधिकार आहेत.

४. मंडळाने स्थापन केलेल्या समित्या

म. प्र. नि. मंडळाने, सुरळीत कार्यान्वयाच्या दृष्टीने, जल (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) अधिनियम १९७४ च्या कलम ९ आणि हवा (प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण) अधिनियम १९८१ च्या कलम ११ अंतर्गत, अधिनियम आणि नियमांची प्रभावी अंमलबजावणीसाठी विविध समित्यांची स्थापना केली आहे. २०२३-२४ या वर्षात, खालील समित्या अस्तित्वात होत्या.

४.१ संमती मूल्यांकन समिती

संमती मूल्यांकन समितीमध्ये खालील सदस्यांचा समावेश आहे:

अ. क्र.	सदस्य	पदनाम
१.	अध्यक्ष, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	अध्यक्ष
२.	अतिरिक्त मुख्य सचिव, गृह (परिवहन) विभाग, महाराष्ट्र शासन	सदस्य
३.	सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य
४.	उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (पर्यावरण) किंवा पर्यावरण सल्लागार, एमआयडीसी	सदस्य
५.	नीरीचे प्रतिनिधी, नीरी, नागपूर	सदस्य
६.	सहसंचालक (जल प्रदूषण नियंत्रण), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य संयोजक
निर्मात्रित सदस्य		
१.	सहसंचालक (ह.प्र.नि.), म. प्र. नि. मंडळ	निर्मात्रित सदस्य
२.	प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी, म. प्र. नि. मंडळ	निर्मात्रित सदस्य
३.	प्रादेशिक अधिकारी (जैव वैद्यकीय कचरा), म. प्र. नि. मंडळ	निर्मात्रित सदस्य
४.	प्रादेशिक अधिकारी (मुख्यालय), म. प्र. नि. मंडळ	निर्मात्रित सदस्य

● संदर्भ अटी

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१, घातक कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम १९८९ आणि जैव-वैद्यकीय कचरा नियम, १९९८ च्या अंतर्गत संमती मूल्यांकन समिती, संमतीपत्र/ अधिकारपत्रांच्या अर्जाचा, अधिकार प्राधिकरण व धोरणात्मक विषयक मंडळाच्या परिपत्रकानुसार, संमती/अधिकृततेमध्ये घालण्यात आलेल्या अटींच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक तांत्रिक व कायदेशीर बाबींच्या अनुषंगाने खालीलप्रमाणे विचार करते.

लाल संवर्ग	: रु. १५० कोटी किंवा अधिक भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.
केशरी संवर्ग	: रु. १५०० कोटीपेक्षा अधिक भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.
हिरवा संवर्ग	: रु. ४००० कोटीपेक्षा अधिक भांडवल गुंतवणूक असलेले सर्व प्रकल्प.
पायाभूत सुविधा प्रकल्प	: रु. ७५० कोटी पेक्षा जास्त भांडवली गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.

२०२३-२०२४ आर्थिक वर्षात संमती मूल्यांकन समितीच्या २३ बैठका आयोजित केल्या होत्या ज्यांमध्ये समितीच्या १४३४ अर्जांवर चर्चा करण्यात आली व १२४२ अर्ज मंजूर करण्यात आले.

४.२ संमतीपत्र समिती

संमतीपत्र समितीचे सदस्य खालीलप्रमाणे आहेत:

अ.क्र.	सदस्य	पद
१.	सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ	अध्यक्ष
२.	श्री. आर.जी.पेठे सेवानिवृत्त जल प्रदूषण निवारण अभियंता, म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य
३.	सहसंचालक (ह. प्र. नि.), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य
४.	आयसीटीचे प्रतिनिधी, आयसीटी, मुंबई	सदस्य
५.	सह संचालक (ज.प्र.नि.), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य संयोजक
निमंत्रित सदस्य		
१.	प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी, म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य
२.	प्रादेशिक अधिकारी (जैव वैद्यकीय कचरा), म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य
३.	प्रादेशिक अधिकारी (मुख्यालय), म. प्र. नि. मंडळ	निमंत्रित सदस्य

● संदर्भ अटी

संमतीपत्र समिती (सीसी) जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) कायदा १९७४, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ आणि घातक कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, १९८९ आणि जैव वैद्यकीय कचरा नियम, १९९८ च्या अंतर्गत संमतीपत्र/अधिकारपत्रांच्या अर्जाचा, अधिकार प्राधिकरण व धोरणात्मक विषयक मंडळाच्या परिपत्रकानुसार, संमती/अधिकृततेमध्ये घालण्यात आलेल्या अटीच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक तांत्रिक व कायदेशीर बाबींच्या अनुषंगाने खालीलप्रमाणे विचार करते.

लाल संवर्ग	: रु. ५० ते १५० कोटींमध्ये भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.
केशरी संवर्ग	: रु. ५०० ते १५०० कोटींमध्ये भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.
हिरवा संवर्ग	: रु. १००० ते ४००० कोटींमध्ये भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.
पायाभूत सुविधा प्रकल्प	: रु. १०० ते ७५० कोटींमध्ये भांडवल गुंतवणूक असलेले प्रकल्प.

२०२३-२०२४ या आर्थिक वर्षात संमतीपत्र समितीच्या ३३ बैठका आयोजित केल्या गेल्या होत्या ज्यांमध्ये १८५१ अर्जांवर चर्चा करण्यात आली व ३५६ अर्ज निकाली काढण्यात आले आणि १४९५ अर्ज मंजूर करण्यात आले.

४.३ घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ साठी समित्या स्थापन

अ.क्र.	समितीचे नाव	निर्मितीची तारीख	कामाचे विभाग/क्षेत्र
१.	घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ नुसार सर्व महामंडळे / परिषदांसाठी अधिकृततांच्या छाननीसाठी समिती	१७/०४/२०१५	महानगरपालिका घनकचरा अधिकृततेसाठी अर्जांची छाननी

२०२३-२०२४ या वर्षात, महानगरपालिका घनकचरा अधिकृतता समितीत अर्ज तपासणीसाठी खालील सदस्यांचा समावेश आहे:

अ.क्र.	सदस्य	पदनाम
१.	सहाय्यक सचिव (तांत्रिक) मुख्यालय, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	अध्यक्ष
२.	डॉ. स्नेहा पलनीटकर, प्रतिनिधी अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था	तज्ञ सदस्य
३.	श्री. भालचंद्र पाटील माजी. उप मनपा आयुक्त, बृ. मुं. महानगरपालिका	तज्ञ सदस्य
४.	प्रादेशिक अधिकारी, मुख्यालय, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य संयोजक

या समितीमध्ये, २०२३-२०२४ या वर्षात, महानगरपालिका घनकचरा अधिकृततेच्या छाननीसाठी एकूण ३८ अर्जावर चर्चा करण्यात आली, त्यापैकी १८ अर्ज घनकचरा व्यवस्थापन नियमांचे पालन न केल्यामुळे नाकारण्यात आले आणि २० अर्ज मंजूर/नूतनीकरण करण्यात आले.

४.४ घातक आणि इतर कचरा (वाहतूक आणि व्यवस्थापन) नियम, २०१६ साठी समित्या स्थापन केल्या

१.	घातक कचऱ्याच्या हाताळणी आणि विल्हेवाटीमुळे होणाऱ्या पर्यावरणीय नुकसानासाठी दायित्वे आणि दंड अंमलबजावणीसाठी समिती	०८/०८/२०१७	मुख्यालय स्तरावर
२.	घातक कचऱ्याचे पुनर्प्रक्रिया/पुनर्वापर आणि प्रत्यक्ष वापरकर्ते/सह-प्रक्रिया/वापर आणि इलेक्ट्रॉनिक कचऱ्याचे पुनर्वापर (ई-कचरा) यासाठी पर्यावरणीयदृष्ट्या योग्य व्यवस्थापन सुविधा असलेल्या औद्योगिक युनिटना अधिकृतता अनुदान/नूतनीकरण देण्याच्या प्रक्रियेच्या अंमलबजावणीसाठी समिती.	०४/१०/२०१६	मुख्यालय स्तरावर

२०२३-२०२४ या वर्षात, घातक आणि इतर कचऱ्याच्या पर्यावरणीय सुदृढ व्यवस्थापनासाठी अधिकृतता समितीमध्ये खालील सदस्यांचा समावेश आहे:

अ.क्र.	सदस्य	पदनाम
१.	श्री. आर.के. गर्ग, माजी व्यवस्थापकीय संचालक, इंडियन रेअर अर्थ्स लि.	अध्यक्ष
२.	शास्त्रज्ञ - १ किंवा २, पर्यावरण विभाग, महाराष्ट्र सरकार	सदस्य
३.	प्रादेशिक संचालक, पुणे, कें. प्र. नि. मंडळ	सदस्य
४.	श्री. डॉ. बी. आर. नायडू, माजी प्रादेशिक संचालक, पश्चिम विभाग, कें. प्र. नि. मंडळ वडोदरा.	सदस्य
५.	श्री. भारत निंबाते, माजी सहसंचालक (जल), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य
६.	श्री. डॉ. जि. बा संगेवार सहाय्यक सचिव (तांत्रिक), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य
७.	श्री. एन. एन. गुरव सहाय्यक सचिव (तांत्रिक), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य संयोजक

- संदर्भ अटी

घातक व इतर कचरा (व्यवस्थापन व संक्रमण) नियम, २०१६ अंतर्गत अधिकृतता प्रदान करण्यासाठी प्राप्त झालेल्या अर्जांच्या विचारासाठी गठित अधिकृतता समिती;

२०२३-२०२४ या वर्षात घातक कचरा प्राधिकरण समितीच्या ८ बैठका झाल्या. बैठकींमध्ये, घातक कचरा नियमांतर्गत एकूण २८७ अधिकृतता अर्जावर चर्चा करण्यात आली, त्यापैकी १७६ अर्जांना मंजूरी देण्यात आली.

४.५ प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ आणि त्यातील सुधारणा अंतर्गत स्थापन केलेली समिती;

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अंतर्गत निर्माता / ब्रँड मालक / उत्पादकाच्या नोंदणीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करण्यासाठी आणि पुढील सुधारणांसाठी २१ नोव्हेंबर, २०१६ रोजी मुख्यालयाच्या स्तरावर एक समिती स्थापन करण्यात आली.

५. हवा आणि जल गुणवत्ता मापनाचे जाळे व सद्यस्थिती

हवा प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या आहे ज्याचा परिणाम आपल्या आरोग्यावर आणि पर्यावरणावर होतो. हे प्रामुख्याने मानवी क्रियाकलाप आणि नैसर्गिक घटनांच्या संयोजनाद्वारे वातावरणात प्रदूषकांच्या उत्सर्जनामुळे होते. औद्योगिक क्षेत्रात आणि वाहतुकीदरम्यान जीवाश्म इंधनांच्या ज्वलनामुळे कार्बन डायऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि कणरूप पदार्थ यांसारखे प्रदूषक हवेत सोडले जातात. शेतीमध्ये कीटकनाशके आणि खतांचा वापर केल्यामुळे अमोनिया सारखी हानिकारक द्रव्ये हवेत मिसळतात. अपुऱ्या कचरा व्यवस्थापन पद्धती, कचराभूमीचे विघटन आणि उघड्यावर जाळण्यामुळे मिथेन सारखी प्रदूषक हवेत उत्सर्जित होतात. जंगलतोड आणि जैवइंधन जाळण्यामुळे कणरूप पदार्थ हवेत सोडले जातात. उत्पादन प्रक्रिया आणि कचरा जाळण्यामुळे देखील कणरूप पदार्थ आणि वायू हवेत सोडल्यामुळे हवा प्रदूषण होते. ज्वालामुखीय क्रियाकलाप आणि धुळीचे वादळ यासारखे नैसर्गिक स्रोत देखील हवा प्रदूषणात योगदान देतात. घरगुती क्रियाकलाप, जसे की स्वयंपाक करताना घन इंधनाचा वापर केल्यामुळे घरामध्ये आणि बाहेर हवा प्रदूषण होते. हवा प्रदूषणाची कारणे आणि परिणाम यांची समज प्राप्त करून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे, जेणेकरून पर्यावरणावरचा प्रभाव कमी करता येईल, शाश्वत वर्तनाला प्रोत्साहन दिले जाईल आणि हवा गुणवत्तेसाठी सकारात्मक उपक्रमांना पाठिंबा दिला जाईल. म. प्र. नि. मंडळाने राज्यभरातील हवा गुणवत्तेचे नियमन आणि निरीक्षण करण्यासाठी १९८१ चा हवा प्रदूषण कायदा स्वीकारला. हवा कायदा, १९८१ चे पालन करण्यासाठी आणि राज्यातील हवा गुणवत्तेची माहिती प्रसारित करण्यासाठी प्रमुख शहरांमध्ये हवेची गुणवत्ता मोजण्यासाठी निरीक्षण नेटवर्क स्थापित केली गेली आहे.

५.१ महाराष्ट्रातील सनियंत्रण जाळे आणि विभागानुसार हवा गुणवत्ता

वेगवेगळ्या ठिकाणी आणि कालावधीत हवेची गुणवत्ता कशी बदलते हे समजून घेण्यासाठी केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने १९८४ मध्ये राष्ट्रीय व्यापक हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रमाची स्थापना केली. हा कार्यक्रम हवा गुणवत्ता व्यवस्थापन योजना विकसित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या तीन हवा प्रदूषकांचे मोजमाप करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो. हे सल्फर डायऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि श्वसनीय कणरूप पदार्थ/ पार्टिक्युलेट मॅटर (पी.एम.१०) आहेत. हा कार्यक्रम कें. प्र. नि. मंडळ निरीक्षण प्रक्रियेचे पालन करतो ज्यामध्ये या प्रदूषकांसाठी आठवड्यातून दोनदा वायूसाठी दर चार तासांनी आणि कणांसाठी दर आठ तासांनी हवेचे मोजमाप करणे आवश्यक आहे.

हवेची गुणवत्ता हवा गुणवत्ता निर्देशांकाद्वारे (ए.क्यू.आय) दर्शविली जाते. हे एक रंग निर्देशांक मार्गदर्शक आहे जे वेळोवेळी निरीक्षण केलेल्या विविध हवा प्रदूषकांच्या स्तरांवरून मोजलेल्या संख्येवर किंवा संख्यांच्या संकलनावर आधारित हवा गुणवत्तेचे चित्रण करते. हवा गुणवत्ता निर्देशांक जितका जास्त, तितकी हवेची गुणवत्ता निकृष्ट होईल आणि मानवी आरोग्याला धोका जास्त असेल. ज्या ठिकाणी माहिती संकलित केली जाते ती औद्योगिक, निवासी आणि व्यावसायिक या तीन श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केली गेली आहे आणि खालील विभागांमध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एनएएक्यूएम मानकांचा वार्षिक सरासरी एकाग्रतेचा वापर करून निरीक्षणे केली गेली आहेत. आकडेवारी संच आणि मानक मर्यादा ओलांडलेल्या नमुन्यांची अंदाजे सरासरी संख्या अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी अतिरिक्त घटक (एक्सीडन्स फॅक्टर) (ई.एफ. = वार्षिक सरासरी / मानक मूल्य) काढण्यात आला.

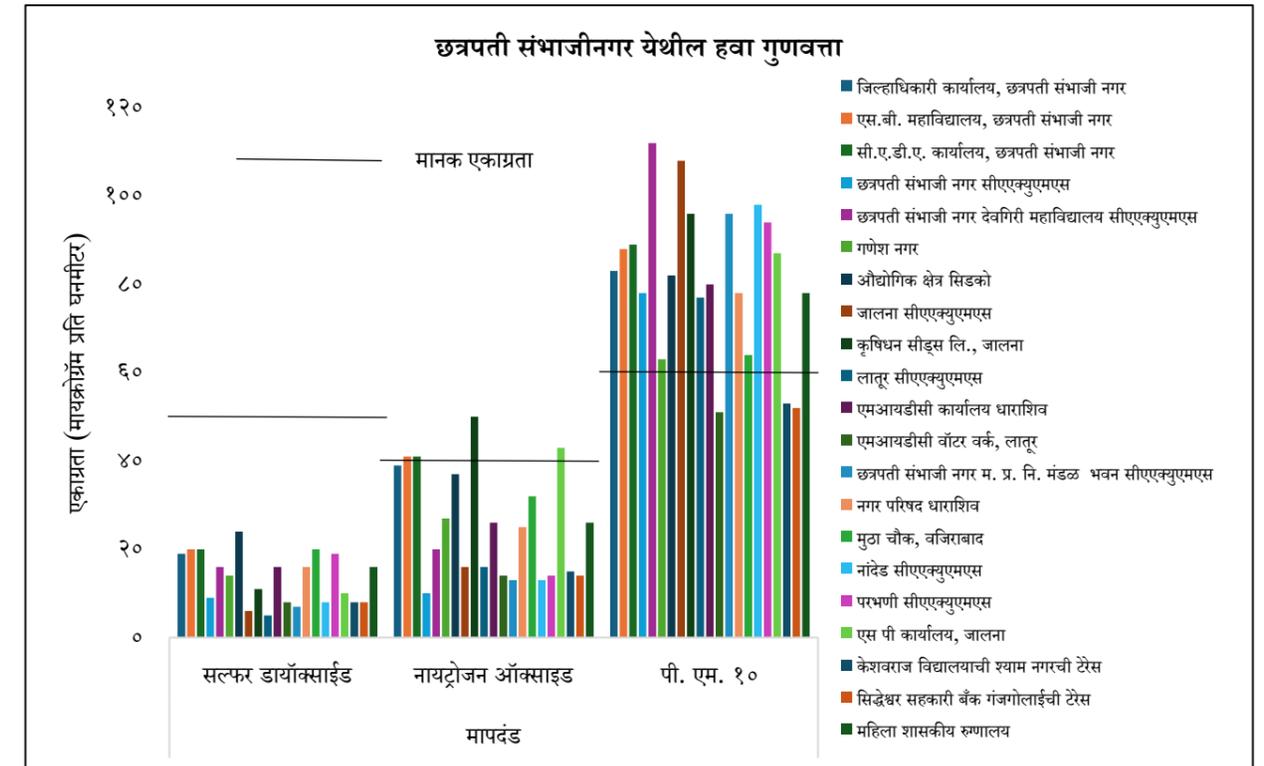
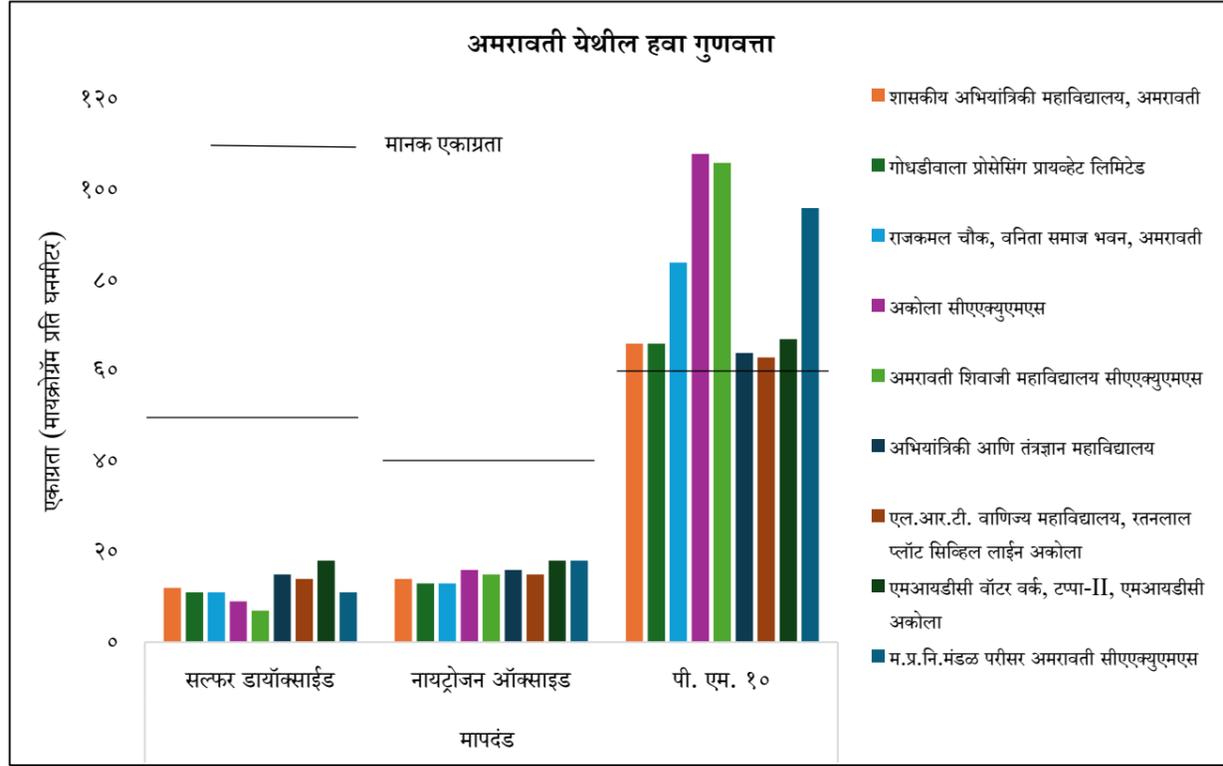
रंग वर्गावर आधारित हवा गुणवत्ता वर्गीकरण

हवा आणि कणरूप पदार्थ	अहवालात वापरात आणलेले रंग वर्ग
मर्यादेच्या आतील केंद्रे	हिरवा
मर्यादेपलीकडील केंद्रे	नारंगी
कमाल मूल्य असलेले केंद्रे	लाल
किमान मूल्य असलेले केंद्रे	पिवळा

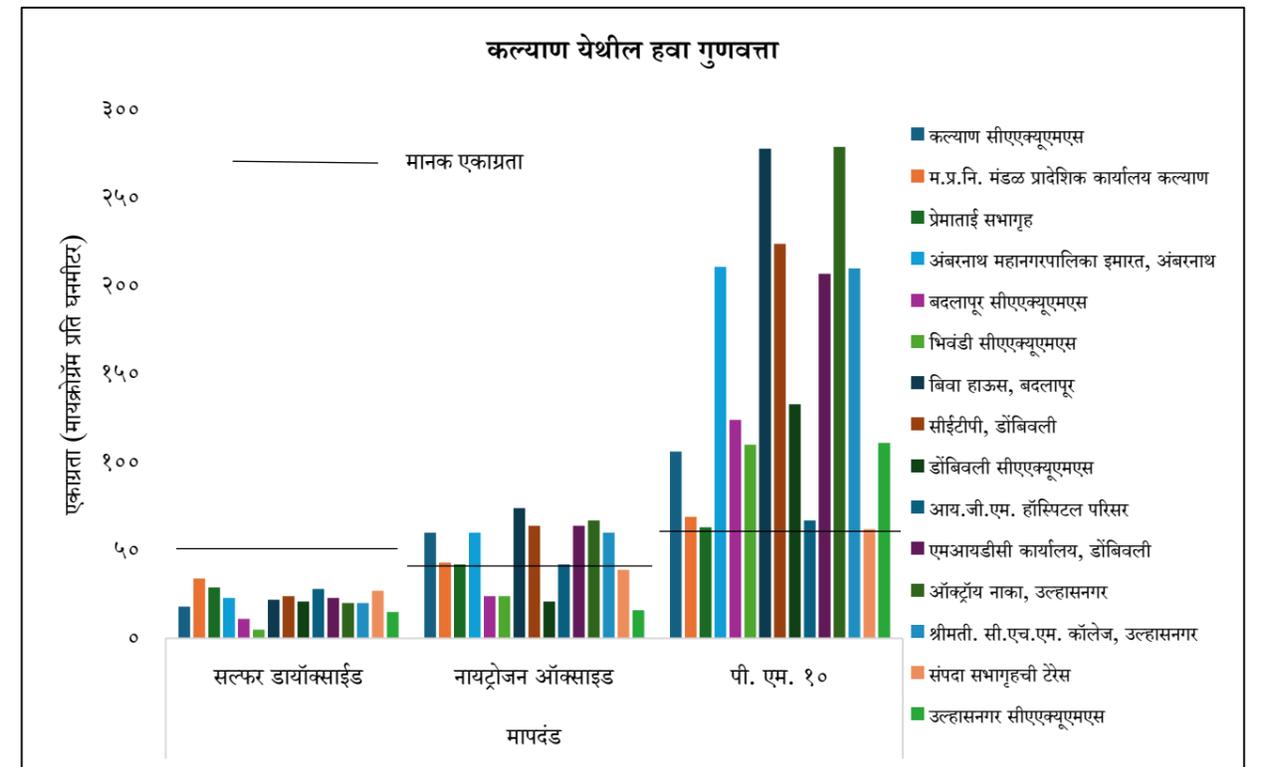
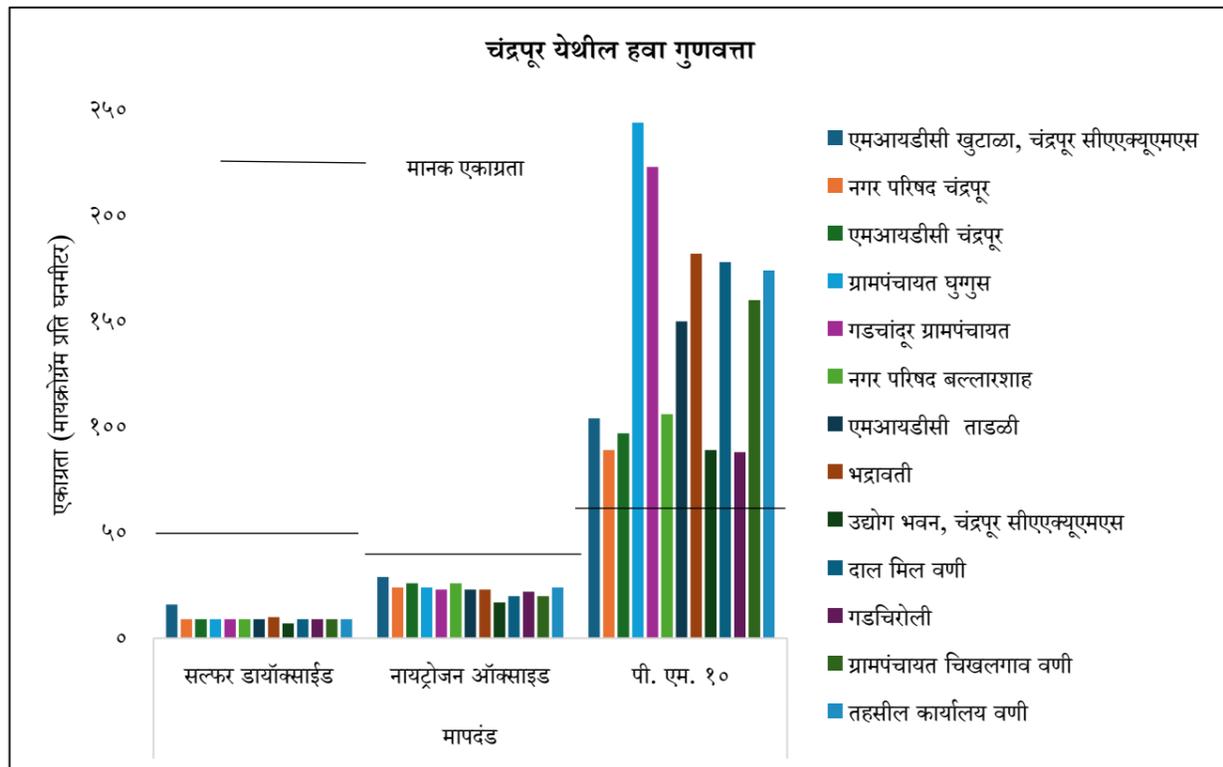
महाराष्ट्रातील एकूण हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची (एक्यूएमएस) संख्या - १६७
राष्ट्रीय व्यापक हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रम अंतर्गत महाराष्ट्रात एक्यूएमएसची संख्या - ७२
राज्य व्यापक हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रम अंतर्गत महाराष्ट्रातील एक्यूएमएसची संख्या - २६
महाराष्ट्रात सतत हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची (सीएक्यूएमएस) संख्या - ६९

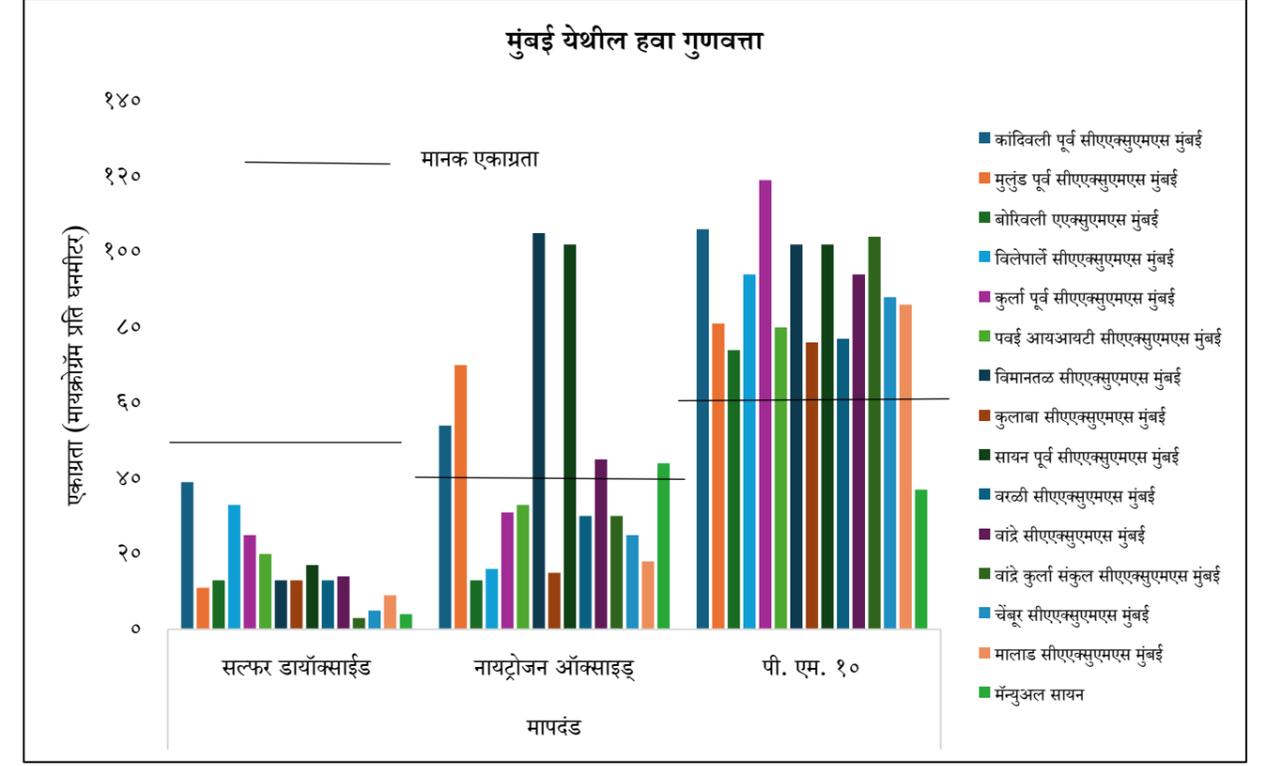
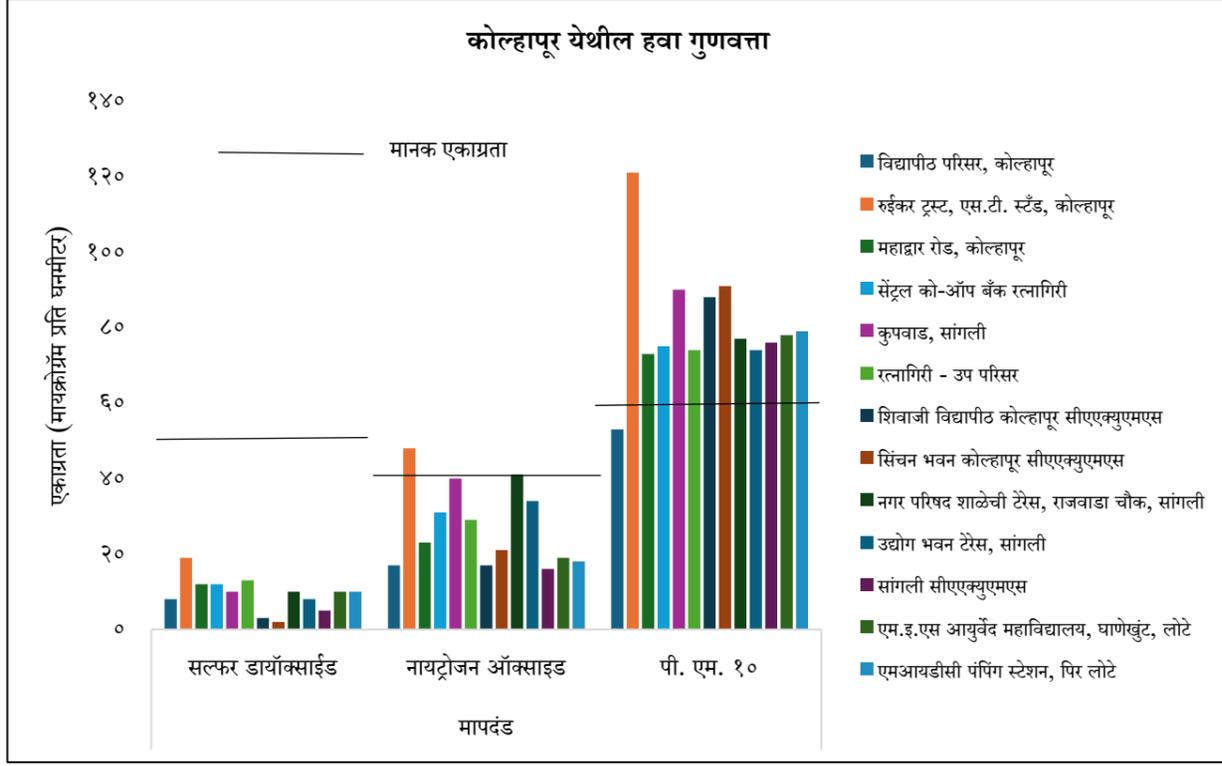
आकृती ५.० (अ), (आ) आणि (इ) आर्थिक वर्ष २०२३-२४ साठी महाराष्ट्रातील १२ विभागांच्या वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे हवा निरीक्षण परिणाम दर्शवतात. प्रत्येक विभागातील हवा गुणवत्तेच्या विश्लेषणाचा तपशील खालील विभागांमध्ये सादर केला आहे.

टीप*: या विभागात दर्शविण्यात आलेल्या माहितीतील अपवादात्मक मूल्ये वगळून आकडेवारी शुद्ध करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे ही आकडेवारी संकेतस्थळानुसार थोडीफार वेगळी असू शकते.

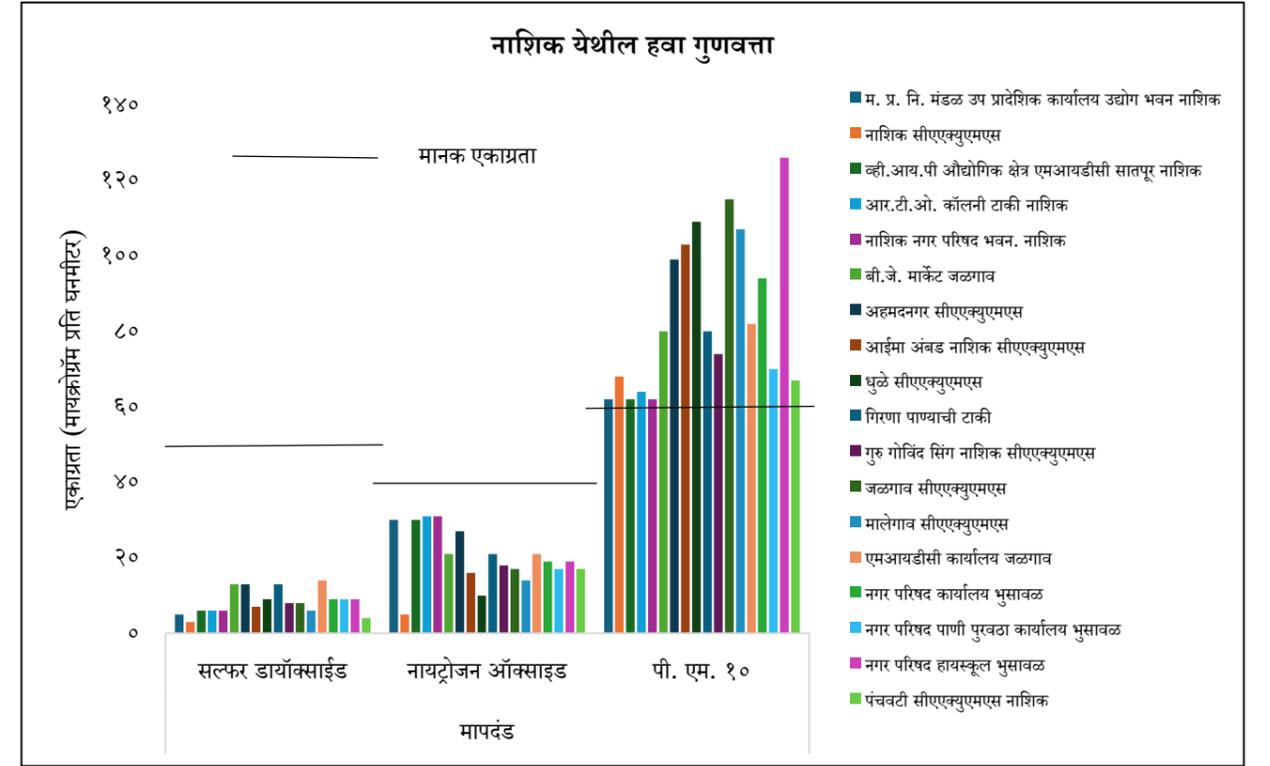
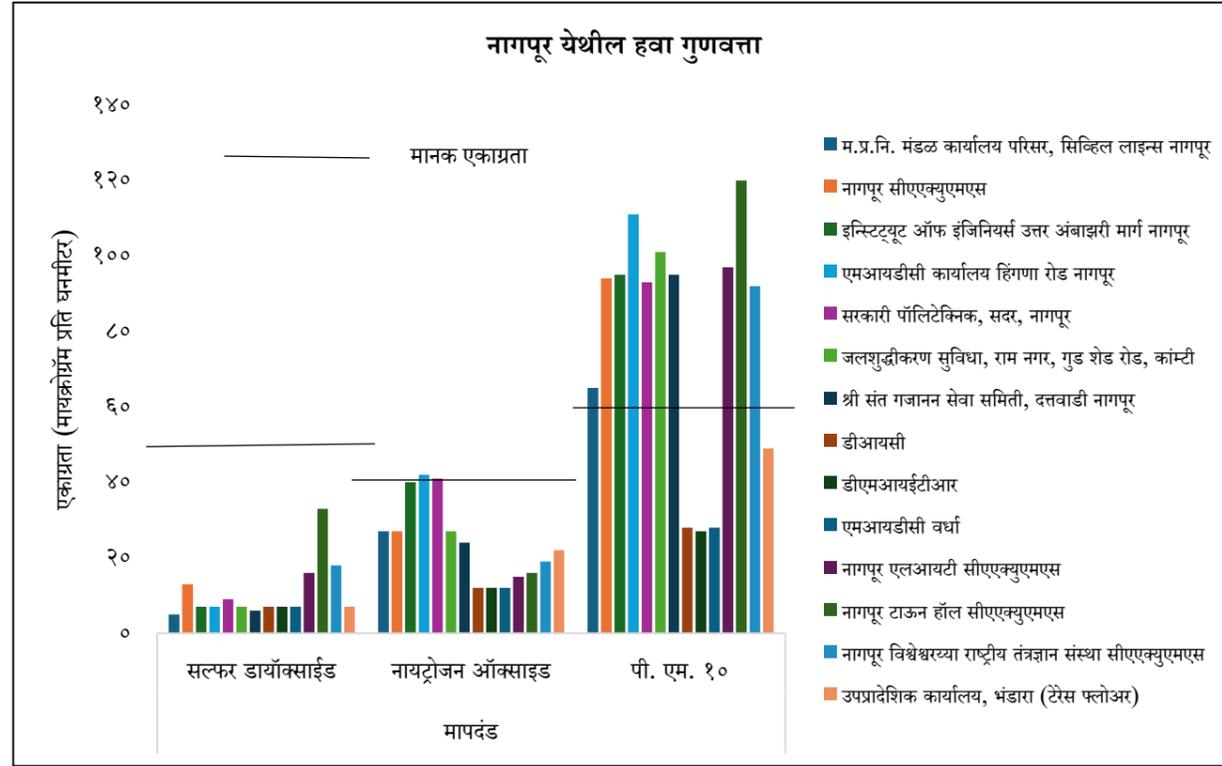

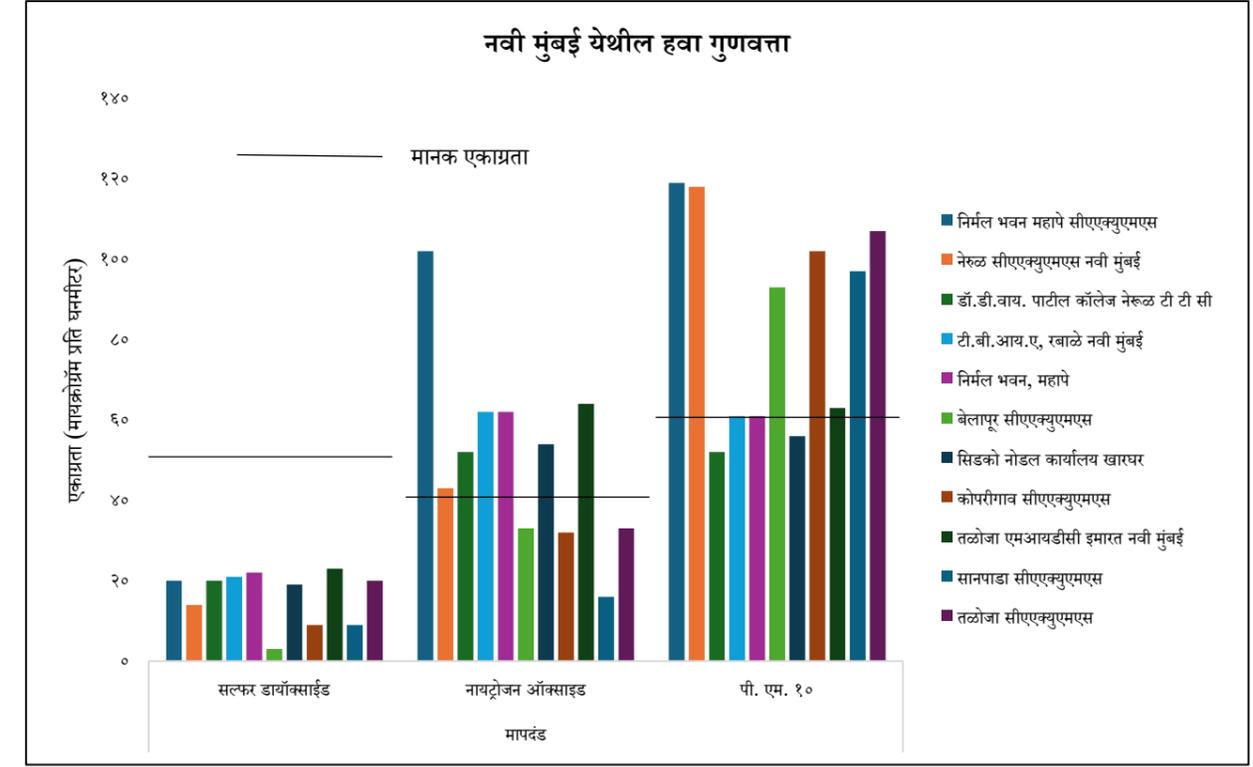
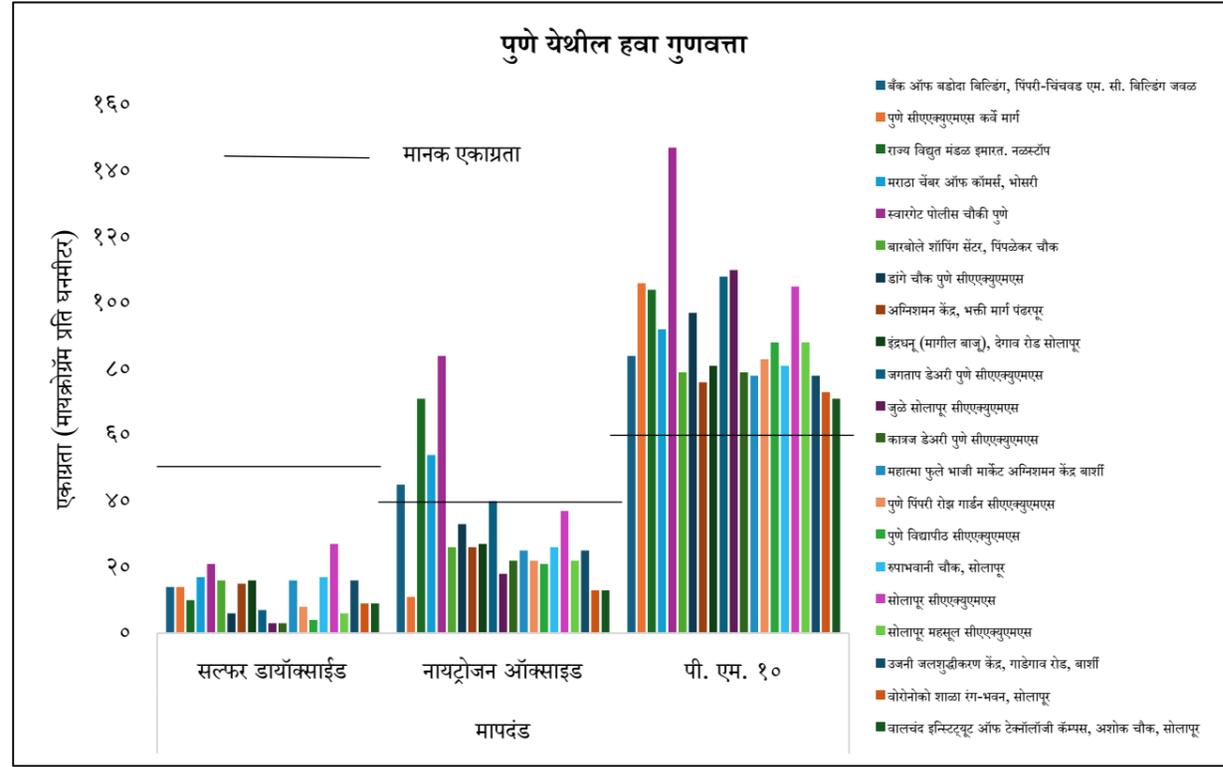
आकृती ५.० (अ) २०२३-२४ मध्ये महाराष्ट्रातील अमरावती, छत्रपती संभाजीनगर, चंद्रपूर आणि कल्याण विभागांमध्ये हवा निरीक्षणाचे परिणाम.

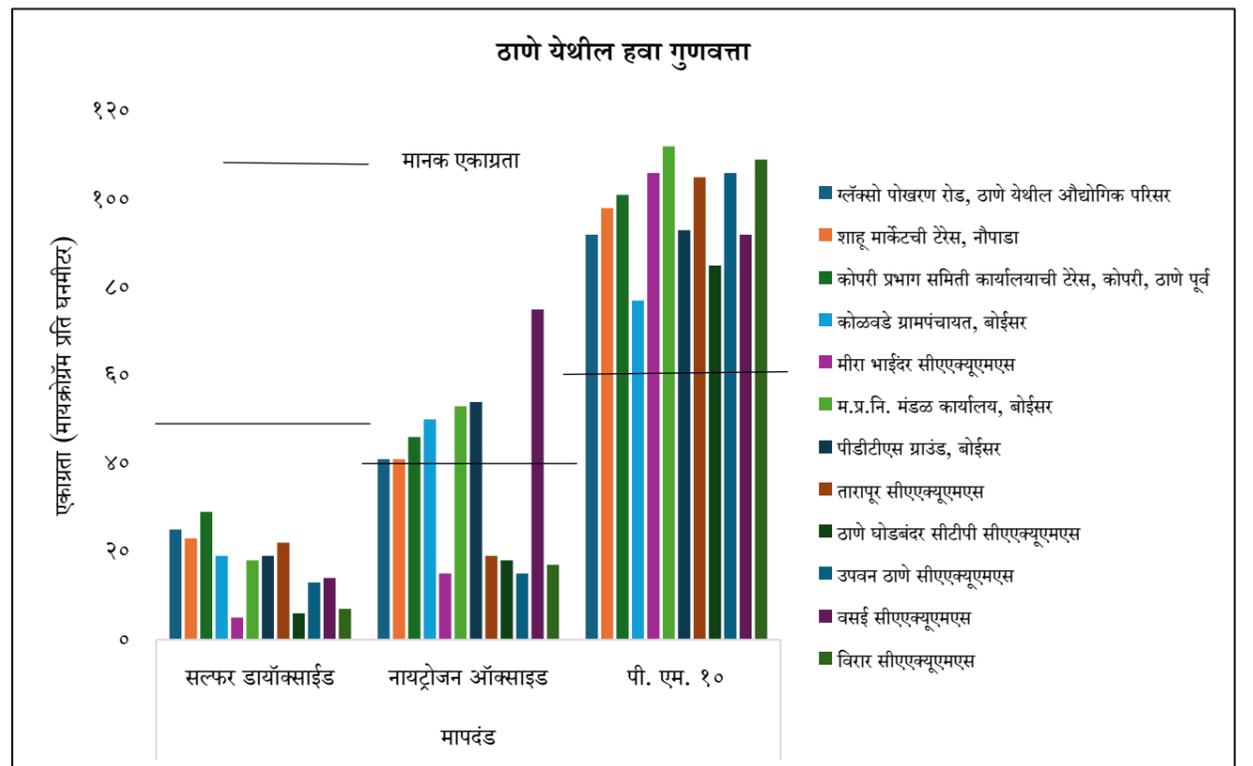
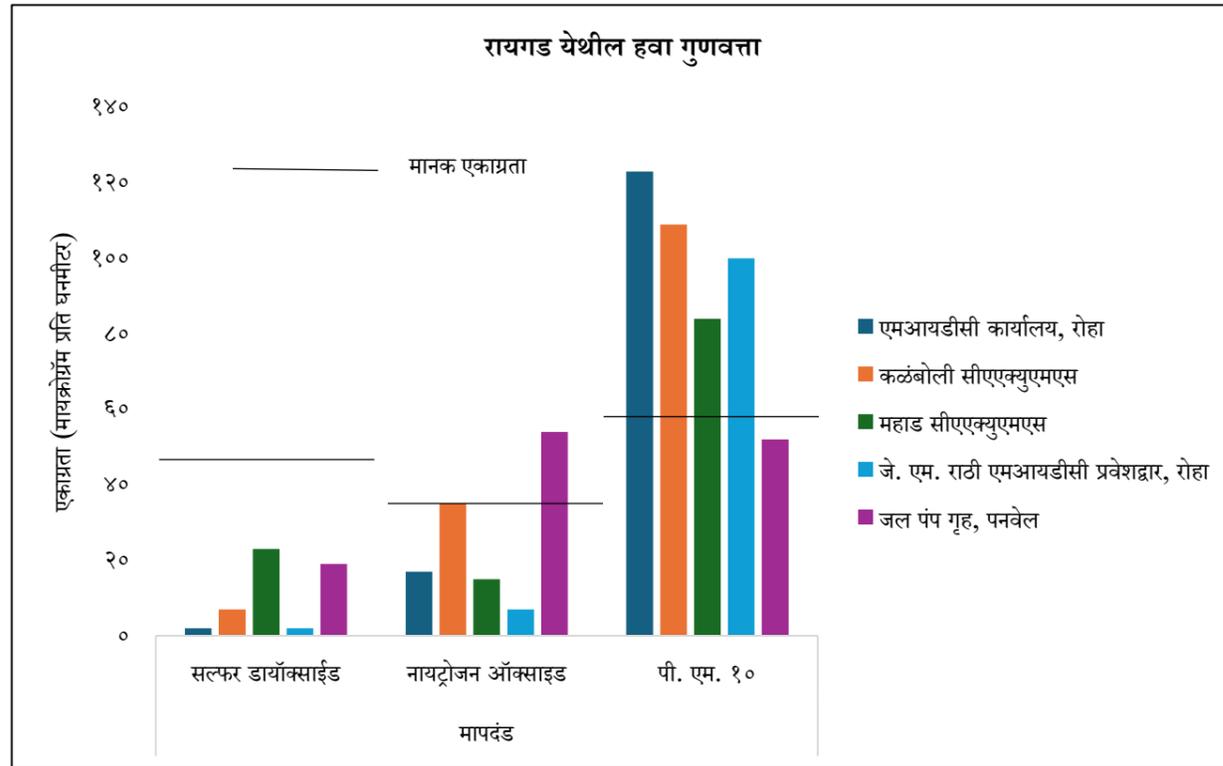

आकृती ५.० (आ) २०२३-२४ मध्ये महाराष्ट्रातील कोल्हापूर, मुंबई, नागपूर आणि नाशिक विभागांमध्ये हवा निरीक्षणाचे परिणाम.

आकृती ५.० (इ) २०२३-२४ मध्ये महाराष्ट्रातील पुणे, नवी मुंबई, रायगड आणि ठाणे विभागांमध्ये हवा निरीक्षणाचे परिणाम.

५.१.१ अमरावती

अमरावती विभागात एकूण नऊ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत, जी तक्ता ५.१ मध्ये दर्शविली आहेत. या तक्त्यात विश्लेषित घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य दर्शविले आहे. या सर्व केंद्रांवरील सल्फर डायॉक्साईड आणि नायट्रोजन ऑक्साइडची पातळी निर्धारित मानकांच्या मर्यादित आहे, ज्यामध्ये सल्फर डायॉक्साईड साठी ५० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि नायट्रोजन ऑक्साइड साठी ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर मानक आहे.

एमआयडीसी अकोला येथील टप्पा-II येथील एमआयडीसी वॉटर वर्कमध्ये सल्फर डायॉक्साईडची पातळी सर्वोच्च आढळून आली, ज्याची सांद्रता १८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. सर्वात कमी सल्फर डायॉक्साईडची पातळी अमरावती शिवाजी विद्यापीठाच्या सीएएक्यूएमएस येथे ७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर मोजली गेली. नायट्रोजन ऑक्साइडसाठी, गोधाडीवाला प्रोसेसिंग प्रायव्हेट लिमिटेड आणि राजकमल चौक, वनिता समाज इमारत, अमरावती येथे सर्वात कमी १३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती, तर म. प्र. नि. मंडळ परीसर अमरावती सीएएक्यूएमएस आणि एमआयडीसी वॉटर वर्क, टप्पा-II, एमआयडीसी अकोला येथे सर्वाधिक १८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती.

तक्ता ५.१ अमरावती विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड	पी. एम. १०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय, अमरावती	१२	१४	६६
गोधडीवाला प्रोसेसिंग प्रायव्हेट लिमिटेड	११	१३	६६
राजकमल चौक, वनिता समाज भवन, अमरावती	११	१३	८४
अकोला सीएएक्यूएमएस	९	१६	१०८
अमरावती शिवाजी महाविद्यालय सीएएक्यूएमएस	७	१५	१०६
अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान महाविद्यालय	१५	१६	६४
एल.आर.टी. वाणिज्य महाविद्यालय, रतनलाल प्लॉट सिव्हिल लाईन अकोला	१४	१५	६३
एमआयडीसी वॉटर वर्क, टप्पा-II, एमआयडीसी अकोला	१८	१८	६७
म. प्र. नि. मंडळ परीसर अमरावती सीएएक्यूएमएस	११	१८	९६

सर्व निरीक्षण केंद्रांवर पी.एम.१० ची सांद्रता ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या निश्चित मानकापेक्षा जास्त आहे. अकोला सीएएक्यूएमएस येथे पी.एम.१० साठी कमाल सांद्रता १०८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे, तर किमान सांद्रता ६३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. पी.एम.१० च्या अतिरिक्त घटकाचा अंदाज लावला होता आणि तो खालील प्रमाणे आहे.

तक्ता ५.२ अमरावती विभागासाठी पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक	
किमान	कमाल
१.०५	१.८

५.१.२ छत्रपती संभाजीनगर

छत्रपती संभाजीनगर विभागात एकूण २१ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तपासलेल्या सर्व विश्लेषित घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य तक्ता ५.३ मध्ये दर्शविले आहे. या तक्त्यानुसार, सर्व निरीक्षण केंद्रांच्या सल्फर डायॉक्साईडची एकाग्रता हवा गुणवत्तेच्या मापदंडांच्या मर्यादित आहे. औद्योगिक क्षेत्र, सिडको येथे सल्फर डायॉक्साईडची सर्वाधिक एकाग्रता २४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर नोंदविली गेली, तर लातूर सीएएक्यूएमएस येथे सर्वात कमी एकाग्रता ५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर इतकी नोंदविली गेली.

तक्ता ५.३ छत्रपती संभाजीनगर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
जिल्हाधिकारी कार्यालय, छत्रपती संभाजीनगर	१९	३९	८३
एस. बी. महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर	२०	४१	८८
सी.ए.डी.ए. कार्यालय, छत्रपती संभाजीनगर	२०	४१	८९
छत्रपती संभाजीनगर सीएएक्यूएमएस	९	१०	७८
छत्रपती संभाजीनगर देवगिरी कॉलेज सीएएक्यूएमएस	१६	२०	११२
गणेश नगर	१४	२७	६३
औद्योगिक क्षेत्र, सिडको	२४	३७	८२
जालना सीएएक्यूएमएस	६	१६	१०८
कृषिधन सीड्स लि., जालना	११	५०	९६
लातूर सीएएक्यूएमएस	५	१६	७७
एमआयडीसी कार्यालय धाराशिव	१६	२६	८०
एमआयडीसी वॉटर वर्क्स, लातूर	८	१४	५१
म. प्र. नि. मंडळ भवन छत्रपती संभाजीनगर सीएएक्यूएमएस	७	१३	९६
नगर परिषद, धाराशिव	१६	२५	७८
मुठा चौक, वजिराबाद	२०	३२	६४
नांदेड सीएएक्यूएमएस	८	१३	९८
परभणी सीएएक्यूएमएस	१९	१४	९४
एस पी कार्यालय, जालना	१०	४३	८७
केशवराज विद्यालय श्याम नगरची टेरेस	८	१५	५३
सिद्धेश्वर सहकारी बँक गंजगोलाईची टेरेस	८	१४	५२
शासकीय रुग्णालय	१६	२६	७८

तक्ता ५.३ मध्ये दर्शविल्यानुसार, 'कृषिधन सीड्स लि., जालना' आणि 'एस. पी. ऑफिस, जालना' आणि 'एस.बी. कॉलेज, छत्रपती संभाजी नगर' या निरीक्षण केंद्रांवर नायट्रोजन ऑक्साइडची एकाग्रता ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर या मानक मर्यादपेक्षा जास्त आहे. तर, 'केशवराज विद्यालय श्याम नगरची टेरेस', 'एमआयडीसी वॉटर वर्क लातूर' आणि 'सिद्धेश्वर सहकारी बँक गंजगोलाईची टेरेस' वगळता सर्व निरीक्षण स्थानांवर पी.एम.१० सांद्रता ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर पेक्षा जास्त आहे. पी.एम.१० साठी सर्वाधिक सांद्रता ११२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती, तर सर्वात कमी सांद्रता ५१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर नोंदविली गेली. नायट्रोजन ऑक्साइड साठी सर्वाधिक सांद्रता कृषिधन सीड्स लि., जालना येथे ५० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती, आणि छत्रपती संभाजी नगर सीएएक्यूएमएस येथे सर्वात कमी सांद्रता १० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइडची अतिरिक्त घटक मोजले गेले आणि निकाल खाली सारणीबद्ध केले आहेत.

तक्ता ५.४ छत्रपती संभाजीनगर विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.०५	१.८७	१.०३	१.२५

५.१.३ चंद्रपूर

चंद्रपूर विभागात विविध प्रकारच्या क्षेत्रांमध्ये पसरलेल्या १३ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांचा समावेश आहे. तक्ता ५.५ मध्ये तपासलेल्या सर्व घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य दर्शविले आहे. सल्फर डायॉक्साईडची आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सची एकाग्रता हवा गुणवत्तेच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये असल्याचे आढळून आले आहे. एमआयडीसी खुटाळा, चंद्रपूर सीएएक्यूएमएस येथे या दोन्ही घटकांसाठी सर्वाधिक एकाग्रता अनुक्रमे १६ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि २९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर नोंदविली गेली. तर, उद्योग भवन चंद्रपूर सीएएक्यूएमएस येथे सल्फर डायॉक्साईड साठी किमान ७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स साठी किमान १७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर एकाग्रता नोंदविली गेली.

तक्ता ५.५ चंद्रपूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
एमआयडीसी खुटाळा, चंद्रपूर सीएएक्यूएमएस	१६	२९	१०४
नगर परिषद चंद्रपूर	९	२४	८९
एमआयडीसी चंद्रपूर	९	२६	९७
ग्रामपंचायत घुग्गुस	९	२४	२४४
गडचिंदूर ग्रामपंचायत	९	२३	२२३
नगर परिषद बल्लारशाह	९	२६	१०६
एमआयडीसी ताडळी	९	२३	१५०
भद्रावती	१०	२३	१८२
उद्योग भवन, चंद्रपूर सीएएक्यूएमएस	७	१७	८९
दाल मिल वाणी	९	२०	१७८
गडचिरोली	९	२२	८८
ग्रामपंचायत चिखलगाव, वणी	९	२०	१६०
तहसील कार्यालय, वणी	९	२४	१७४

तक्ता ५.५ मध्ये दिलेल्या सर्व निरीक्षण केंद्रांवर पी.एम.१० ची सांद्रता ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर या ठरवलेल्या मानकापेक्षा जास्त आहेत. ग्रामपंचायत घुग्गुस येथे पी.एम.१० साठी कमाल सांद्रता २४४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे, तर किमान सांद्रता ८८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे, जी गडचिरोली येथे नोंदविली गेली आहे. या मूल्यांच्या आधारावर पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक मोजण्यात आले. त्याचे परिणाम खालील तक्त्यात दर्शविले आहेत.

तक्ता ५.६ चंद्रपूर विभागासाठी पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१०	
किमान	कमाल
१.४७	४.०७

५.१.४ कल्याण

कल्याण विभागामध्ये एकूण १५ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.७ मध्ये सर्व विश्लेषित घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य दर्शविले आहे. या तक्त्यातून असे दिसून येते की, सर्व निरीक्षण केंद्रांवरील सल्फर डायॉक्साईडची सांद्रता ५० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर या हवा गुणवत्ता मानकाच्या मर्यादित आहे. सल्फर डायॉक्साईड साठी जास्तीत जास्त सांद्रता प्रेमाताई सभागृह येथे २९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर नोंदविली गेली आहे, तर किमान मूल्य भिवंडी सीएएक्यूएमएस येथे ५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर इतके आहे.

तक्ता ५.७ कल्याण विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
कल्याण सीएएक्यूएमएस	१८	६०	१०६
म. प्र. नि. मंडळ प्रादेशिक कार्यालय कल्याण	३४	४३	६९
प्रेमाताई सभागृह	२९	४२	६३
अंबरनाथ महानगरपालिका इमारत, अंबरनाथ	२३	६०	२११
बदलापूर सीएएक्यूएमएस	११	२४	१२४
भिवंडी सीएएक्यूएमएस	५	२४	११०
बिवा हाऊस, बदलापूर	२२	७४	२७८
सीईटीपी, डोंबिवली	२४	६४	२२४
डोंबिवली सीएएक्यूएमएस	२१	२१	१३३
आय.जी.एम. हॉस्पिटल परिसर	२८	४२	६७
एमआयडीसी कार्यालय, डोंबिवली	२३	६४	२०७
ऑक्ट्रॉय नाका, उल्हासनगर	२०	६७	२७९
श्रीमती. सी.एच.एम. कॉलेज, उल्हासनगर	२०	६०	२१०
संपदा सभागृहची टेरेस	२७	३९	६२
उल्हासनगर सीएएक्यूएमएस	१५	१६	१११

तक्ता ५.७ दर्शवतो की सर्व निरीक्षण स्थानांवरील पी.एम.१० ची सांद्रता ठरवलेल्या ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर मानक मर्यादितपेक्षा जास्त आहे. तर, नायट्रोजन ऑक्साइड्सची सांद्रता ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर या मानकांच्या आत फक्त भिवंडी सीएएक्यूएमएस, बदलापूर सीएएक्यूएमएस, डोंबिवली सीएएक्यूएमएस आणि संपदा हॉलच्या टेरेसवर आहे. पी.एम.१० ची सर्वाधिक सांद्रता २७९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर ही उल्हासनगरच्या ऑक्ट्रॉई नाक्यावर नोंदविली गेली, तर सर्वात कमी सांद्रता ६२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर ही संपदा हॉलच्या टेरेसवर नोंदविली गेली. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या अतिरिक्त घटकांची गणना ही माहिती वापरून करण्यात आली. परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत:

तक्ता ५.८ कल्याण विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.०३	४.६५	१.०५	१.८५

५.१.५ कोल्हापूर

कोल्हापूर विभागात एकूण १३ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. विचारात घेतलेल्या सर्व घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य तक्ता ५.९ मध्ये दर्शविले आहे. प्रत्येक निरीक्षण केंद्रावर सल्फर डायॉक्साईडची सांद्रता स्वीकार्य हवा गुणवत्तेच्या मर्यादित आढळून आली आहे.

सल्फर डायॉक्साईड आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स यांची कमाल सांद्रता 'रुइकर ट्रस्ट, एस.टी. स्टँड, कोल्हापूर' येथे नोंदविली गेली, जी अनुक्रमे १९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि ४८ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. दुसरीकडे, सल्फर डायॉक्साईडचे किमान मूल्य सिंचन भवन सीएएक्यूएमएस येथे (२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) तर नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे किमान मूल्य सांगली सीएएक्यूएमएस येथे (१६ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) आढळले.

तक्ता ५.९ कोल्हापूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
विद्यापीठ परिसर, कोल्हापूर	८	१७	५३
रुइकर ट्रस्ट, एस.टी. स्टँड, कोल्हापूर	१९	४८	१२१
महाद्वार रोड, कोल्हापूर	१२	२३	७३
केंद्रीय को-ऑप बँक रत्नागिरी	१२	३१	७५
कुपवाड, सांगली	१०	४०	९०
रत्नागिरी - उप परिसर	१३	२९	७४
कोल्हापूर शिवाजी विद्यापीठ सीएएक्यूएमएस	३	१७	८८
सिंचन भवन कोल्हापूर सीएएक्यूएमएस	२	२१	९१
नगरपरिषद शाळेची टेरेस, राजवाडा चौक, सांगली	१०	४१	७७
उद्योग भवन, उप प्रादेशिक कार्यालय, सांगलीची टेरेस	८	३४	७४
सांगली सीएएक्यूएमएस	५	१६	७६
एम.इ.एस आयुर्वेद महाविद्यालय, घाणेखुंट, लोटे	१०	१९	७८
एमआयडीसी पॅपिंग स्टेशन, पिर लोटे	१०	१८	७९

तक्ता ५.९ मध्ये, पी.एम.१० ची सांद्रता सर्व निरीक्षण केंद्रांवर ठरवलेल्या मानक मर्यादपेक्षा जास्त आहे, फक्त विद्यापीठ परिसर कोल्हापूर वगळता. पी.एम.१० ची कमाल सांद्रता 'रुइकर ट्रस्ट, एस.टी. स्टँड, कोल्हापूर' येथे १२१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर नोंदविली गेली, तर किमान सांद्रता ५३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर ही विद्यापीठ परिसर कोल्हापूर येथे नोंदविली गेली. नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे मूल्य ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर या मानकापेक्षा फक्त 'रुइकर ट्रस्ट, एस.टी. स्टँड, कोल्हापूर' आणि 'नगरपरिषद शाळेची टेरेस, राजवाडा चौक, सांगली' या निरीक्षण केंद्रांवर जास्त आढळले. त्यामुळे, पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या अतिरिक्त घटकांची गणना करण्यात आली आणि परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत.

तक्ता ५.१० कोल्हापूर विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.२२	२.०२	१.०३	१.२

५.१.६ मुंबई

मुंबई विभागात एकूण १५ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. मूल्यांकन केलेल्या सर्व घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य तक्ता ५.११ मध्ये दिले आहे. तक्ता दर्शवतो की सर्व निरीक्षण केंद्रांवरील सल्फर डायॉक्साईडची सांद्रता हवा गुणवत्तेच्या मर्यादित आहे. कांदिवली पूर्व सीएएक्सएमएस येथे सल्फर डायॉक्साईडची सर्वाधिक सांद्रता ३९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. याउलट, बीकेसी सीएएक्सएमएस मुंबई येथे सर्वात कमी सांद्रता ३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर नोंदविली गेली.

तक्ता ५.११ मुंबई विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
कांदिवली पूर्व सीएएक्सएमएस मुंबई	३९	५४	१०६
मुलुंड पूर्व सीएएक्सएमएस मुंबई	११	७०	८१
बोरिवली एएक्सएमएस मुंबई	१३	१३	७४
विलेपार्ले सीएएक्सएमएस मुंबई	३३	१६	९४
कुर्ला पूर्व सीएएक्सएमएस मुंबई	२५	३१	११९
पवई आयआयटी सीएएक्सएमएस मुंबई	२०	३३	८०
विमानतळ सीएएक्सएमएस मुंबई	१३	१०५	१०२
कुलाबा सीएएक्सएमएस मुंबई	१३	१५	७६
सायन पूर्व सीएएक्सएमएस मुंबई	१७	१०२	१०२
वरळी सीएएक्सएमएस मुंबई	१३	३०	७७
वांद्रे सीएएक्सएमएस मुंबई	१४	४५	९४
वांद्रे कुर्ला संकुल सीएएक्सएमएस मुंबई	३	३०	१०४
चेंबूर सीएएक्सएमएस मुंबई	५	२५	८८
मालाड सीएएक्सएमएस मुंबई	९	१८	८६
मॅन्युअल सायन	४	४४	३७

मॅन्युअल सायन वगळता, सर्व निरीक्षण केंद्रांवर पी.एम.१० ची सांद्रता ठरवलेल्या मानक ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर मर्यादितपेक्षा जास्त होती. नायट्रोजन ऑक्साइड्सची सांद्रता देखील सहा निरीक्षण केंद्रांवर मानक मूल्य (४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) पेक्षा जास्त होती. पी.एम.१० साठी सर्वाधिक सांद्रता ११९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर ही कुर्ला पूर्व सीएएक्सएमएस येथे नोंदविली गेली, तर किमान सांद्रता ३७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर ही मॅन्युअल सायन येथे नोंदविली गेली. नायट्रोजन ऑक्साइड्स साठी सर्वाधिक सांद्रता १०५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि किमान सांद्रता १३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या अतिरिक्त घटकांची गणना करण्यात आली. परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत.

तक्ता ५.१२ मुंबई विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.२३	१.९८	१.१	२.६३

५.१.७ नागपूर

नागपूर विभागात एकूण १४ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.१३ मध्ये विश्लेषित केलेल्या सर्व घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य दर्शविले आहे. या तक्त्यामुळे असे दिसून येते की सर्व निरीक्षण केंद्रांवरील सल्फर डायऑक्साईडची सांद्रता हवा गुणवत्तेच्या मानकांच्या आत आहे. नागपूर टाऊन हॉल सीएएक्सुएमएस येथे सल्फर डायऑक्साईडची सांद्रता (३३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) सर्वाधिक नोंदविली गेली, तर 'म. प्र. नि. मंडळ कार्यालय परिसर' येथे सल्फर डायऑक्साईडसाठी किमान मूल्य ५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आढळले.

तक्ता ५.१३ नागपूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायऑक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पीएम१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
म. प्र. नि. मंडळ कार्यालय परिसर, सिव्हिल लाइन्स नागपूर	५	२७	६५
नागपूर सीएएक्सुएमएस	१३	२७	९४
इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनियर्स उत्तर अंबाझरी मार्ग नागपूर	७	४०	९५
एमआयडीसी कार्यालय हिंगणा रोड नागपूर	७	४२	१११
सरकारी पॉलिटेक्निक, सदर, नागपूर	९	४१	९३
जलशुद्धीकरण सुविधा, राम नगर, गुड शेड रोड, कांम्टी	७	२७	१०१
श्री संत गजानन सेवा समिती, दत्तवाडी नागपूर	६	२४	९५
डीआयसी	७	१२	२८
डीएमआयईटीआर	७	१२	२७
एमआयडीसी वर्धा	७	१२	२८
नागपूर एलआयटी सीएएक्सुएमएस	१६	१५	९७
नागपूर टाऊन हॉल सीएएक्सुएमएस	३३	१६	१२०
नागपूर विश्वेश्वरय्या राष्ट्रीय तंत्रज्ञान संस्था सीएएक्सुएमएस	१८	१९	९२
उप-प्रादेशिक कार्यालय, भंडारा (टॅरेस फ्लोअर)	७	२२	४९

तक्ता ५.१३ नुसार, चार निरीक्षण केंद्रांमध्ये पी.एम.१० चे एकाग्रता मूल्य ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर या मानक मूल्यापेक्षा अधिक आढळले नाही ही केंद्रे म्हणजे डीआयसी, डीएमआयईटीआर, एमआयडीसी, आणि उप-प्रादेशिक कार्यालय, भंडारा (टॅरेस फ्लोअर) आहेत. पी. एम. १०ची कमाल एकाग्रता १२० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर असून किमान एकाग्रता २७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. एमआयडीसी कार्यालय, हिंगणा रोड, नागपूर येथे नायट्रोजन ऑक्साइड्सची सर्वाधिक एकाग्रता (४२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) नोंदविण्यात आली, तर डीआयसी, डीएमआयईटीआर आणि एमआयडीसीमध्ये सर्वात कमी (१२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) आढळली. नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे एकाग्रता मानक मूल्य ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर पेक्षा अधिक एमआयडीसी

कार्यालय, हिंगणा रोड, नागपूर आणि सरकारी पॉलिटेक्निक सदर नागपूर येथे आढळले. त्यामुळे पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या अतिरिक्त घटकांची गणना करण्यात आली. त्याचे परिणाम खालील तक्त्यात दर्शविले आहेत.

तक्ता ५.१४ नागपूर विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पीएम१०		नायट्रोजन ऑक्साइड	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.०८	२.००	१.०३	१.०५

५.१.८. नाशिक

नाशिक विभागात १८ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. विश्लेषित केलेल्या सर्व घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य तक्ता ५.१५ मध्ये दर्शविले आहे. तक्त्यानुसार, सर्व निरीक्षण केंद्रावरील सल्फर डायऑक्साइड आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या सांद्रता अनुक्रमे ५० आणि ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या मानक मूल्याच्या मर्यादित आहेत.

नाशिक सीएएक्सएमएस येथे सल्फर डायऑक्साइडसाठी ३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि नायट्रोजन ऑक्साइडसाठी ५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर किमान वार्षिक सरासरी सांद्रता नोंदविण्यात आली आहे. याउलट, सल्फर डायऑक्साइडची सर्वाधिक सांद्रता (१४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) एमआयडीसी कार्यालयात आढळली आहे. नायट्रोजन ऑक्साइडसाठी सर्वाधिक सांद्रता (३१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) आर.टी.ओ. कॉलनी टाकी नाशिक आणि नाशिक नगर परिषद भवन, नाशिक येथे नोंदविण्यात आली आहे.

तक्ता ५.१५ नाशिक विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायऑक्साइड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
म. प्र. नि. मंडळ उप प्रादेशिक कार्यालय उद्योग भवन नाशिक	५	३०	६२
नाशिक सीएएक्सएमएस	३	५	६८
व्ही.आय.पी औद्योगिक क्षेत्र एमआयडीसी सातपूर नाशिक	६	३०	६२
आर.टी.ओ. कॉलनी टाकी नाशिक	६	३१	६४
नाशिक नगर परिषद भवन, नाशिक	६	३१	६२
बी.जे. मार्केट जळगाव	१३	२१	८०
अहमदनगर सीएएक्सएमएस	१३	२७	९९
आईमा अंबड नाशिक सीएएक्सएमएस	७	१६	१०३
धुळे सीएएक्सएमएस	९	१०	१०९
गिरणा पाण्याची टाकी	१३	२१	८०
गुरु गोविंद सिंग नाशिक सीएएक्सएमएस	८	१८	७४
जळगाव सीएएक्सएमएस	८	१७	११५
मालेगाव सीएएक्सएमएस	६	१४	१०७
एमआयडीसी कार्यालय जळगाव	१४	२१	८२
नगर परिषद कार्यालय भुसावळ	९	१९	९४
नगर परिषद पाणी पुरवठा कार्यालय भुसावळ	९	१७	७०
नगर परिषद हायस्कूल भुसावळ	९	१९	१२६
पंचवटी सीएएक्सएमएस नाशिक	४	१७	६७

तक्ता ५.१५ मध्ये असे दिसून आले आहे की सर्व निरीक्षण केंद्रांवर पी.एम.१० ची सांद्रता ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या मानक मूल्यापेक्षा जास्त आहे. भुसावळ महानगरपालिका हायस्कूलमध्ये पी.एम.१० ची कमाल सांद्रता १२६ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे आणि म. प्र. नि. मंडळ उप प्रादेशिक कार्यालय उद्योग भवन नाशिक, व्ही.आय.पी औद्योगिक क्षेत्र एमआयडीसी सातपूर आणि नाशिक नगर परिषद भवन येथे किमान सांद्रता ६२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक अंदाजित केला गेला होता आणि निकाल खाली सारणीबद्ध केले आहेत.

तक्ता ५.१६ नाशिक विभागासाठी पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक	
किमान	कमाल
१.०३	२.१

५.१.१ नवी मुंबई

नवी मुंबई विभागामध्ये ११ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.१७ मध्ये विश्लेषित केलेल्या सर्व घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य दर्शविले आहे. तक्त्याच्या आधारे असे दिसून येते की सर्व निरीक्षण केंद्रांवरील सल्फर डायऑक्साईडची सांद्रता हवा गुणवत्तेच्या मानक मर्यादेत आहेत. सल्फर डायऑक्साईडसाठी कमाल सांद्रता एमआयडीसी इमारत तळोजा नवी मुंबई येथे २३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर नोंदविली गेली आहे, तर किमान सांद्रता बेलापूर सीएएक्युएमएस येथे ३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर नोंदविली गेली आहे.

तक्ता ५.१७ नवी मुंबई विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायऑक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
निर्मल भवन महापे सीएएक्युएमएस	२०	१०२	११९
नेरूळ सीएएक्युएमएस नवी मुंबई	१४	४३	११८
डॉ.डी.वाय. पाटील कॉलेज नेरूळ टी टी सी	२०	५२	५२
टी.बी.आय.ए. रबाळे नवी मुंबई	२१	६२	६१
निर्मल भवन, महापे	२२	६२	६१
बेलापूर सीएएक्युएमएस	३	३३	९३
सिडको नोडल ऑफिस खारघर	१९	५४	५६
कोपरीगाव सीएएक्युएमएस	९	३२	१०२
तळोजा एमआयडीसी इमारत नवी मुंबई	२३	६४	६३
सानपाडा सीएएक्युएमएस	९	१६	९७
तळोजा सीएएक्युएमएस	२०	३३	१०७

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सची सांद्रता मानकांपेक्षा जास्त आहे. पी.एम.१० ची कमाल सांद्रता ११९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे तर नायट्रोजन ऑक्साइड्सची १०२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि पी.एम.१०ची किमान सांद्रता अनुक्रमे १६ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि ५२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक मोजले गेले आणि निकाल खालीलप्रमाणे आहे:

तक्ता ५.१८ नवी मुंबई विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.०२	१.९८	१.०८	२.५५

५.१.१० पुणे

पुणे विभागात २१ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.१९ मध्ये विश्लेषण केलेल्या सर्व घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य दर्शावते. तक्त्यावरून असे दिसून येते की सर्व निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईडची सांद्रता ५० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या मानक मर्यादेच्या आत आहे. सल्फर डायॉक्साईडची कमाल सांद्रता सोलापूर सीएएक्युएमएस (२७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) येथे होते आणि किमान मूल्य जुळे सोलापूर सीएएक्युएमएस आणि कात्रज डेअरी पुणे सीएएक्युएमएस येथे ३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या सांद्रतेसह होते.

तक्ता ५.१९ पुणे विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
बँक ऑफ बडोदा इमारत, पिंपरी-चिंचवड एम. सी. इमारत जवळ	१४	४५	८४
पुणे सीएएक्युएमएस कर्वे मार्ग	१४	११	१०६
राज्य विद्युत मंडळ इमारत, नळस्टॉप	१०	७१	१०४
मराठा चेंबर ऑफ कॉमर्स, भोसरी	१७	५४	९२
स्वारागेट पोलीस चौकी पुणे	२१	८४	१४७
बारबोले शॉपिंग सेंटर, पिंपळेकर चौक	१६	२६	७९
डांगे चौक पुणे सीएएक्युएमएस	६	३३	९७
अग्निशमन केंद्र, भक्ती मार्ग पंढरपूर	१५	२६	७६
इंद्रधनू (मागील बाजू), देगाव रोड सोलापूर	१६	२७	८१
जगताप डेअरी पुणे सीएएक्युएमएस	७	४०	१०८
जुळे सोलापूर सीएएक्युएमएस	३	१८	११०
कात्रज डेअरी पुणे सीएएक्युएमएस	३	२२	७९
महात्मा फुले भाजी मार्केट अग्निशमन केंद्र बाशी	१६	२५	७८
पुणे पिंपरी रोझ गार्डन सीएएक्युएमएस	८	२२	८३
पुणे विद्यापीठ सीएएक्युएमएस	४	२१	८८
रुपाभवानी चौक, सोलापूर	१७	२६	८१
सोलापूर सीएएक्युएमएस	२७	३७	१०५
सोलापूर महसूल सीएएक्युएमएस	६	२२	८८
उजनी जलशुद्धीकरण केंद्र, गाडेगाव रोड, बाशी	१६	२५	७८
वोरोनोको शाळा रंग-भवन, सोलापूर	९	१३	७३
वालचंद इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी कॅम्पस, अशोक चौक, सोलापूर	९	१३	७१

विविध ठिकाणी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स सांद्रता अनुक्रमे ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर या मानक मर्यादपेक्षा जास्त आहे. स्वारागेट पोलिस चौकी, पुणे येथे पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे कमाल मूल्य अनुक्रमे १४७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि ८४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर दर्शविले. पुणे सीएएक्युएमएस कर्वे मार्ग आणि वालचंद इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी कॅम्पस अशोक चौक, सोलापूर येथे नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि पी.एम.१० चे किमान प्रमाण अनुक्रमे ११ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि ७१ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होते. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक मोजले गेले आणि ते खाली सारणीबद्ध केले आहेत.

तक्ता ५.२० पुणे विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.१८	२.४५	१.१३	२.१

५.१.११ रायगड

रायगड विभागात 'एमआयडीसी कार्यालय, रोहा', 'कळंबोली सीएएक्युएमएस', 'महाड सीएएक्युएमएस', 'रोहा जे. एम. राठी एमआयडीसी प्रवेशद्वार, रोहा आणि 'जल पंप गृह, पनवेल ही पाच हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.२१ विश्लेषण केलेल्या सर्व घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य दर्शवते. तक्त्यावरून असे दिसून येते की पाचही निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईडचे सांद्रता हवा गुणवत्तेच्या मानकांमध्ये आहे. सर्व निरीक्षण केंद्रांमध्ये महाड सीएएक्युएमएसमध्ये सल्फर डायॉक्साईडचे सर्वाधिक प्रमाण (२३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) होते. एमआयडीसी कार्यालय रोहा आणि जे. एम. राठी एमआयडीसी प्रवेशद्वार, रोहा येथे किमान मूल्य होते, ज्याचे सांद्रता २ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होते.

तक्ता ५.२१ रायगड विभागातील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
एमआयडीसी कार्यालय, रोहा	२	१७	१२३
कळंबोली सीएएक्युएमएस	७	३५	१०९
महाड सीएएक्युएमएस	२३	१५	८४
जे. एम. राठी एमआयडीसी प्रवेशद्वार, रोहा	२	७	१००
जल पंप गृह, पनवेल	१९	५४	५२

पनवेल येथील पाणीपुरवठा प्रकल्प येथे नायट्रोजन ऑक्साइड्सची सांद्रता ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या मानक मर्यादपेक्षा जास्त आहे. तर, पी.एम.१० सांद्रता फक्त पनवेल येथील जल पंप गृह, पनवेल येथे ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या मानक मर्यादित आहे. एमआयडीसी कार्यालय, रोहा येथील सर्व निरीक्षण केंद्रांमध्ये पी.एम.१० साठी सर्वाधिक सांद्रता (१२३ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) दर्शविली, तर जल पंप गृह, पनवेल येथे सर्वात कमी सांद्रता (५२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) दर्शविली. जल पंप गृह, पनवेल येथे नायट्रोजन ऑक्साइड्ससाठी कमाल सांद्रता ५४ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि किमान सांद्रता जे. एम. राठी एमआयडीसी प्रवेशद्वार, रोहा येथे (७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर) आढळली. पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या अतिरिक्त घटकांची गणना केली गेली आणि निकाल खालीलप्रमाणे आहेत:

तक्ता ५.२२ रायगड विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स अतिरिक्त घटक			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.४	२.०५	-	१.३५

५.१.१२ ठाणे

ठाणे विभागात १२ हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे आहेत. तक्ता ५.२३ विश्लेषण केलेल्या सर्व घटकांचे वार्षिक सरासरी मूल्य दर्शवते. तक्त्यावरून असे दिसून येते की सर्व निरीक्षण केंद्रांवर सल्फर डायॉक्साईडचे प्रमाण हवा गुणवत्तेच्या मानकांमध्ये आहे. कोपरी प्रभाग समिती कार्यालयाची टेरेस येथे सल्फर डायॉक्साईडचे कमाल प्रमाण २९ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होते. तर, मीरा-भाईंदर सीएएक्यूएमएस येथे किमान प्रमाण ५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर दर्शविले.

तक्ता ५.२३ ठाणे विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

	मापदंड		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	मानके (मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर)		
	५०	४०	६०
ग्लॅक्सो पोखरण रोड, ठाणे येथील औद्योगिक परिसर	२५	४१	९२
शाहू मार्केटची टेरेस, नौपाडा	२३	४१	९८
कोपरी प्रभाग समिती कार्यालयाची टेरेस, कोपरी, ठाणे पूर्व	२९	४६	१०१
कोळवडे ग्रामपंचायत, बोईसर	१९	५०	७७
मीरा भाईंदर सीएएक्यूएमएस	५	१५	१०६
म. प्र. नि. मंडळ कार्यालय, बोईसर	१८	५३	११२
पीडीटीएस ग्राउंड, बोईसर	१९	५४	९३
तारापूर सीएएक्यूएमएस	२२	१९	१०५
ठाणे घोडबंदर सीटीपी सीएएक्यूएमएस	६	१८	८५
उपवन ठाणे सीएएक्यूएमएस	१३	१५	१०६
वसई सीएएक्यूएमएस	१४	७५	९२
विरार सीएएक्यूएमएस	७	१७	१०९

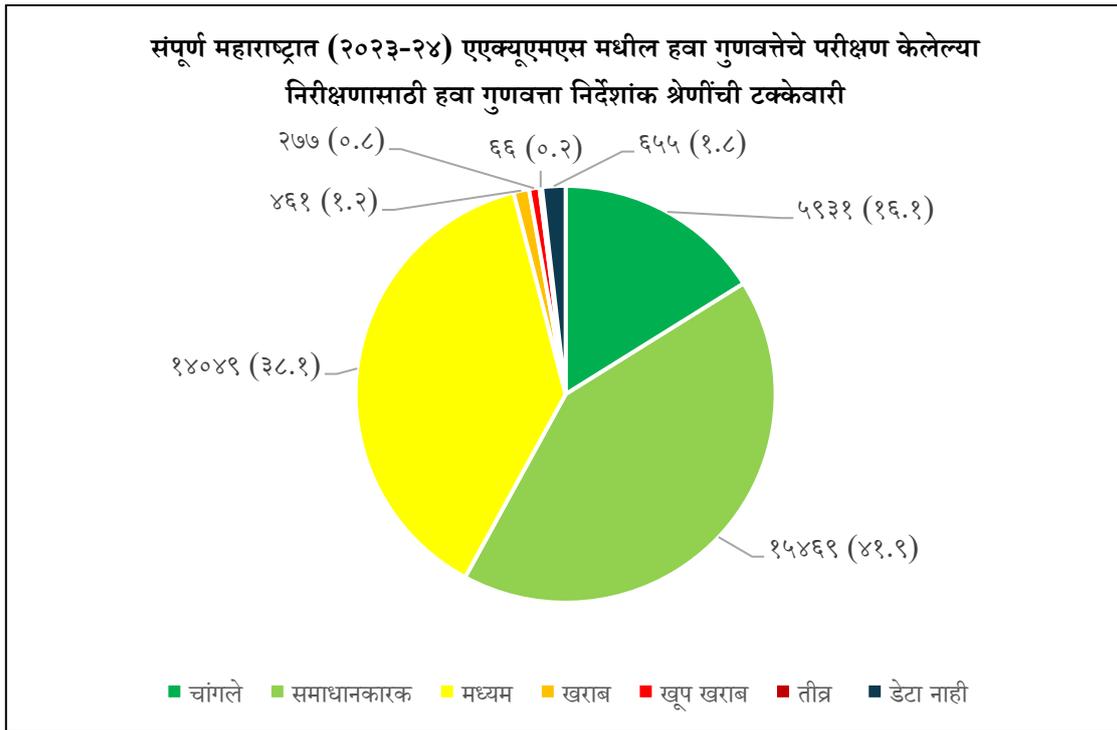
वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की सर्व १२ निरीक्षण केंद्रांवर पी.एम.१० चे प्रमाण ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या मानक मूल्यापेक्षा जास्त आहे. तर, सात ठिकाणी नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे प्रमाण ४० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटरच्या मानक मूल्यापेक्षा जास्त आहे. नायट्रोजन ऑक्साइड्सची कमाल सांद्रता ७५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि किमान सांद्रता १५ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर होती. तर, पी.एम.१० ची कमाल सांद्रता ११२ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आणि किमान सांद्रता ७७ मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर आहे. या मूल्यांवरून पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक मोजले गेले. निकाल खालीलप्रमाणे आहे:

तक्ता ५.२४ ठाणे विभागासाठी पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.

पी.एम.१० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सचे अतिरिक्त घटक.			
पी.एम.१०		नायट्रोजन ऑक्साइड्स	
किमान	कमाल	किमान	कमाल
१.२८	१.८७	१.०३	१.८८

५.२ महाराष्ट्र राज्यातील हवा गुणवत्ता: निष्कर्ष

म. प्र. नि. मंडळ विविध भागांमध्ये स्थापित असलेल्या वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्र (एएक्युएमएस) निरीक्षण नेटवर्कद्वारे प्रदूषक पातळींचे नियमित निरीक्षण करते. ही केंद्रे राष्ट्रीय हवेचे निरीक्षण कार्यक्रम आणि राज्य हवेचे निरीक्षण कार्यक्रम अंतर्गत बसविण्यात आलेली आहेत. याशिवाय, म. प्र. नि. मंडळाने अनेक सतत वातावरणीय हवेचे निरीक्षण केंद्रे (सीएएक्युएमएस) देखील बसविली आहेत. या हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांनी नोंदविलेली निरीक्षणे हवा गुणवत्ता निर्देशांक वर्गांमध्ये विभागली जातात आणि आकृती ५.१ मध्ये टक्केवारी रूपात दाखविली आहेत. एकूण ३६,९०८ निरीक्षणे नोंदविली गेली, त्यापैकी ५,९३१ निरीक्षणे 'चांगल्या' श्रेणीत आली, तर १५,४६९ निरीक्षणे 'समाधानकारक' श्रेणीत वर्गीकृत झाली. 'मध्यम' हवा गुणवत्ता निर्देशांक श्रेणीमध्ये १४,०४९ निरीक्षणे समाविष्ट होती. 'खराब' आणि 'खूप खराब' श्रेणी अनुक्रमे सुमारे ४६१ आणि २७७ निरीक्षणे होती. 'तीव्र' श्रेणीमध्ये फक्त ६६ निरीक्षणे समाविष्ट झाली.

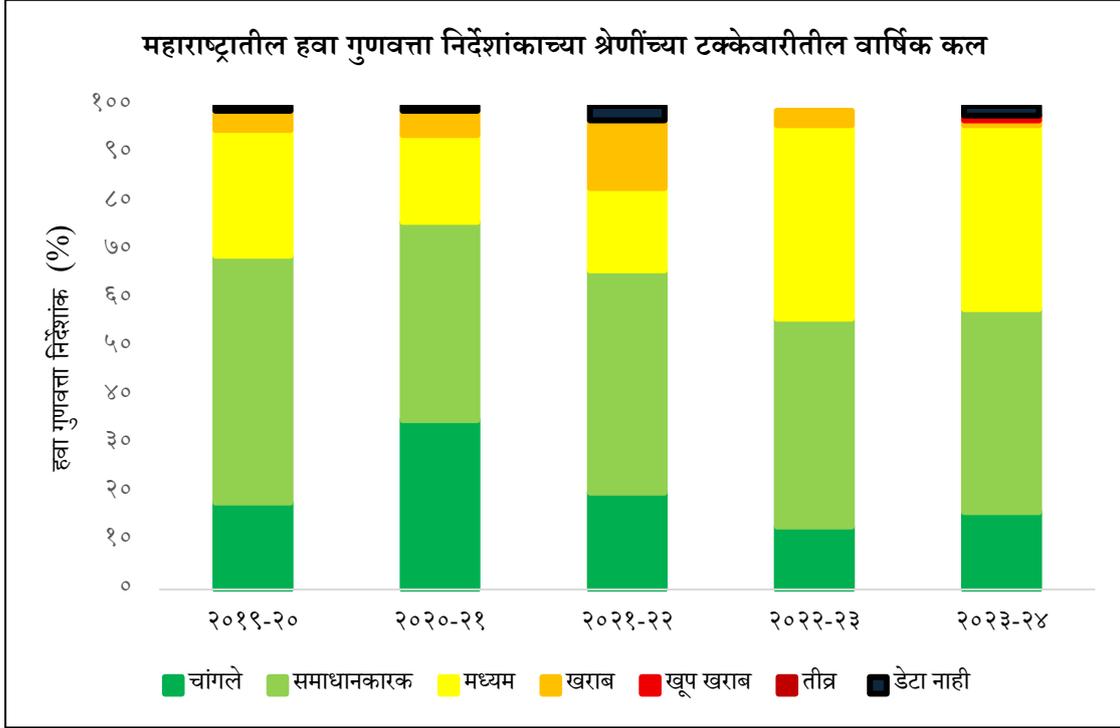

आकृती ५.१ महाराष्ट्रातील सर्व एएक्युएमएस (२०२३-२४) मधील निरीक्षण केलेल्या निरीक्षणांच्या हवा गुणवत्तेसाठी हवा गुणवत्ता निर्देशांक श्रेणींची टक्केवारी.

५.२.१ हवा गुणवत्ता निर्देशांकांच्या विश्लेषणाचा पाच वर्षांचा काल.

२०२०-२४ या वर्षासाठीचा कालांचा तक्ता काढला गेला (आकृती ५.२). २०२२-२३ च्या तुलनेत चालू आर्थिक वर्षात चांगल्या श्रेणीचा टक्केवारी किंचित वाढली आहे. समाधानकारक श्रेणीमध्येही असेच निकाल दिसून आले आहेत. गेल्या पाच आर्थिक वर्षांच्या टक्केवारीची तुलना केल्यास, २०२२-२३ पासून मध्यम श्रेणीमध्ये टक्केवारीत मोठी वाढ झाली आहे. २०२१-२२ मध्ये

खराब श्रेणीच्या टक्केवारीत अचानक वाढ झाली, जी पुढील आर्थिक वर्षात हळूहळू कमी होत गेली. २०२२-२३ च्या तुलनेत २०२३-२४ मध्ये कोणतीही माहिती नोंदविली गेली नाही अशा निरीक्षणांची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढली आहे.

आकृती ५.२ हवा गुणवत्ता निर्देशांकाच्या श्रेणीतील वर्षानुसार भागातील कल.

५.३ महाराष्ट्रातील जल गुणवत्ता

जल ही निसर्गाची प्रेरक शक्ती असून आपल्या ग्रहावरील सर्वात मौल्यवान संसाधन आहे. ते 'जीवनामृत' म्हणून ओळखले जाते, आणि ते योग्यच आहे. आपण, मानवजातीचे सुमारे ६०% शरीर पाण्याने बनलेले आहे आणि पृथ्वीवरील जवळपास प्रत्येक सजीव त्याच्या अस्तित्वासाठी पाण्यावर अवलंबून आहे. जल केवळ जीवनासाठी आवश्यक नाही, तर ते आपल्या जगाचे स्वरूप ठरविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते, पर्यावरणीय प्रणालींना, अर्थव्यवस्थांना आणि संस्कृतींना प्रभावित करते. त्यामुळे, आपल्या जलसंपत्तीला स्वच्छ ठेवणे ही आपली जबाबदारी आहे.

तथापि, जल प्रदूषण ही एक गंभीर पर्यावरणीय समस्या आहे जी जगभरातील प्रदेशांना प्रभावित करते, ज्यामध्ये भारतातील महाराष्ट्र राज्याचाही समावेश आहे. विविध भौगोलिक वैशिष्ट्ये, गजबजलेली शहरे आणि भरभराटीला आलेल्या उद्योगांसाठी ओळखल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राला जल प्रदूषणाशी संबंधित अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. जल प्रदूषण हे सार्वजनिक आरोग्य संकटाचे प्रतिनिधित्व करते. आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांना कमी करण्यासाठी शासकीय, औद्योगिक, सामुदायिक आणि वैयक्तिक स्तरावर एकत्रित प्रयत्न करणे अत्यावश्यक आहे. स्वच्छ जल आणि सुरक्षित स्वच्छतेचा लाभ मिळणे हा मूलभूत मानवाधिकार आहे आणि सध्याच्या तसेच भविष्यातील पिढ्यांच्या कल्याणासाठी या संसाधनांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे.

१९९७ मध्ये, जागतिक आरोग्य संघटनेने जल प्रदूषणाची व्याख्या पाण्याच्या भौतिक, रासायनिक आणि जैविक गुणधर्मांमध्ये होणारा कोणताही बदल अशी केली होती ज्याचा सजीवांवर हानिकारक परिणाम होतो. महाराष्ट्रातील जल गुणवत्ता प्रदेश, जलस्रोत आणि औद्योगिक प्रदूषण, शेतीतील प्रवाह आणि लोकसंख्येची घनता यासारख्या विविध घटकांवर अवलंबून लक्षणीयरीत्या बदलू शकते. एकूणच, महाराष्ट्राला जल गुणवत्तेशी संबंधित अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामध्ये पृष्ठभागावरील जल आणि भूजल दूषित होणे समाविष्ट आहे.

महाराष्ट्रभर जल गुणवत्तेवर सतत निरीक्षण ठेवण्यासाठी, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची राज्य नोडल संस्था आहे, राज्यभरात २९४ जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे बसविली आहेत. ही केंद्रे राष्ट्रीय जल गुणवत्ता निरीक्षण कार्यक्रम आणि राज्य जल गुणवत्ता निरीक्षण कार्यक्रम या दोन कार्यक्रमांतर्गत नियमितपणे तपासली जातात. पृष्ठजलाचे नमुने दरमहा एकदा तपासले जातात, तर भूजलाचे नमुने सहा महिन्यांनी तपासले जातात.

महाराष्ट्रात जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या (डब्ल्यूक्यूएमएस) – २९४

राष्ट्रीय जल गुणवत्ता निरीक्षण कार्यक्रम अंतर्गत महाराष्ट्रात जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या – २५०

राज्य जल गुणवत्ता निरीक्षण कार्यक्रम अंतर्गत महाराष्ट्रात जल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या – ४४

५.३.१ जल गुणवत्ता निर्देशांक

जल गुणवत्ता निर्देशांक ही एक संख्यात्मक अभिव्यक्ती आहे जी विविध जल गुणवत्तेच्या मापदंडांवर आधारित विशिष्ट जल संसाधनाच्या जल गुणवत्तेचा सारांश देते. पिणे, मनोरंजन किंवा पर्यावरणीय आरोग्य यासारख्या विविध उद्देशांसाठी जल एकूण आरोग्याचे किंवा योग्यतेचे मूल्यांकन आणि संवाद साधण्याचा हा एक सोपा मार्ग प्रदान करतो. जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा वापर पर्यावरणीय संस्था, संशोधक आणि धोरणकर्ते जलस्रोतांचे निरीक्षण आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी करतात. निर्देशांक विकसित करण्याचा उद्देश जटिल जल गुणवत्तेचा मापदंडात्मक माहिती सुलभपणे समजून घेण्यासाठी सर्वसमावेशक माहितीमध्ये सुलभ करणे आहे. जल गुणवत्ता निर्देशांक निर्धारित केल्यावर, जल गुणवत्तेचे वर्णन सोपे समजण्यासाठी आणि स्पष्टीकरणासाठी केले जाते. १९७० मध्ये, राष्ट्रीय स्वच्छता संस्था, यूएसए ने जल गुणवत्ता निर्देशांक (एन.एस.एफ.डब्ल्यू.क्यू.आय.) विकसित केला, जो विविध जलस्रोतांच्या जल गुणवत्तेची तुलना करण्यासाठी एक प्रमाणित पद्धत आहे. एन.एस.एफ.डब्ल्यू.क्यू.आय.युनायटेड स्टेट्समधील सर्वात प्रतिष्ठित आणि वापरल्या जाणाऱ्या जल गुणवत्ता निर्देशांकांपैकी एक आहे. ४ पृष्ठभागाच्या जल गुणवत्तेच्या निर्देशांकाची गणना करण्यासाठी निवडलेल्या जल गुणवत्तेच्या मापदंडांमध्ये विरघळलेला ऑक्सिजन, फेकल कोलिफॉर्म (एफ.सी.), बी.ओ.डी., पी.एच., आणि भूजल गुणवत्ता निर्देशांक मोजण्यासाठी निवडलेल्या ९ मापदंडांमध्ये पी.एच., एकूण कडकपणा (टोटल हार्डनेस), कॅल्शियम, मॅग्नेशियम, एकूण विरघळलेल्या घन पदार्थ (टीडीएस) क्लोराईड्स, नायट्रेट, फ्लोराईड आणि सल्फेट यांचा समावेश आहे.

५.३.१.१ भूपृष्ठावरील जलासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक

चार मापदंडांचे सुधारित वजन तक्ता ५.२५ मध्ये दिले आहे. कें. प्र. नि. मंडळाने एनएसएफ डब्ल्यूक्यूआय कडून वजने अद्ययावत केली आणि संपूर्ण देशात तुलना करताना एकसमानता सुनिश्चित करण्यासाठी संबंधित वजने नियुक्त केली. जल गुणवत्ता निर्देशांकासाठी उप-निर्देशांक मोजण्यासाठी समीकरण तक्ता ५.२६ मध्ये नमूद केला आहे. जल गुणवत्ता निर्देशांक सहज समजण्यासाठी रंग वर्गावर आधारित आहे, तपशील तक्ता ५.२७ मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता ५.२५ डी.ओ, एफ.सी, पीएच आणि बी.ओ.डी वर आधारित जल गुणवत्ता निर्देशांकच्या मोजणीसाठी सुधारित वजन.

मापदंड	एन.एस.एफ जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे मूळ वजन	कें. प्र. नि. मंडळाची सुधारित वजन
डिझॉल्व्हड ऑक्सिजन (डीओ)	०.१७	०.३१
फीकल कोलिफॉर्म (एफसी)	०.१५	०.२८
पीएच	०.१२	०.२२
बी.ओ.डी	०.१	०.१९
एकूण	०.५४	१

तक्ता ५.२६ डीओ, एफसी, पीएच आणि बीओडी साठी एन.एस.एफ. जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या गणनेसाठी वापरलेली उप-समीकरणे.

जल गुणवत्ता मापदंड (मानके)	श्रेणी लागू	समीकरण
डिझॉल्व्हड ऑक्सिजन (डीओ) (% व्यापकता)	० - ४०	०.१८ + ०.६६ X % व्यापकता डीओ
	४० - १००	(-१३.५५) + १.१७ X % व्यापकता डीओ
	१०० - १४०	१६३.३४ - ०.६२ X % व्यापकता डीओ
फीकल कोलिफॉर्म (एफसी) (गणना/१०० मी.ली.)	१-१०००	९७.२ - २६.६ X लॉग एफसी
	१०००-१०००००	४२.३३ - ७.७५ X लॉग एफसी
	> १०००००	२
पीएच	०२ - ०५	१६.१ + ७.३५ X (पीएच)
	०५ - ७.३	(-१४२.६७) + ३३.५ X (पीएच)
	७.३ - १०	३१६.९६ - २९.८५ X (पीएच)
	१० - १२	९६.१७ - ८.० X (पीएच)
	< २, > १२	०
बीओडी (मिलिग्रॅम/ली.)	० - १०	९६.६७ - ७ X (बीओडी)
	०१ - ३०	३८.९ - १.२३ X (बीओडी)
	> ३०	२

तक्ता ५.२७ जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूतल जलाचे वर्गीकरण.

जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य	जल गुणवत्ता	कें. प्र. नि. मंडळाने केलेले वर्गीकरण	म. प्र. नि. मंडळाने केलेले वर्गीकरण	शेरा	अहवालात वापरात आणलेले रंग वर्ग
६३ - १००	चांगले ते उत्कृष्ट	अ	अ-I	प्रदूषणरहित	हिरवा
५० - ६३	मध्यम ते चांगले	ब	निर्धारित नसलेले	प्रदूषणरहित	पिवळा
३८ - ५०	खराब	क	अ-II	प्रदूषित	नारंगी
३८ आणि कमी	खराब ते खूप खराब	ड, इ	अ-III, अ-IV	तीव्र प्रदूषित	लाल

५.३.१.२ भूजलासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ तक्ता ५.२८ मध्ये वर्णन केलेल्या मापदंडांसाठी वर्षातून दोनदा भूजल गुणवत्तेचे निरीक्षण करते. मापदंडांची कठोरता आणि पिण्याच्या उद्देशाने जलाच्या एकूण गुणवत्तेतील त्याचे सापेक्ष महत्त्व यावर आधारित प्रत्येक मापदंडाला कें. प्र. नि. मंडळाद्वारे विशिष्ट वजन नियुक्त केले आहे. ही वजने पाण्यात असताना सापेक्ष हानीकारकता दर्शवितात. जल गुणवत्ता निर्देशांक सहज समजण्यासाठी रंग वर्गावर आधारित आहे, तपशील तक्ता ५.२९ मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता ५.२८ भूजलाच्या जल गुणवत्ता निर्देशांकासाठीच्या प्रत्येक मापदंडाचे सापेक्ष वजन.

रासायनिक मापदंड	पिण्याच्या पाण्याच्या गुणवत्तेसाठी भारतीय मानके		वजन			
	स्वीकारण्यायोग्य मर्यादा	परवानगीयोग्य मर्यादा	वजन	संबंधित वजन	मँगनीज, बायकार्बोनेट आणि लोहासह वजन	मँगनीज, बायकार्बोनेट आणि लोहासह सापेक्ष वजन
पीएच	६.५ - ८.५	सुट नाही	४	०.०९७५६	४	०.१३३३३
एकूण कडकपणा (टोटल हार्डनेस)	३००	६००	२	०.०४८७८	२	०.०६६६७

कॅल्शियम	७५	२००	२	०.०४८७८	२	०.०६६६७
मॅग्नेशियम	३०	सुट नाही	२	०.०४८७८	२	०.०६६६७
बायकार्बोनेट	२४४	७३२	३	०.०७३१७	-	-
क्लोराईड	२५०	१०००	३	०.०७३१७	३	०.१
एकूण विरघळलेले घन (टीडीएस)	५००	२०००	४	०.०९७५६	४	०.१३३३३
फ्लोराईड	१	१.५	४	०.०९७५६	४	०.१३३३३
मॅंगनीज	०.१	०.३	४	०.०९७५६	-	-
नायट्रेट	४५	सुट नाही	५	०.१२१९५	५	०.१६६६७
लोह	०.३	सुट नाही	४	०.०९७५६	-	-
सल्फेट	२००	४००	४	०.०९७५६	४	०.१३३३३
एकूण			४१	१	३०	१

तक्ता ५.२९ जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूजल वर्गीकरण.

जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य	जल गुणवत्ता	अहवालात वापरलेले रंग वर्ग
५०	उत्कृष्ट	
५० - १००	चांगले जल	
१०० - २००	खराब जल	
२०० - ३००	खूप खराब जल	
>३००	पिण्यास अयोग्य जल	

५.३.२ पृष्ठभागावरील जल गुणवत्तेचे सांख्यिकी तपशीलासह विश्लेषण

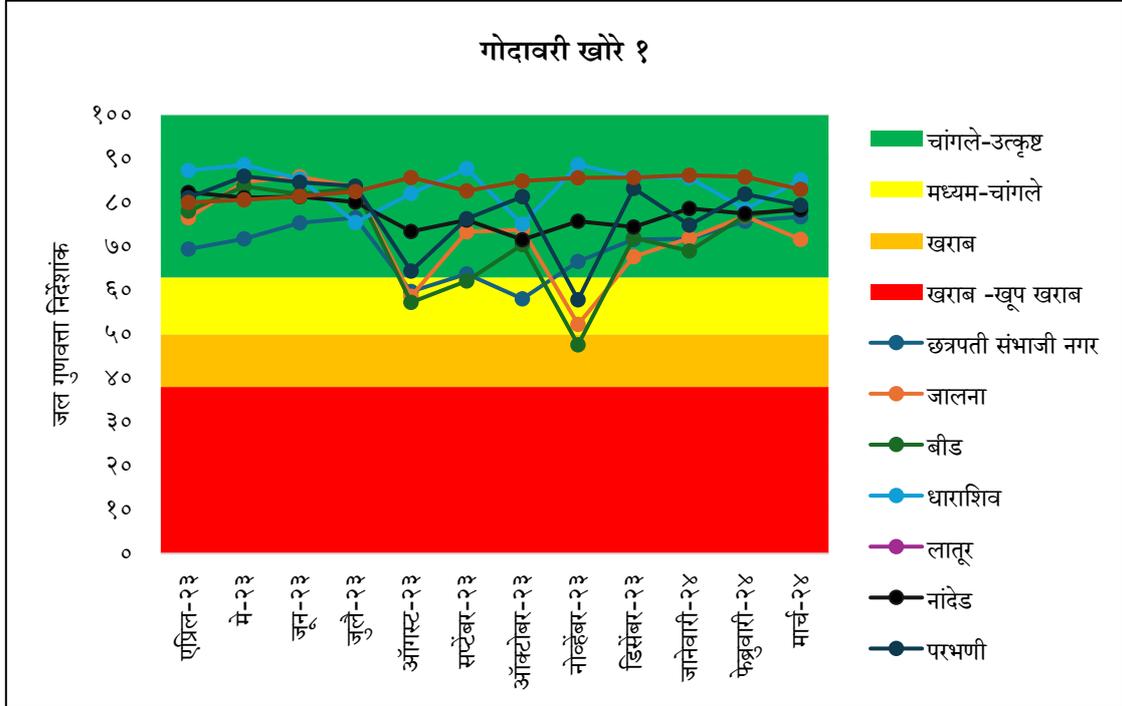
पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा अधिनियम २९) च्या कलम ३ च्या उपकलम (१) आणि (३) अंतर्गत स्थापन केलेल्या जल गुणवत्ता मूल्यांकन प्राधिकरणाने केलेल्या तरतुदीनुसार महाराष्ट्रातील पाण्याच्या गुणवत्तेचे निरीक्षण विविध संस्थांद्वारे केले जाते. जलविज्ञान प्रकल्प, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास संस्था (जी.एस.डी.ए.), केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (कें. प्र. नि. मंडळ), महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (म. प्र. नि. मंडळ), केंद्रीय जल आयोग (सी.डब्ल्यू.सी.) आणि केंद्रीय भूजल मंडळ (सी.जी.डब्ल्यू.बी.). महाराष्ट्रात कें. प्र. नि. मंडळाच्या राष्ट्रीय जल गुणवत्ता सनियंत्रण प्रकल्पाच्या अंतर्गत जल गुणवत्तेची चाचणी म. प्र. नि. मंडळाद्वारे (राज्य नोडल संस्था) निरीक्षण केले जाते. भारतातील सर्व राज्यांमध्ये राष्ट्रीय जल गुणवत्ता सनियंत्रण प्रकल्पाच्या अंतर्गत सर्वाधिक निरीक्षण केंद्रे महाराष्ट्रात आहेत. म. प्र. नि. मंडळ कडे क्षेत्र निरीक्षणे, सामान्य मापदंड, महत्त्वाची मापदंडे आणि ट्रेस धातू ह्या घटकांचा समावेश असलेल्या ४४ मापदंडांचे मापन करण्यासाठी पायाभूत सुविधा आहेत. भूतल जल आणि भूजल केंद्रांसाठी अनुक्रमे मासिक आणि सहा-मासिक फ्रिक्वेन्सीवर नमुन्यांची तपासणी केली जाते. जल गुणवत्तेची सतत दक्षता तपासण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळाने राज्यभर जल गुणवत्ता परीक्षण केंद्रे स्थापित केले आहेत.

सर्व केंद्रांवर दरमहा पृष्ठभागावरील जल गुणवत्तेचे परीक्षण केले जाते. केंद्रांची स्थानिक उपस्थिती खाली संबंधित विभागांमध्ये खोऱ्यानुसार सादर केली आहे. या विभागात तापी, कृष्णा, गोदावरी आणि किनारी खोऱ्यांसाठी खोरे-निहाय जल गुणवत्ता निर्देशांक सादर केला आहे.

५.३.२.१ गोदावरी खोरे १

२०२३-२४ या वर्षासाठी गोदावरी खोरे १ चा जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा मासिक कल आकृती ५.३ मध्ये दर्शविला आहे. गोदावरी खोरे १ महाराष्ट्रातील आठ जिल्ह्यांमध्ये पसरलेला आहे. बहुतेक जिल्ह्यांमध्ये, छत्रपती संभाजी नगर, जालना, बीड आणि परभणी

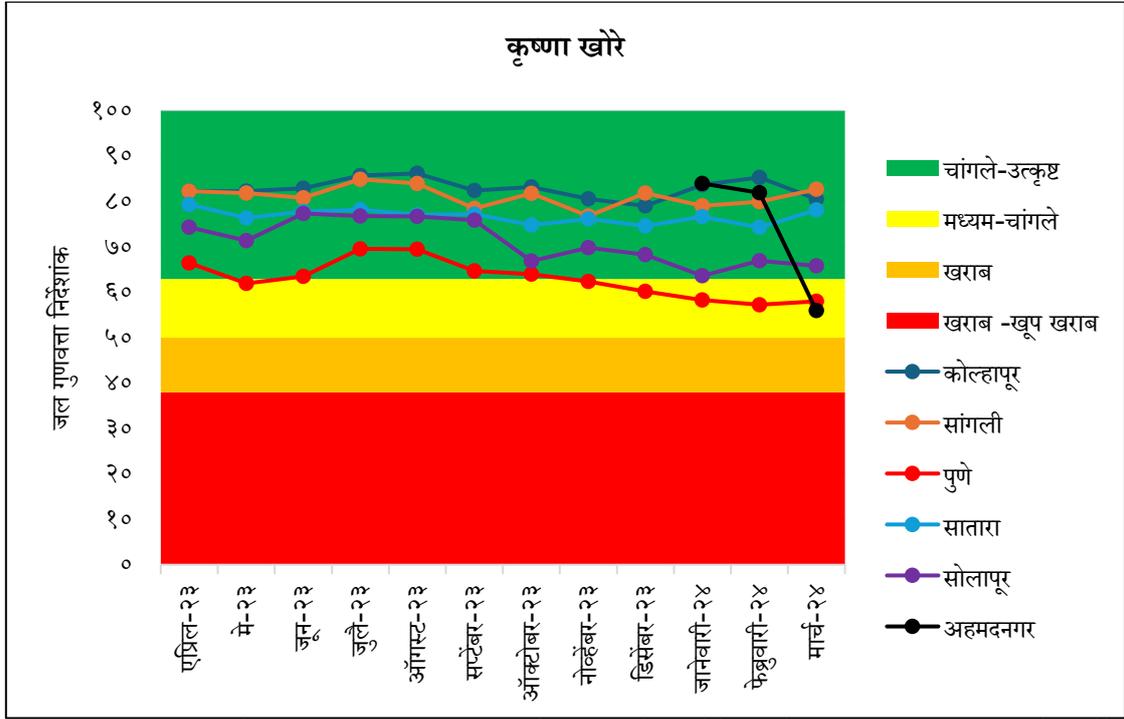
वगळता, जल गुणवत्ता निर्देशांक चांगल्या ते उत्कृष्ट श्रेणीत आला. जालना येथे ऑगस्ट आणि नोव्हेंबर महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता मध्यम ते चांगल्या श्रेणीत होती. बीडमध्ये नोव्हेंबरमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक खराब होता, तर ऑगस्ट आणि सप्टेंबरमध्ये तो मध्यम ते चांगला होता. परभणीसाठी नोव्हेंबरमध्ये जल गुणवत्ता 'मध्यम ते चांगली' होती. छत्रपती संभाजीनगर येथे ऑगस्ट आणि ऑक्टोबर महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक मध्यम ते चांगल्या श्रेणीत होता. लातूर जिल्ह्यात जल गुणवत्ता मूल्यांकन करण्यात आले नाही.

आकृती ५.३ गोदावरी खोरे १ ची महाराष्ट्रातील आठ जिल्ह्यांमध्ये आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मधील अंतर्गत-खोरे कामगिरी.

५.३.२.२ कृष्णा खोरे

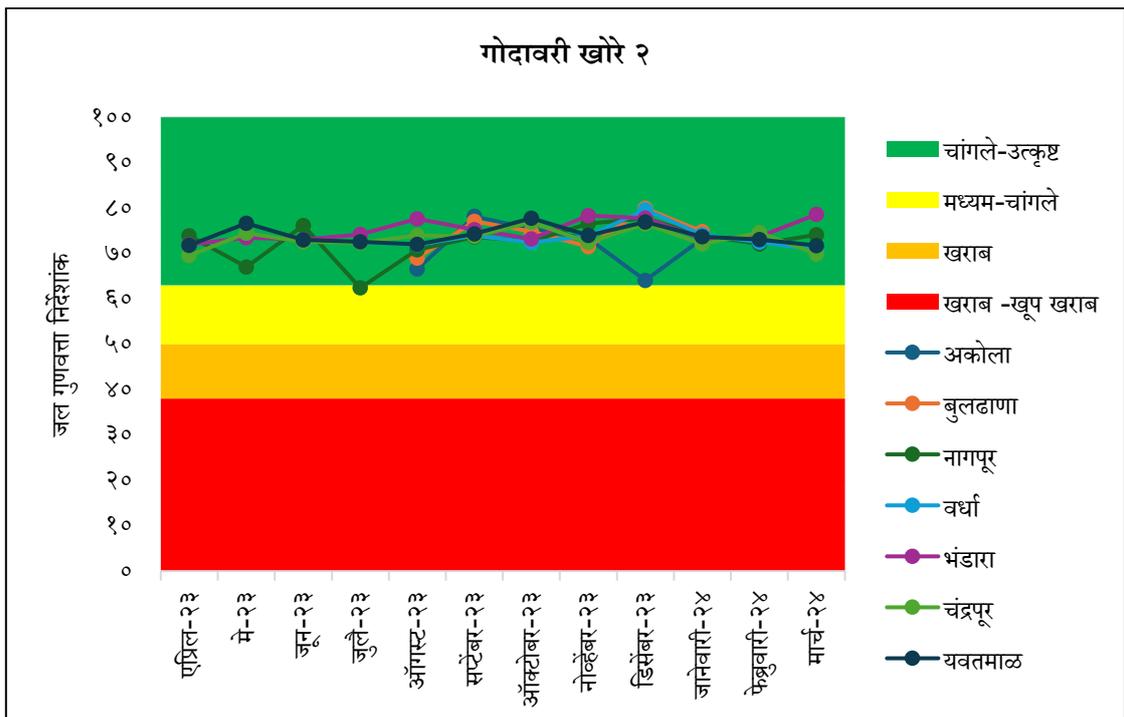
२०२३-२४ मध्ये कृष्णा खोऱ्यातील सहा जिल्ह्यांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक मधील मासिक कल आकृती ५.४ मध्ये दर्शविला आहे. वर्षभर सर्व जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक चांगला ते उत्कृष्ट होता. यावरून असे सूचित होते की जल प्रदूषणरहित होते. तथापि, पुणे जिल्ह्यात, मे महिन्यात आणि नोव्हेंबर ते मार्च दरम्यान तो मध्यम ते चांगला होता. अहमदनगर जिल्ह्यात जानेवारी ते मार्च या महिन्यांसाठी जल गुणवत्तेचे मूल्यांकन करण्यात आले. जानेवारी आणि फेब्रुवारीमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक उत्कृष्ट श्रेणीत होता, तर मार्चमध्ये तो मध्यम ते चांगल्या श्रेणीत वर्गीकृत करण्यात आला.

आकृती ५.४ कृष्णा खोऱ्याची महाराष्ट्रातील सहा जिल्ह्यांमध्ये आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मधील अंतर्गत-खोरे कामगिरी.

५.३.२.३ गोदावरी खोरे २

आकृती ५.५ गोदावरी खोरे २ मधील अकोला, भंडारा, बुलढाणा, चंद्रपूर, नागपूर, वर्धा आणि यवतमाळ या सात जिल्ह्यांमध्ये मासिक जल गुणवत्ता निर्देशांक दर्शविते. आलेख दर्शवितो की नागपूर वगळता या खोऱ्यातील सर्व जिल्हे 'चांगले ते उत्कृष्ट' श्रेणीत होते, ज्याचा अर्थ असा आहे की सर्व महिने जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होती. नागपूरमधील जल गुणवत्ता निर्देशांक वर्षभर मध्यम ते चांगला म्हणून वर्गीकृत करण्यात आला होता. एप्रिल ते जून या कालावधीत वर्धा जिल्ह्यात, तसेच एप्रिल ते जुलै आणि फेब्रुवारी व मार्च महिन्यांमध्ये अकोला आणि बुलढाणा जिल्ह्यांमध्ये माहिती नोंदविण्यात आली नाही.

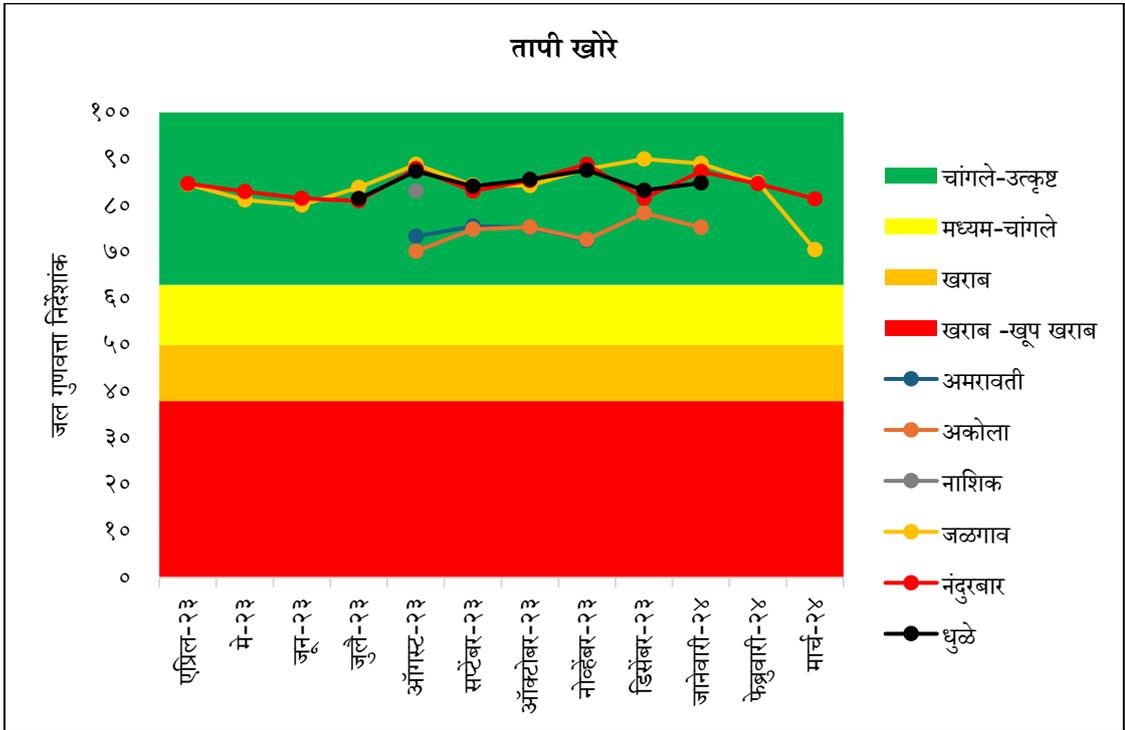
आकृती ५.५ गोदावरी खोरे २ ची महाराष्ट्रातील सात जिल्ह्यांमध्ये आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मधील अंतर्गत-खोरे कामगिरी.

५.३.२.४ तापी खोरे

आकृती ५.६ मध्ये २०२३-२४ या आर्थिक वर्षातील सहा जिल्ह्यांमधील तापी खोऱ्यातील जल गुणवत्ता निर्देशांका मधील मासिक कल दर्शविला आहे. असे दिसून येते की वर्षभर सर्व सहा जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला ते उत्कृष्ट' होता. या महिन्यांत जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होती.

अमरावती जिल्ह्यात एप्रिल ते जुलै आणि डिसेंबर ते मार्च या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदविण्यात आला नाही. अकोल्यात, एप्रिल ते जुलै, फेब्रुवारी आणि मार्च या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदविण्यात आला नाही.

धुळे जिल्ह्याच्या बाबतीत, एप्रिल ते जून, फेब्रुवारी आणि मार्च या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदविण्यात आला नाही. नाशिक जिल्ह्यात एप्रिल ते जुलै, सप्टेंबर, नोव्हेंबर ते मार्च या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदविण्यात आला नाही.

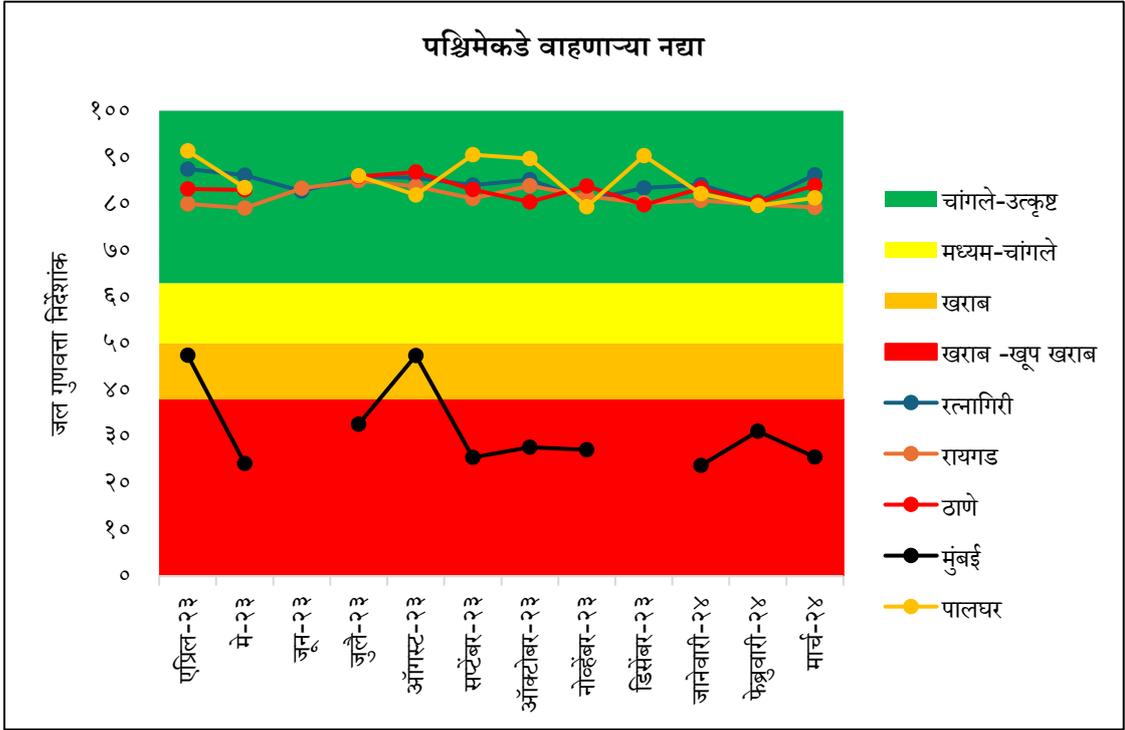
आकृती ५.६ तापी खोऱ्याची महाराष्ट्रातील सहा जिल्ह्यांमध्ये आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मधील अंतर्गत-खोरे कामगिरी.

५.३.२.५ किनारी खोरे

५.३.२.५.१ पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्या

आकृती ५.७ मध्ये, २०२३-२४ या वर्षासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांका मधील मासिक कल पाच जिल्ह्यांमधील पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांसह दर्शविला आहे. रत्नागिरी, रायगड, पालघर आणि ठाणे जिल्ह्यात, वर्षभर जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होती आणि सर्व महिन्यांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविण्यात आला.

मुंबईत, जून आणि डिसेंबर महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता मूल्यांकन करण्यात आले नाही. एप्रिल आणि ऑगस्ट महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक 'खराब' असल्याचे आढळले, ज्यावरून जल प्रदूषित होते हे सूचित होते. वर्षातील उर्वरित कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांक 'खराब ते अत्यंत खराब' असा नोंदविण्यात आला. या महिन्यांमध्ये जल अत्यंत प्रदूषित होते.

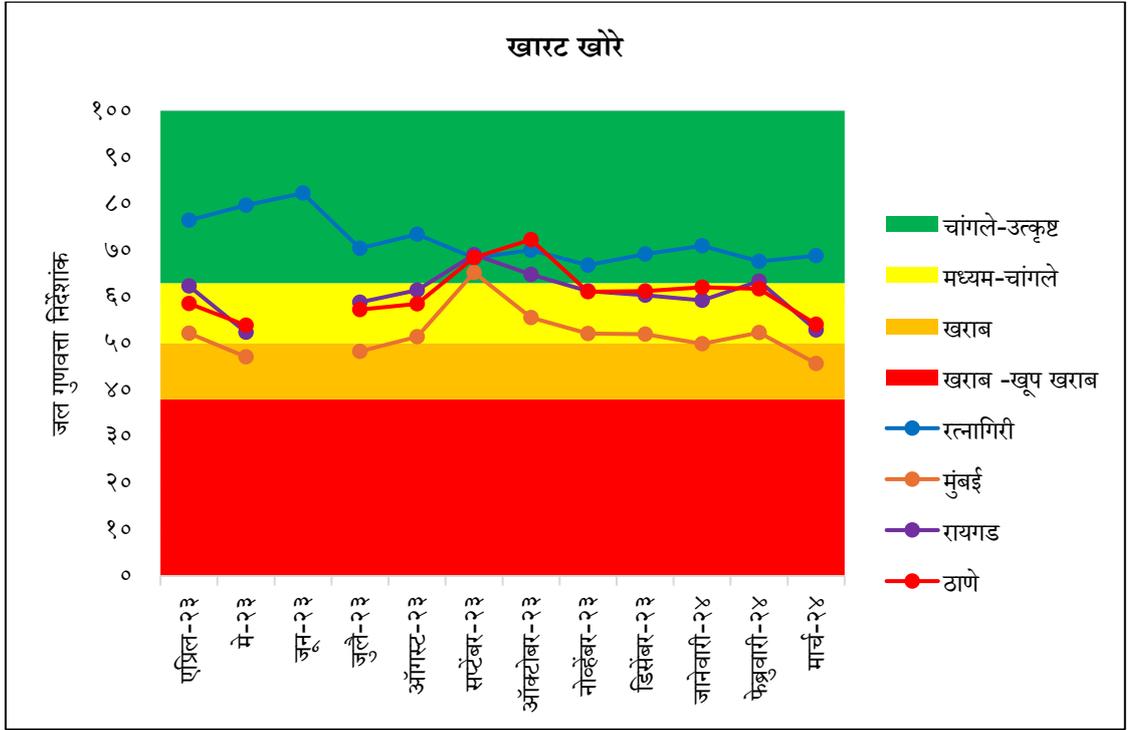
आकृती ५.७ पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांची महाराष्ट्रातील पाच जिल्ह्यांमध्ये आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मधील अंतर्गत-खोरे कामगिरी.

५.३.२.५.२ खारट जल (समुद्र आणि खाडी)

आकृती ५.८ मध्ये २०२३-२४ या वर्षात चार जिल्ह्यांमधील खारट जल (समुद्र आणि खाडी) खोऱ्यातील जल गुणवत्ता निर्देशांका मधील मासिक कल दर्शविला आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यासाठी एप्रिल ते मार्च या संपूर्ण कालावधीसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला ते उत्कृष्ट' होता. याचा अर्थ जल प्रदूषणरहित होते.

रायगडमध्ये सप्टेंबर, ऑक्टोबर आणि फेब्रुवारी महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला ते उत्कृष्ट' अशी नोंद झाली. एप्रिल ते मे, जुलै, ऑगस्ट, नोव्हेंबर ते जानेवारी आणि मार्च महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता 'मध्यम ते चांगली' होती. ठाणे जिल्ह्यात, जल गुणवत्ता निर्देशांक फक्त सप्टेंबर आणि ऑक्टोबरमध्ये 'चांगला ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविण्यात आला. उर्वरित महिन्यांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'मध्यम ते चांगला' म्हणून नोंदविण्यात आला.

मुंबई जिल्ह्यासाठी, जल गुणवत्ता निर्देशांक फक्त सप्टेंबरमध्ये 'चांगला ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविण्यात आला. एप्रिल, ऑगस्ट, ऑक्टोबर ते डिसेंबर आणि फेब्रुवारी महिन्यांमध्ये जलगुणवत्ता निर्देशांक मध्यम ते चांगला अशी नोंद झाली. मे, जुलै, जानेवारी आणि मार्च या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांक 'खराब' म्हणून नोंदविण्यात आला. यावरून असे दिसून येते की या कालावधीत जल प्रदूषित होते. उर्वरित महिन्यांत, जल गुणवत्ता निर्देशांक 'मध्यम ते चांगला' या श्रेणीत होता. रायगड, ठाणे आणि मुंबई या जिल्ह्यांमध्ये जून महिन्यासाठी माहिती नोंदविण्यात आली नाही.

आकृती ५.८ खारट खोऱ्याची महाराष्ट्रातील चार जिल्ह्यांमध्ये आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मधील अंतर्गत-खोरे कामगिरी.

५.३.३ भूजल गुणवत्तेचे सांख्यिकीय तपशीलांसह विश्लेषण

महाराष्ट्रात, केंद्रीय भूजल मंडळ, भूजल सर्वेक्षण आणि विकास संस्था आणि म. प्र. नि. मंडळ राज्यातील विविध जिल्ह्यांमधील भूजल गुणवत्तेचे निरीक्षण करतात. राज्यातील विविध प्रदेशांमधील भूजलासाठी जल गुणवत्ता तक्ता ५.३० यामध्ये दर्शविली आहे, ज्यामध्ये महाराष्ट्रातील ६६ भूजल गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे विश्लेषण करण्यात आले. आर्थिक वर्ष २०२३-२०२४ मध्ये, नऊ भूजल नोंदी 'पिण्यासाठी अयोग्य जल' म्हणून वर्गीकृत करण्यात आल्या (केंद्र क्रमांक २००७, २००८, २८३१, २८३३, २८२१, २८२२, २८२३ आणि १९९०). २१ निरीक्षण केंद्रांमधील भूजल गुणवत्तेच्या १५ नोंदी 'उत्कृष्ट' असल्याचे आढळून आले (केंद्र क्रमांक २००६, २८२९, २८३२, २८३३, २८३४, २८३५, २१९, २२०, १९९२, २८२०, २२०४, १९९९, १९८९, २१७, २१८). अशी १३ निरीक्षण केंद्रे आहेत जिथे एप्रिल आणि ऑक्टोबर दोन्हीमध्ये कोणतीही माहिती नोंदविली गेली नाही. ती केंद्रे २००१, २८२४, २२०२, १९८४, १९८६, १९८८, २२१, २८१८, १९९८, २८२७, २१२, २१३, २१४ आहेत.

जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूजल वर्गीकरण.

जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य	जल गुणवत्ता	अहवालात वापरलेले रंग वर्ग
<५०	उत्कृष्ट	Dark Green
५० - १००	चांगले जल	Light Green
१०० - २००	खराब जल	Yellow
२०० - ३००	खूप खराब जल	Orange
>३००	पिण्यास अयोग्य जल	Red

तक्ता ५.३० विविध विभागांमधील भूजल गुणवत्ता निर्देशांक.

एप्रिल - २०२३	-	८२.५७	१५६.७८	७५.७७	१८८.८८	-	७२.०३	८८.४५	८२.०७	८७.२०
ऑक्टोबर- २०२३	-	८०.६५	१६४.१४	२१७.३४	२१८.३७	-	२०३.३४	१०७.७७	१३३.६२	७५.४९
केंद्र क्रमांक	२००१	२००२	१९९३	२२००	२२०१	२८२४	२८२५	१९९४	२००३	२८२८
विभाग	अमरावती		छत्रपती संभाजी नगर				चंद्रपूर			

एप्रिल - २०२३	१३८.२७	१०५.८२	७०.००	६०.९९	६०.७०	-	६६.०८	१४०.१९
ऑक्टोबर- २०२३	१३८.५६	१४४.४०	२६.३८	४२४.०८	३०१.१३	-	४०.७९	६०.७२
केंद्र क्रमांक	२००४	२००५	२००६	२००७	२००८	२२०२	२८२९	२८३०
विभाग	कोल्हापुर							

एप्रिल - २०२३	२९.१४	२५.०७	२१	२०	६७.६८	२४.७९	४५९.९३	३८.२८	२६३.३२
ऑक्टोबर- २०२३	२८.७५	२१.५८	२१	२१	३४३.७४	२४.३६	२८.३०	६२.५५	२५६.२४
केंद्र क्रमांक	२८३४	२८३५	२१९	२२०	२८३१	२८३२	२८३३	१९९२	२८१९
विभाग	कोल्हापुर							पुणे	

एप्रिल - २०२३	-	१५८.३५	-	८३.४५	-	४९.४२	५४८.७०	२७८.८९	४९१.२९
ऑक्टोबर- २०२३	-	१७१.१५	-	६३.२८	-	१४५.७४	५३८.४७	३२६.२४	-
केंद्र क्रमांक	१९८४	१९८५	१९८६	१९८७	१९८८	२८२०	२८२१	२८२२	२८२३
विभाग	ठाणे					पुणे			

एप्रिल - २०२३	-	९०.८९	७६.८२	-	-	-	-	४९	५८
ऑक्टोबर- २०२३	-	२१६.०३	१३९.७१	-	५७.२५	३२९.२०	४७.७१	३७	४२
केंद्र क्रमांक	२२१	१९९१	२८१६	२८१८	२८१७	१९९०	२२०४	२१७	२१८
विभाग	नाशिक							रायगड	

एप्रिल - २०२३	१०४.१५	१००.२०	-	-	६६.४९	६६.०९	८६.१८	४३.१३	-
ऑक्टोबर- २०२३	१२८.९९	९०.९३	-	६२.५६	८७.३५	९२.२८	७१.४६	५०.१६	-
केंद्र क्रमांक	१९९५	१९९६	१९९८	२०००	१९९७	२२०३	२८२६	१९९९	२८२७
विभाग	नागपूर								

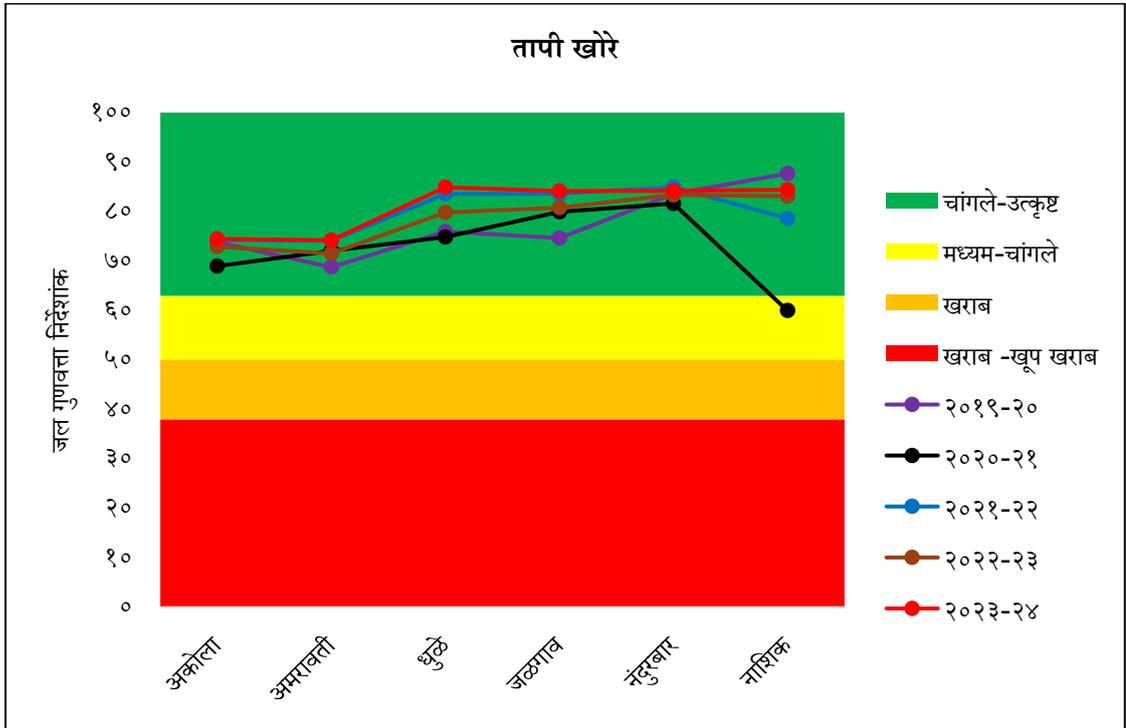
एप्रिल - २०२३	८९	९९	९३	-	-
ऑक्टोबर- २०२३	-	-	-	-	-
केंद्र क्रमांक	२०९	२१०	२११	२१२	२१३
विभाग	नागपूर				

एप्रिल - २०२३	२२९	११२	१२१	१२३	-	१०६	४९.९३
ऑक्टोबर- २०२३	१७७	८६	९५	९१	-	६४	२८३.६८
केंद्र क्रमांक	२०५	२०६	२०७	२०८	२१४	२१५	१९८९
विभाग	कल्याण				नवी मुंबई		

५.३.४ पाच वर्षांच्या कालावधीत खोऱ्यांमधील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे कल विश्लेषण

५.३.४.१ तापी खोऱ्यासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे कल विश्लेषण

आकृती ५.९ मध्ये अकोला, अमरावती, धुळे, जळगाव, नंदुरबार आणि नाशिक जिल्ह्यांमध्ये २०१९-२०, २०२०-२१, २०२२-२३ आणि २०२३-२४ या वर्षांसाठी तापी खोऱ्यासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शविला आहे. नाशिकमधील २०२०-२१ वगळता सर्व जिल्ह्यांमध्ये २०१९-२० ते २०२३-२४ या पाचही वर्षांसाठी सरासरी जल गुणवत्ता चांगली ते उत्कृष्ट होती. २०२०-२१ या वर्षासाठी नाशिक जिल्ह्याचा सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक मध्यम ते चांगला होता, जो दर्शवितो की जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होती. २०२२-२३ च्या जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या तुलनेत २०२३-२४ च्या जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्यांमध्ये थोडीशी सुधारणा झाली आहे.

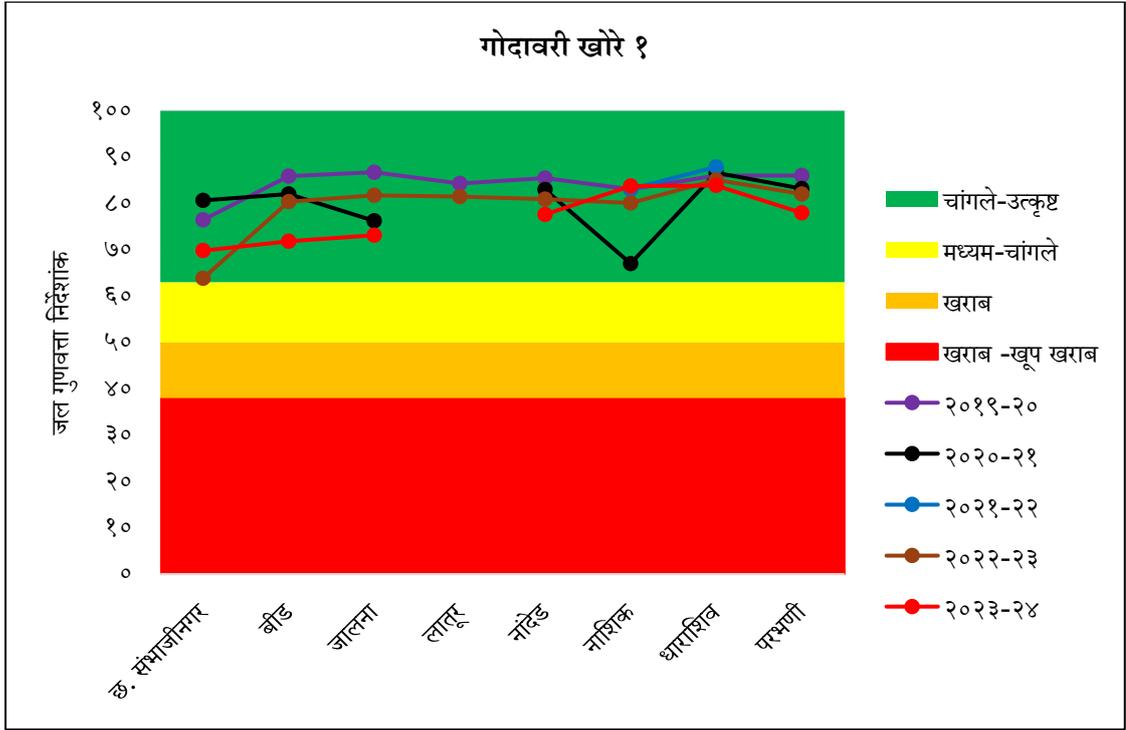

आकृती ५.९ तापी खोऱ्यासाठी कल विश्लेषण.

५.३.४.२ गोदावरी खोरे १ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे कल विश्लेषण

आकृती ५.१० मध्ये २०१९-२० ते २०२३-२४ या वर्षांमध्ये गोदावरी खोरे १ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शविला आहे. छत्रपती संभाजी नगर, बीड, जालना, लातूर, नांदेड, नाशिक, धाराशिव आणि परभणी या आठ जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्तेचे विश्लेषण करण्यात आले.

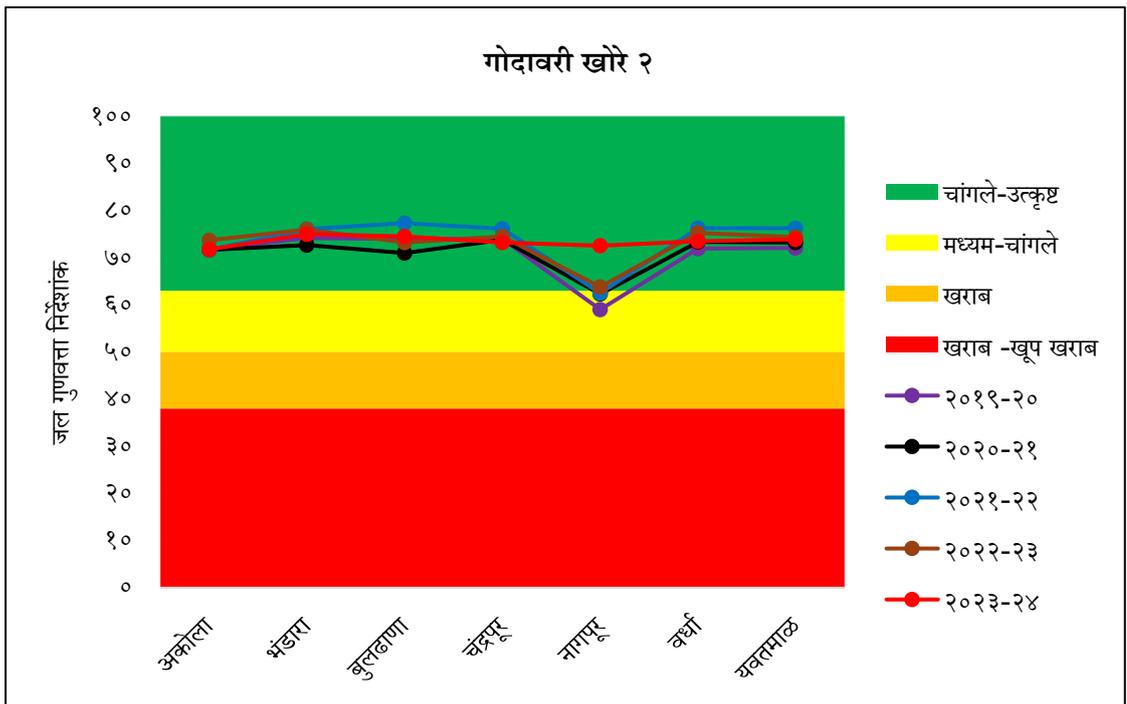
सर्व जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' श्रेणीत होता. अशा प्रकारे, २०१९-२० ते २०२२-२३ या वर्षांसाठी जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होती. २०२०-२१, २०२१-२२ आणि २०२३-२४ मध्ये लातूर जिल्ह्याचा सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदविण्यात आला नाही. तर २०२१-२२ या वर्षासाठी, फक्त नाशिक आणि धाराशिव जिल्ह्यांचा जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदविण्यात आला आहे.

आकृती ५.१० गोदावरी खोरे १ साठी कल विश्लेषण.

५.३.४.३ गोदावरी खोरे २ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे कल विश्लेषण

आकृती ५.११ वरून, गोदावरी खोरे २ साठी २०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२, २०२२-२३ आणि २०२३-२४ या वर्षांमधील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल पाहता येतो. गोदावरी खोरे २ च्या सात जिल्ह्यांमध्ये, म्हणजेच अकोला, भंडारा, बुलढाणा, चंद्रपूर, नागपूर, वर्धा आणि यवतमाळ या सात जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्तेचे विश्लेषण करण्यात आले. नागपूर वगळता सर्व जिल्ह्यांमध्ये सर्व वर्षांमध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविण्यात आला. नागपूर जिल्ह्यात सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक सर्व वर्षांत 'चांगले ते उत्कृष्ट' या श्रेणीत नोंदविण्यात आला, फक्त २०१९-२० ते २०२१-२२ या कालावधीत अपवाद होता. अशा प्रकारे, संपूर्ण काळात जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होती. २०२२-२३ च्या जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या तुलनेत २०२३-२४ च्या जल गुणवत्ता निर्देशांकामध्ये कोणताही महत्त्वपूर्ण बदल दिसून आलेला नाही.

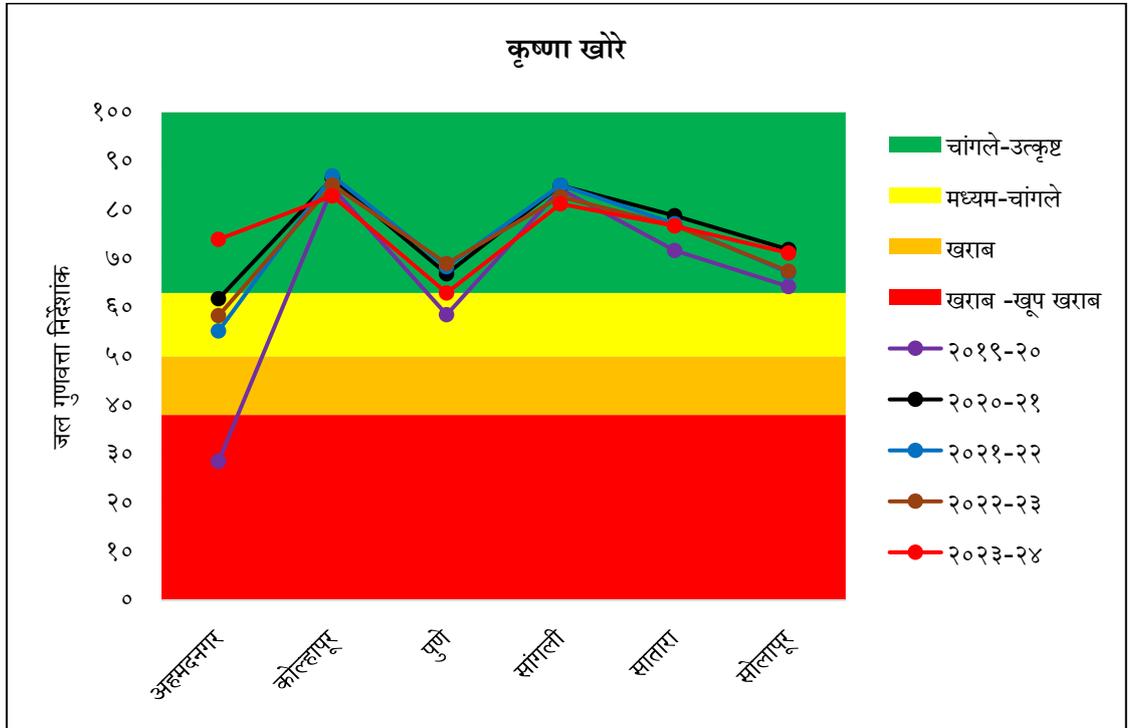
आकृती ५.११ गोदावरी खोरे २ साठी कल विश्लेषण.

५.३.४.४ कृष्णा खोऱ्यासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे कल विश्लेषण

आकृती ५.१२ मध्ये पाच वर्षांचा जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दाखवला आहे; २०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२, २०२२-२३ आणि २०२३-२४ कृष्णा खोऱ्यासाठी. अहमदनगर, कोल्हापूर, पुणे, सांगली, सातारा आणि सोलापूर जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता विश्लेषण करण्यात आली.

२०१९-२० मध्ये, कोल्हापूर, सांगली, सातारा, सांगली आणि सोलापूर जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता 'चांगली ते उत्कृष्ट' होती. अहमदनगर आणि पुणे जिल्ह्यांमध्ये, नोंदविलेला सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या अनुक्रमे 'खराब ते खूप खराब' आणि 'मध्यम ते चांगला' असा वर्गीकृत करण्यात आला.

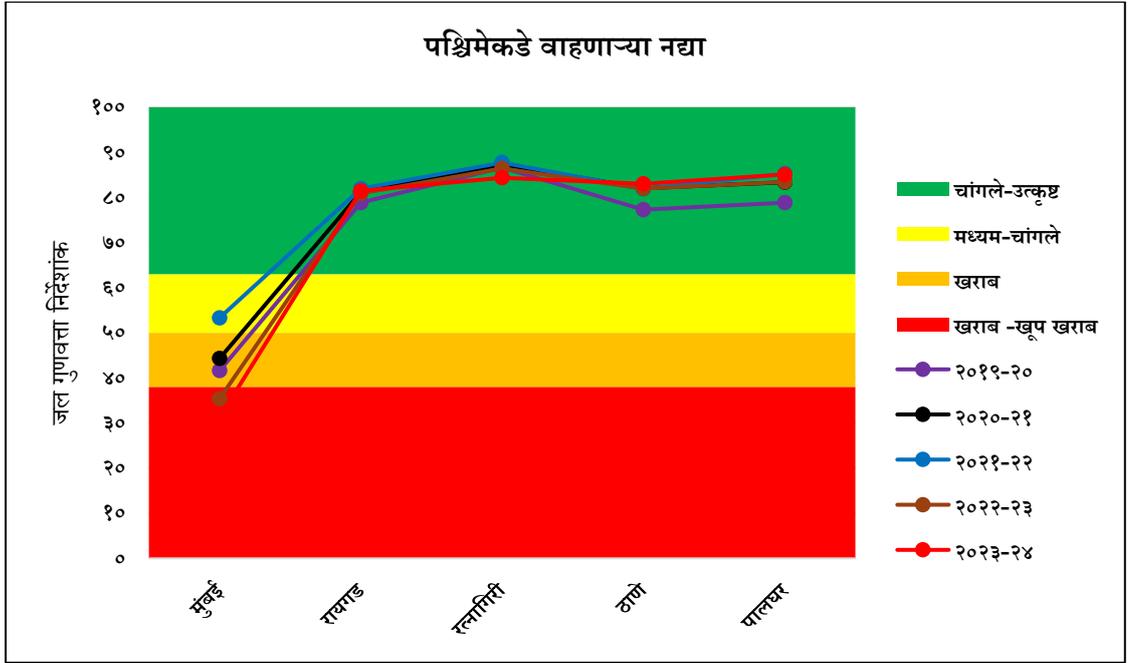
२०२०-२१, २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षासाठी, अहमदनगर वगळता सर्व जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला ते उत्कृष्ट' असा वर्गीकृत करण्यात आला आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील जल गुणवत्ता मध्यम ते चांगली होती. २०२३-२४ मध्ये, सहाही जिल्ह्यांमधील जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' श्रेणीत होता, जे दर्शवते की जल गुणवत्ता प्रदूषणरहित होती.

आकृती ५.१२ कृष्णा खोऱ्यासाठी निर्देशांकाचे कल विश्लेषण.

५.३.४.५ पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे कल विश्लेषण

आकृती ५.१३ मध्ये २०१९-२० ते २०२३-२४ या कालावधीत मुंबई, रायगड, रत्नागिरी, ठाणे आणि पालघर या पाच जिल्ह्यांमधील पश्चिम वाहणाऱ्या नद्यांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शविला आहे. मुंबई वगळता सर्व जिल्ह्यांचे सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्ये पाचही वर्षासाठी चांगली ते उत्कृष्ट होती. मुंबई जिल्ह्यात, २०१९-२०, २०२०-२१ मध्ये सरासरी जल गुणवत्ता 'खराब', २०२१-२२ मध्ये 'मध्यम ते चांगली' आणि २०२२-२३ आणि २०२३-२४ मध्ये 'खराब ते खूप खराब' होती.

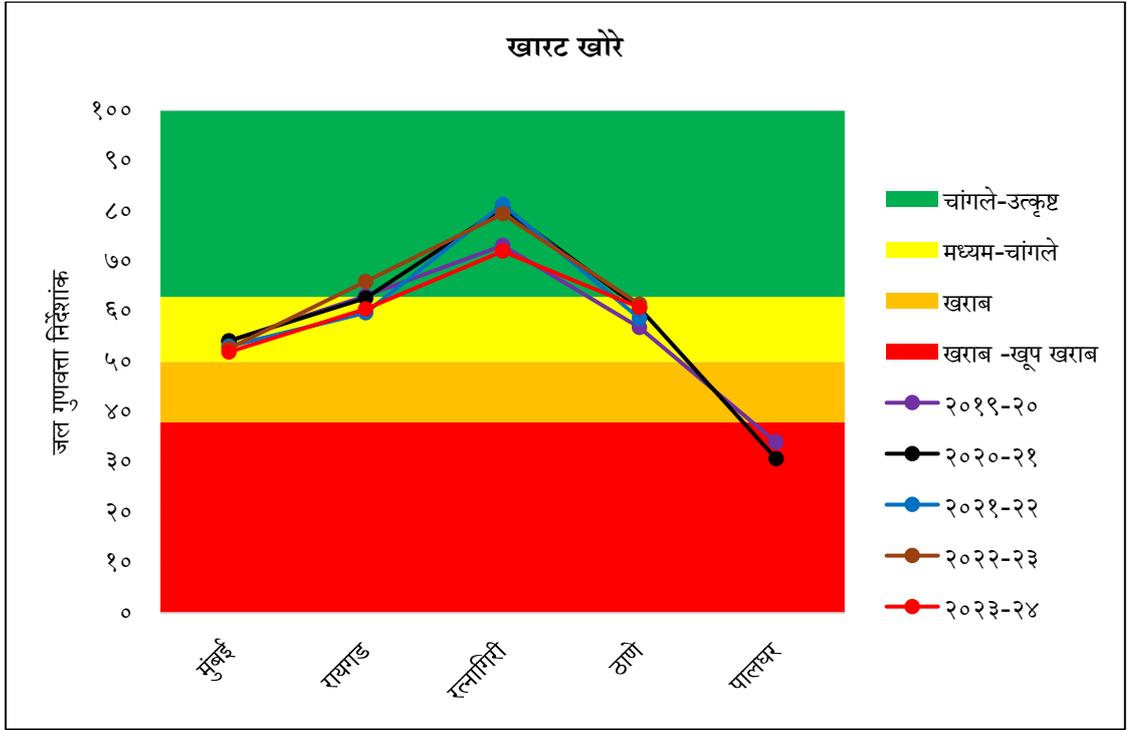

आकृती ५.१३ पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांसाठी कल विश्लेषण.

५.३.४.६ खारट जलासाठी (समुद्र आणि खाडी) जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे कल विश्लेषण

२०१९-२० ते २०२३-२४ या पाच वर्षांच्या खारट जलासाठी (समुद्र आणि खाडी) जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल आकृती ५.१४ मध्ये दाखवला आहे. फक्त रत्नागिरी जिल्ह्यात पाचही वर्षांसाठी सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगले ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविण्यात आला. २०१९-२० मध्ये, मुंबई आणि ठाणे जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक 'मध्यम ते चांगला' श्रेणीत होता. तर पालघर जिल्ह्यात तो 'खराब ते खूप खराब' होता, याचा अर्थ असा की जल गुणवत्ता तीव्र प्रदूषित होती. २०२०-२१ मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक फक्त रत्नागिरी जिल्ह्यात 'चांगला ते उत्कृष्ट' होता, तर पालघर जिल्ह्यात तो 'खराब ते खूप खराब' आणि उर्वरित जिल्ह्यांमध्ये 'मध्यम ते चांगला' होता.

२०२१-२२ साठी मुंबई, रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यांमध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'मध्यम ते चांगले' म्हणून नोंदविण्यात आले, जे दर्शवते की जल गुणवत्ता प्रदूषित नाही. २०२२-२३ मध्ये, रायगड, रत्नागिरी जिल्ह्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगले ते उत्कृष्ट' आणि मुंबई आणि ठाणे जिल्ह्यांमध्ये 'मध्यम ते चांगले' होते. मुंबई, रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यांमध्ये, २०२३-२४ साठी सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'मध्यम ते चांगले' होते जे दर्शवते की जल गुणवत्ता प्रदूषित नाही. २०२१-२२ पासून पालघर जिल्ह्यात जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्ये नोंदविण्यात आलेली नाहीत.

आकृती ५.१४ खारट खोच्यासाठी (समुद्र आणि खाडी) कल विश्लेषण.

५.४ औद्योगिक प्रदूषण

शहरीकरणामुळे आणि चांगल्या राहणीमानाच्या इच्छेमुळे शहरांमध्ये लहान-मोठ्या कंपन्यांची संख्या लक्षणीयरीत्या वाढली आहे. ही क्षेत्रे मोठ्या प्रमाणावर उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन करतात आणि बाजार अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. तथापि, अनेक लघु-उद्योगांना त्यांची अनियोजित वाढ, प्रवेशयोग्य उपचार उपकरणांचा अभाव आणि विविध प्रकारच्या व्यापार पद्धतींमुळे पर्यावरणाचे पालन करणे कठीण झाले आहे. या मर्यादांमुळेच सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची कल्पना उदयास आली. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उद्योगांच्या विविध उद्योगांद्वारे निर्माण होणाऱ्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सामूहिक उपाय प्रदान करतात.

पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालयाने १९८९ मध्ये अधिसूचना जारी केल्या ज्यात विशिष्ट उद्योगांच्या कार्यास प्रतिबंधित किंवा मर्यादित केले गेले. या उद्योगांच्या स्थानाबाबत निर्णय घेणे सोपे करण्यासाठी अधिसूचनांमध्ये उद्योगांचे 'लाल', 'केशरी', 'हिरवे' व 'पांढरे' असे वर्गीकरण करण्याची कल्पना मांडण्यात आली आहे. त्यानंतर या संकल्पनेचा वापर केवळ उद्योग शोधण्याच्या उद्दिष्टासाठीच नाही तर उद्योगांचे निरीक्षण आणि तपासणीशी संबंधित मानके विकसित करणे आणि संमती व्यवस्थापित करण्याच्या उद्देशाने देखील विस्तारित करण्यात आला. उद्योगांचा आकार आणि संसाधनांचा वापर हे आतापर्यंतच्या प्रक्रियेचे वर्गीकरण करण्याचे मुख्य घटक आहेत. मुख्य निकषाने उत्सर्जन आणि सांडपाणी विसर्गामुळे होणारे प्रदूषण विचारात घेतले नाही किंवा आरोग्यावर होणारा संभाव्य परिणाम विचारात घेतलेला नाही.

केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळे आणि वन, पर्यावरण आणि जल हवा परिवर्तन मंत्रालय ह्या संस्थांमध्ये झालेल्या चर्चासत्रांमध्ये औद्योगिक क्षेत्राच्या वर्गीकरणाच्या प्रदूषण निर्देशांकाच्या श्रेणीचे निकष पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आले आहेत.

- प्रदूषण निर्देशांक मूल्य ६० आणि त्याहून अधिक असलेले उद्योग – लाल श्रेणी
- प्रदूषण निर्देशांक मूल्य ४१ आणि ५९ दरम्यान असलेले उद्योग – केशरी श्रेणी
- प्रदूषण निर्देशांक मूल्य २१ आणि ४० दरम्यान असलेले उद्योग – हिरवी श्रेणी
- प्रदूषण निर्देशांक मूल्य २० पेक्षा कमी आणि २० असलेले उद्योग – पांढरी श्रेणी

या वर्गीकरणाच्या आधारे महाराष्ट्रातील उद्योगांची संख्या तक्ता ५.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ५.३१ महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांचे विभाजन.

	मोठे	मध्यम	लहान
लाल	४२४३	८२०	१५७८३
केशरी	३६६७	१४१४	२७२५१
हिरवे	११७७	९३५	४७९२३
पांढरे	२५२००		

प्रत्येक प्रदेशातील वेगवेगळ्या श्रेणीतील उद्योगांची संख्या तक्ता ५.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ५.३२ राज्यातील उद्योगांचे वर्गीकरण.

अमरावती		
मोठे	मध्यम	लहान
४०	६	२७५
२७	१८	२२४०
	१४	४८५०
एकूण पांढरे - १४५२		

छत्रपती संभाजी नगर		
मोठे	मध्यम	लहान
३४९	४१	७४७
१३३	१०७	२७५६
८२	८६	६३४५
एकूण पांढरे - ८१३		

चंद्रपूर		
मोठे	मध्यम	लहान
१३३	३१	२५३
१९	४४	४७२
१४	१२	६७३
एकूण पांढरे - ३७१		

कोल्हापूर		
मोठे	मध्यम	लहान
३१४	१०४	१८०२
१०६	८६	४६०८
४०	४०	८३२८
एकूण पांढरे - ७१४५		

मुंबई		
मोठे	मध्यम	लहान
३६०	३४	८०६
६०२	२३०	११९१
३९	४७	२६६४
एकूण पांढरे - २६२		

नागपूर		
मोठे	मध्यम	लहान
३०९	६४	१२२१
११७	९९	२९९९
२६	२८	२८५१
एकूण पांढरे - ७०५		

नवी मुंबई		
मोठे	मध्यम	लहान
२५३	६९	१२५३
१८५	११८	१३९४
७४	७८	२०४३
एकूण पांढरे - ११११		

पुणे		
मोठे	मध्यम	लहान
१३०२	१९४	३१५९
१७५४	३९२	५२३३
५९६	४०४	८६५३
एकूण पांढरे - ५११२		

रायगड		
मोठे	मध्यम	लहान
२९८	५३	६०४
११०	५४	६९७
४८	३८	७८९
एकूण पांढरे - १९८		

कल्याण		
मोठे	मध्यम	लहान
१९३	७१	२२२८
११२	७६	१३९५
३९	३४	२२०३
एकूण पांढरे - १५४१		

नाशिक		
मोठे	मध्यम	लहान
४८०	९२	२०७२
२१२	१४८	३२९४
१७५	१२४	६४२५
एकूण पांढरे - ५८७८		

ठाणे		
मोठे	मध्यम	लहान
२१२	६१	१३६३
२९०	४२	९७२
४४	३०	२०९९
एकूण पांढरे - ६१२		

५.४.१ सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीचे आकडेवारीसह विश्लेषण.

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे स्वच्छ पर्यावरणाच्या दिशेने एक पाऊल म्हणून काम करतात आणि प्रदूषकांवर सहज नियंत्रण ठेवण्यासाठी उद्योगांना मदत करण्यासोबतच संपूर्ण समाजाला सेवा देतात. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कल्पनेचे बरेच फायदे आहेत. सांडपाण्यातील दूषित घटकांचे प्रमाण काही क्षेत्रांमधून योग्य पातळीवर कमी करणे तांत्रिक आणि आर्थिकदृष्ट्या आव्हानात्मक असू शकते.

खालील तक्त्यामध्ये प्रत्येक श्रेणीमधील उद्योगांची राज्यातील विभागांनुसार संख्या, निर्माण झालेल्या आणि प्रक्रिया करण्यात आलेल्या सांडपाण्या विषयीचा तपशील आणि सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या (सीईटीपी) कामगिरीचे विश्लेषण यावर प्रदेश निहाय माहिती उपलब्ध आहे. खालील परिच्छेदातील सारण्या २०२३-२४ या वर्षात बीओडी आणि सीओडी साठी वैयक्तिक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राद्वारे नोंद केलेली सरासरी मूल्ये दर्शवितात. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या (सीईटीपी) कामगिरीच्या मूल्यमापनासाठी सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राद्वारे निर्धारित मानकांचा विचार केला गेला आहे.

बीओडी → अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल - ३० मिग्रॅ/लि

सिंचनासाठी जमीन - १०० मिग्रॅ/लि

सागरी किनारी भाग - १०० मिग्रॅ/लि

सीओडी → अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल - २५० मिग्रॅ/लि

सागरी किनारी भाग - २५० मिग्रॅ/लि

महाराष्ट्रातील एकूण सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची (सीईटीपी) संख्या: २६

महाराष्ट्रातील एकूण कार्यरत सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची (सीईटीपी) संख्या: २५

महाराष्ट्रातील एकूण बांधकामाधीन सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची (सीईटीपी) संख्या: २

महाराष्ट्रातील एकूण कार्यरत नसलेल्या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची (सीईटीपी) संख्या: १

राज्यातील उद्योगांची संख्या: १,२८,४१३

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची (सीईटीपी) एकूण क्षमता: २२०.८५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन.

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमधून (सीईटीपी) निघणाऱ्या सांडपाण्याचे प्रमाण: १७०.४६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन.

५.४.१.१ अमरावती

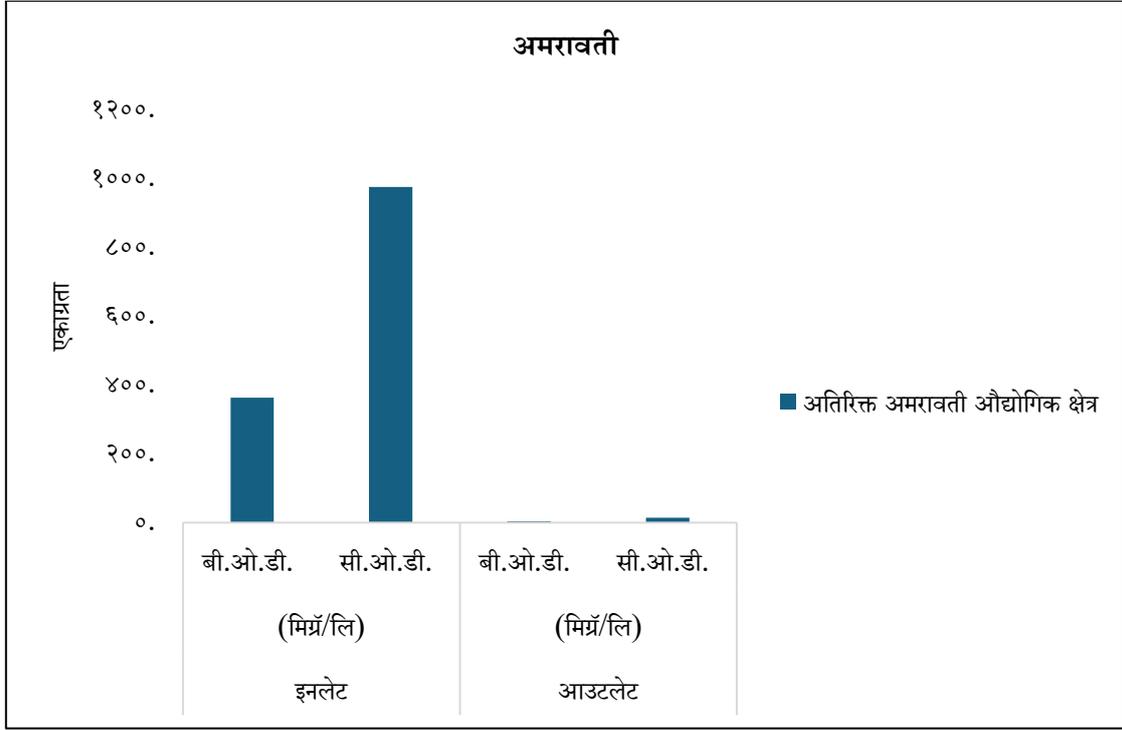
अतिरिक्त अमरावती औद्योगिक क्षेत्र सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र हे अमरावती विभागातील एकमेव सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहे, ज्याची प्रक्रिया क्षमता ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आणि सांडपाण्याचा भार १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. तक्ता ५.३३ आणि आकृती ५.१५ सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची वार्षिक कामगिरी दर्शविते.

तक्ता ५.३३ अमरावती विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीसाठी सांख्यिकीय विश्लेषणीत माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
अतिरिक्त अमरावती औद्योगिक क्षेत्र	३६३.३५	९७६.०३	४.४९	१४.४

अतिरिक्त अमरावती औद्योगिक क्षेत्र,

- क्षमता - ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर
- कामगिरी - ९८.७६% बीओडी कपात आणि ९८.५२% सीओडी कपात
बीओडीसाठी १०० मिलीग्राम/ लिटरची विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

आकृती ५.१५ अमरावती विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.२ छत्रपती संभाजी नगर

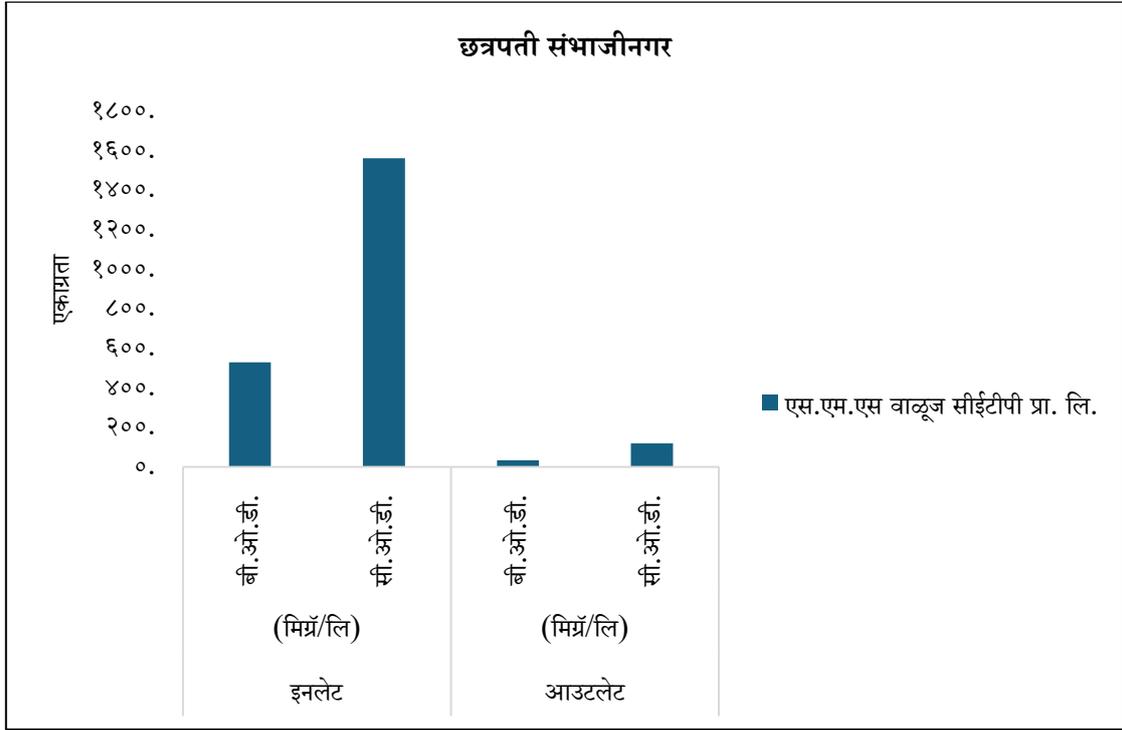
छत्रपती संभाजी नगर प्रदेशात एक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहे; एसएमएस वाळूज, ज्याची प्रक्रिया क्षमता १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कामगिरी तक्ता ५.३४ मध्ये सादर केली आहे आणि आकृती ५.१६ त्याचे आलेखीय प्रतिनिधित्व देते.

तक्ता ५.३४ छत्रपती संभाजी नगर विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीसाठी सांख्यिकीय विश्लेषणीत माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
एस.एम.एस वाळूज सीईटीपी प्रा. लि.	५२९.३५	१५६१.३	३३.८७	११८.४२

एस.एम.एस वाळूज सीईटीपी प्रा. लि.,

- क्षमता - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल
- कामगिरी - ९३.६०% बीओडी कपात आणि ९२.४२% सीओडी कपात
बीओडीचे आउटलेट मूल्य निर्धारित मानक श्रेणीपेक्षा जास्त होते.

आकृती ५.१६ छत्रपती संभाजीनगर विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.३ कल्याण

कल्याण विभागात पाच कार्यरत सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकूण प्रक्रिया क्षमता २६.५५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे आणि सांडपाण्याचा भार २३.६९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. अतिरिक्त अंबरनाथ सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यरत नाही. तक्ता ५.३५ मध्ये विश्लेषण केलेल्या मापदंडांच्या वार्षिक सरासरीचे तपशील दिले आहेत आणि आकृती ५.१७ मध्ये त्याचे आलेखीय प्रतिनिधित्व दिले आहे.

तक्ता ५.३५ कल्याण विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीसाठी सांख्यिकीय विश्लेषणीत माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
ए.सी.एम.ए. सीईटीपी सहकारी संस्था मर्यादित	२४३.७५	८८८.५६	३२.३५	१५०.८५
बदलापूर सीईटीपी संस्था	४०६.८३	१३८०.७१	५५.६९	२३८.६८
चिखलोली- मोरिवली सांडपाणी प्रक्रिया	३१०.४०	१०३९.९०	३७.७८	१५३.१३
डोंबिवली बेटर एन्व्हायर्नमेंट सिस्टीम असोसिएशन	४९६.०६	१५८२.३९	५५.५३	२१६.५५
डोंबिवली सीईटीपी (रासायनिक) (टप्पा-II)	५५७.६५	१९८५.६७	६४.६७	२७१.१७

एसीएमए सीईटीपी सहकारी संस्था लिमिटेड,

- क्षमता - ०.२५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - ०.०५१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल
 - कामगिरी - ८६.७३% बीओडी कपात आणि ८३.०२% सीओडी कपात
- बीओडीचे सरासरी आउटलेट मूल्य ३० मिग्रॅ/लिच्या विल्हेवाट मर्यादितपेक्षा जास्त होते. बदलापूर सीईटीपी असोसिएशन,

- क्षमता - ८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - ७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल
 - कामगिरी - ८६.३१% बीओडी घट आणि ८२.७१% सीओडी घट
- बीओडीचे सरासरी आउटलेट मूल्य ३० मिग्रॅ/लिच्या विल्हेवाट मर्यादेपेक्षा जास्त होते.

चिखलोली-मोरिवली सांडपाणी प्रक्रिया,

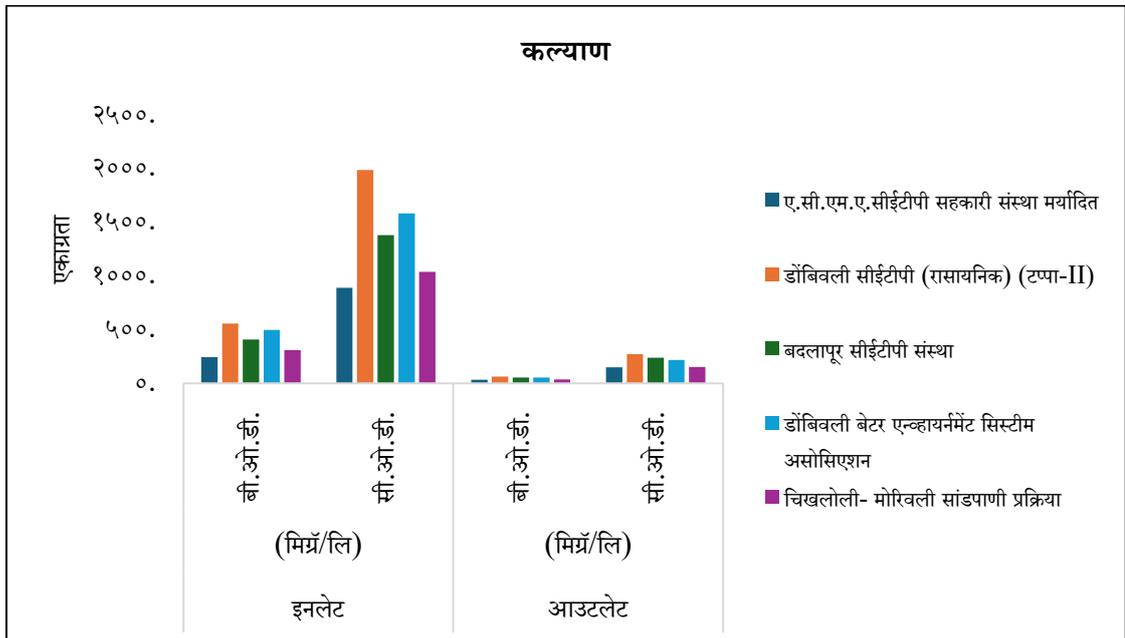
- क्षमता - ०.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाणी भार - ०.१४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
 - कामगिरी - ८७.८३% बीओडी कपात आणि ८५.२७% सीओडी कपात
- बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

डोंबिवली बेटर एन्हायर्नमेंट सिस्टम असोसिएशन,

- क्षमता - १६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
 - कामगिरी - ८८.८१% बीओडी कपात आणि ८६.३२% सीओडी कपात
- बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

डोंबिवली सीईटीपी (रासायनिक) (टप्पा-II),

- क्षमता - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल
 - कामगिरी - ८८.४०% बीओडी कपात आणि ८६.३४% सीओडी कपात
- बीओडीसाठी ३० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

आकृती ५.१७ कल्याण विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.४ कोल्हापूर

कोल्हापूर विभागात २९.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एकत्रित प्रक्रिया क्षमता असलेले पाच सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत. इचलकरंजी कापड विकास समूह मर्यादित (१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन) आणि (१२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन) बांधकामाधीन आहेत. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांवरील एकूण सांडपाण्याचा भार १५.४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. प्रत्येक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सरासरी कामगिरी तक्ता ५.३६ आणि आकृती ५.१८ मध्ये सादर केली आहे.

तक्ता ५.३६ कोल्हापूर विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीसाठी सांख्यिकीय विश्लेषणीत माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
एल. के. अक्विटे सहकारी औद्योगिक इस्टेट मर्यादित	७४१.६	२४१५.१९	१३०.३६	४०३.५५
लोटे परशुराम पर्यावरण संरक्षण सहकारी संस्था	५३८.५२	१५८२.३२	५१.७६	१६७.३४
कागल-हातकणंगले सीईटीपी केंद्र	६३.३२	१८६.०४	४०.८४	१३३.५७
इचलकरंजी कापड विकास समूह मर्यादित (१२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	५७३.१७	१८००.१	२९.९१	१२४.५१
इचलकरंजी कापड विकास समूह मर्यादित (१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	४८९.४७	१४००.०७	३६.०४	१३५.०२

एल. के. अक्विटे इंडस्ट्रियल को-ऑप. इस्टेट लिमिटेड,

- क्षमता - ०.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - ०.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
 - कामगिरी - ८२.४२% बीओडी कपात आणि ८३.२९% सीओडी कपात
- बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ची विल्हेवाट मर्यादा ओलांडली गेली.

लोटे परशुराम पर्यावरण संरक्षण सहकारी संस्था,

- क्षमता - ६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - ४.६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
 - कामगिरी - ९०.३९% बीओडी घट आणि ८९.४२% सीओडी घट
- बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

कागल-हातकणंगले सीईटीपी,

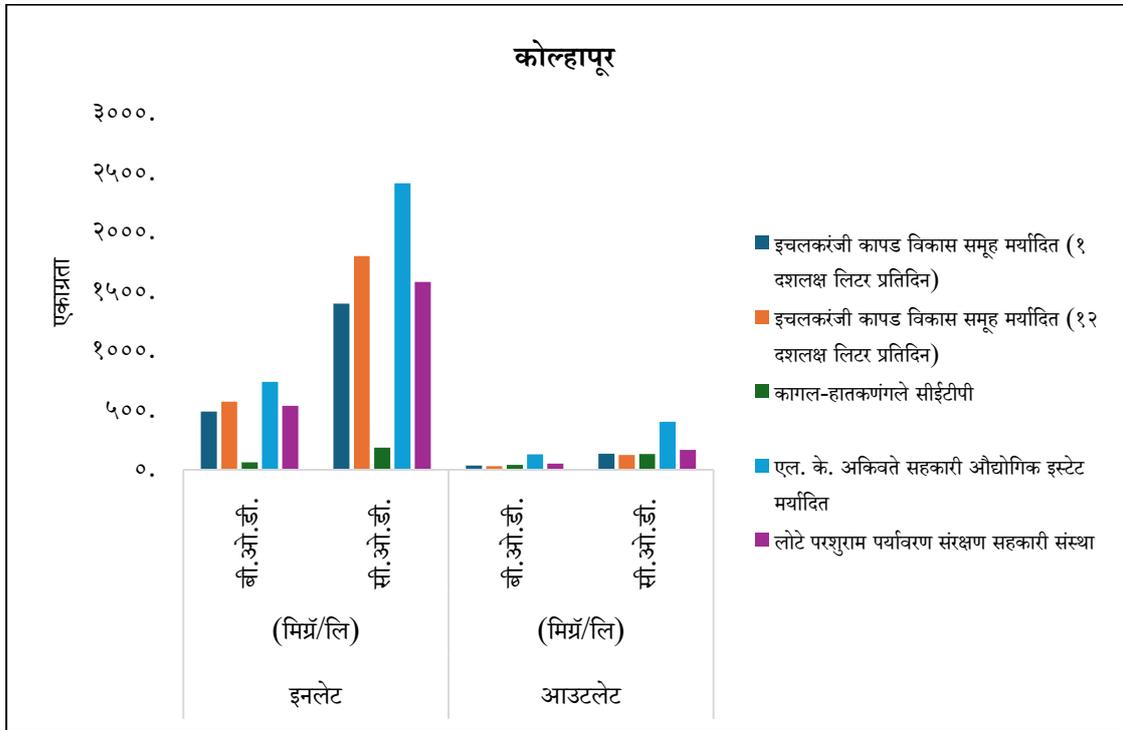
- क्षमता - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर
 - कामगिरी - ३५.५०% बीओडी कपात आणि २८.२०% सीओडी कपात
- बीओडीचे सरासरी आउटलेट मूल्य १०० मिग्रॅ/लिच्या निर्धारित विल्हेवाट मर्यादित होते.

इचलकरंजी टेक्सटाइल डेव्हलपमेंट क्लस्टर लिमिटेड (१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन) (बांधकामाधीन),

- क्षमता - १ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल
- कामगिरी - ९२.६४% बीओडी कपात आणि ९०.३६% सीओडी कपात
आउटलेट मूल्याने बीओडीसाठी ३० मिग्रॅ/लिची विल्हेवाट मर्यादा ओलांडली.

इचलकरंजी टेक्सटाइल डेव्हलपमेंट क्लस्टर लिमिटेड (१२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन) (बांधकामाधीन),

- क्षमता - १२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल
- कामगिरी - ९४.७८% बीओडी कपात आणि ९३.०८% सीओडी कपात
बीओडीसाठी ३० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

आकृती ५.१८ कोल्हापूर विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.५ नवी मुंबई

आर्थिक वर्ष २०२३-२४ साठी नवी मुंबई विभागात दोन सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ४९.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. आणि या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांना मिळणारा सांडपाण्याचा भार ४१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. तक्ता ५.३७ प्रत्येक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीसाठी विश्लेषण केलेले मापदंड दर्शविते आणि आकृती ५.१९ ते स्पष्ट करते.

तक्ता ५.३७ नवी मुंबई विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीसाठी सांख्यिकीय विश्लेषणीत माहिती.

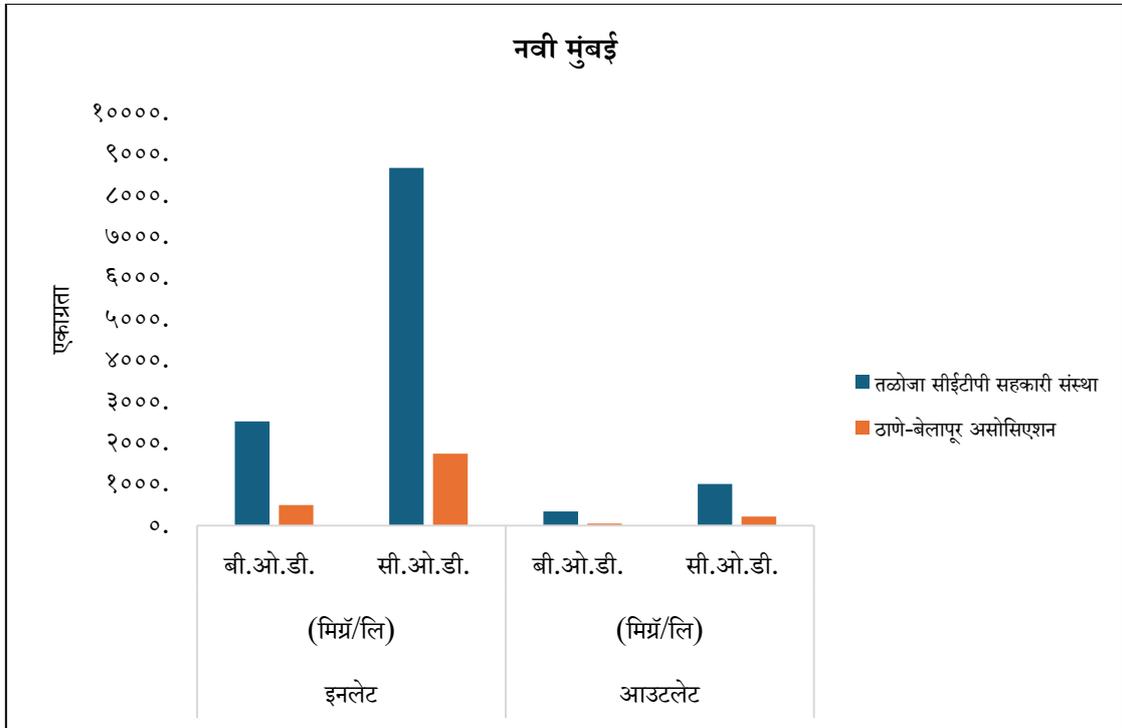
मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी (सरासरी)	सी.ओ.डी (सरासरी)	बी.ओ.डी (सरासरी)	सी.ओ.डी (सरासरी)
तळोजा सनियंत्रित सीईटीपी सहकारी संस्था	२५२७.५	८६६६.८७	३४४.५	१००७.५
ठाणे बेलापूर असोसिएशन	४९९.६७	१७४५.५५	४८.९६	२१८.९६

तळोजा सीईटीपी सहकारी संस्था,

- क्षमता - २२.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - १६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
 - कामगिरी - ८६.३७% बीओडी कपात आणि ८८.३८% सीओडी कपात
- बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा ओलांडली गेली.

ठाणे - बेलापूर असोसिएशन,

- क्षमता - २७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - २५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
 - कामगिरी - ९०.२०% बीओडी कपात आणि ८७.४६% सीओडी कपात
- बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

आकृती ५.१९ नवी मुंबई विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.६ नागपूर

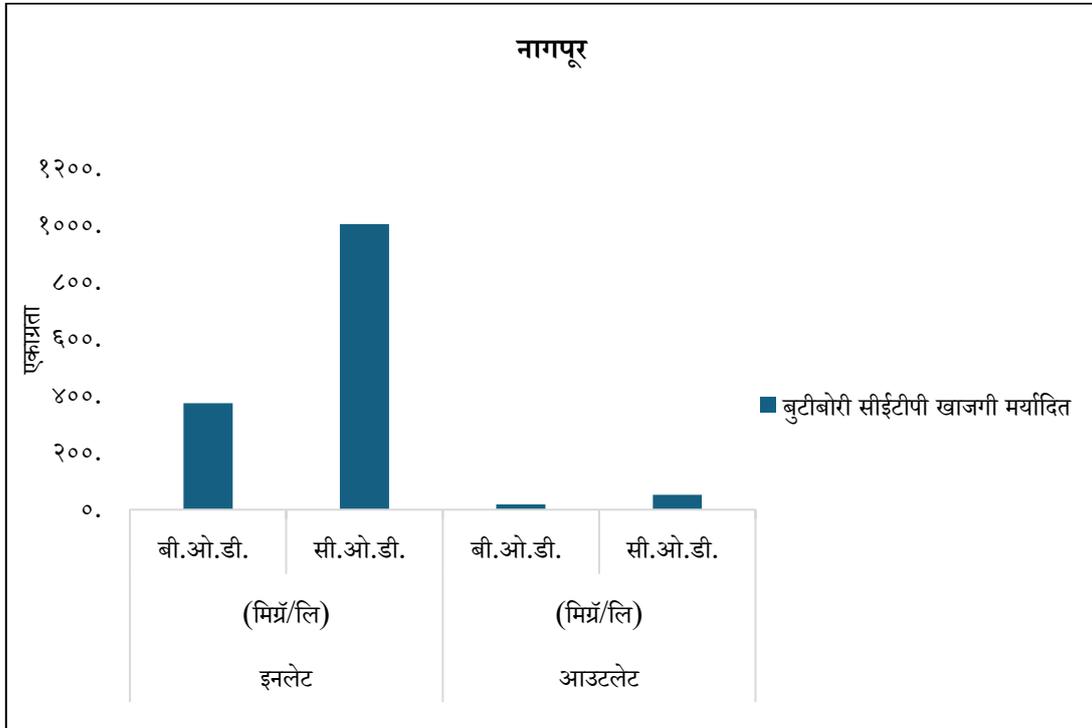
नागपूर विभागात, बुटीबोरी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रायव्हेट लिमिटेड हे एकमेव सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहे, ज्याची प्रक्रिया क्षमता ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राला मिळणारा सांडपाण्याचा भार ४.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची वार्षिक कामगिरी तक्ता ५.३८ आणि आकृती ५.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ५.३८ नागपूर विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीसाठी सांख्यिकीय विश्लेशीत माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी (सरासरी)	सी.ओ.डी (सरासरी)	बी.ओ.डी (सरासरी)	सी.ओ.डी (सरासरी)
बुटीबोरी सीईटीपी खाजगी मर्यादित	३७४.९	१००५.४५	१८.३६	५२.५८

बुटीबोरी सीईटीपी प्रायव्हेट लिमिटेड,

- क्षमता - ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - ४.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल
 - कामगिरी - ९५.१०% बीओडी कपात आणि ९४.७७% सीओडी कपात
- बीओडीसाठी ३० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

आकृती ५.२० नागपूर विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.७ पुणे

या विभागात पाच कार्यरत सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकूण प्रक्रिया क्षमता १२.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. एकूण सांडपाण्याचा भार एकत्रितपणे ६.३७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. पुणे विभागातील सर्व सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची कामगिरी तक्ता ५.३९ मध्ये दर्शविली आहे आणि आकृती ५.२१ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ५.३९ पुणे विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रांच्या कामगिरीसाठी सांख्यिकीय विश्लेशीत माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
ग्रीनफिल्ड सीईटीपी प्रा. लि.	२२५.४४	६०९.५३	१०७.६२	२८३.४९
हायड्रो एअर टेक्नॉलॉक्स (पीसीडी)	९.४४	२७.५३	१३.७१	४१.५७
अक्कलकोट सीईटीपी	२७७	७३४.५	११७.१४	३१२.३३
कुरकुंभ पर्यावरण संरक्षण सहकारी सोसायटी	३५८.०७	९४९.९२	१००.२८	२६२.३२
रांजणगाव सीईटीपी	९१.८६	२४२.६७	७०.७५	१८७.७६

ग्रीनफिल्ड प्रा. लि.,

- क्षमता - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ०.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
- कामगिरी - ५२.२६% बीओडी कपात आणि ५३.४९% सीओडी कपात
बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा ओलांडली गेली.

हायड्रो एअर टेक्नॉलॉक्स,

- क्षमता - ४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर
बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि ची विल्हेवाट मर्यादा गाठली गेली.

अक्कलकोट सीईटीपी,

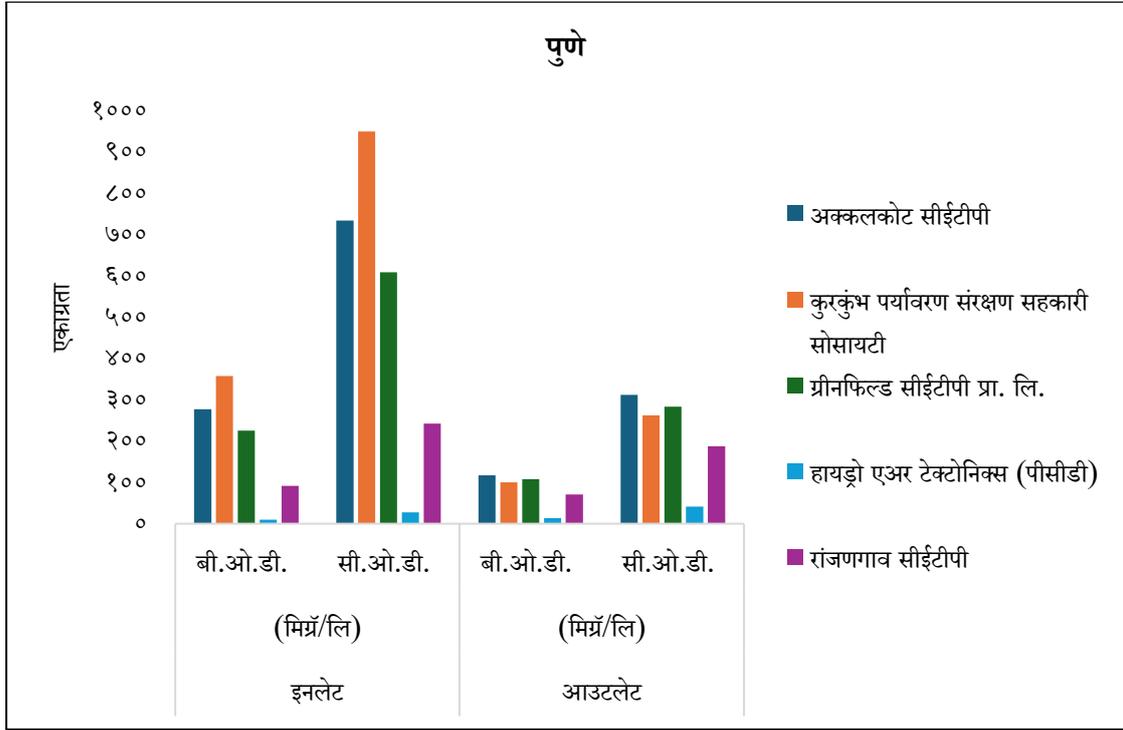
- क्षमता - ३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - अंतर्गत पृष्ठभागावरील जल
- कामगिरी - ५७.७१% बीओडी घट आणि ५७.४८% सीओडी घट
बीओडीसाठी ३० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा ओलांडली गेली.

कुरकुंभ पर्यावरण संरक्षण सहकारी संस्था,

- क्षमता - १ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ०.३७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर
- कामगिरी - ७१.९९% बीओडी घट आणि ७२.३९% सीओडी घट
बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि विल्हेवाट मर्यादा गाठली गेली.

रांजणगाव सीईटीपी,

- क्षमता - ३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सिंचनासाठी जमिनीवर
- कामगिरी - २२.९८% बीओडी कपात आणि २२.६३% सीओडी कपात
बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि विल्हेवाट मर्यादा गाठली गेली.

आकृती ५.२१ पुणे विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.८ रायगड

रायगड विभागात तीन सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ३२.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे आणि एकूण ३३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाण्याचा भार प्राप्त झाला आहे. तक्ता ५.४० मध्ये प्रत्येक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची माहिती दिली आहे आणि त्याचे आलेखीय प्रतिनिधित्व आकृती ५.२२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ५.४० रायगड विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीसाठी वार्षिक सरासरी माहिती.

मापदंडे मिलिग्रॅम प्रतिलिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
एम.एम.ए. सीईटीपी सहकारी संस्था मर्यादित	१९१.२६	५७६.३२	६८.३७	२१२.५६
पी.आर.आय.ए सीईटीपी (I) मर्यादित	१७४.६४	५००.०२	५७.९८	१९६.५२
आरआयए सीईटीपी सहकारी संस्था मर्यादित को-ऑप. सोसायटी लि.	८२४.५३	२३४३.९२	९४.०२	३८४.४९

एमएमए- सीईटीपी सहकारी संस्था मर्यादित,

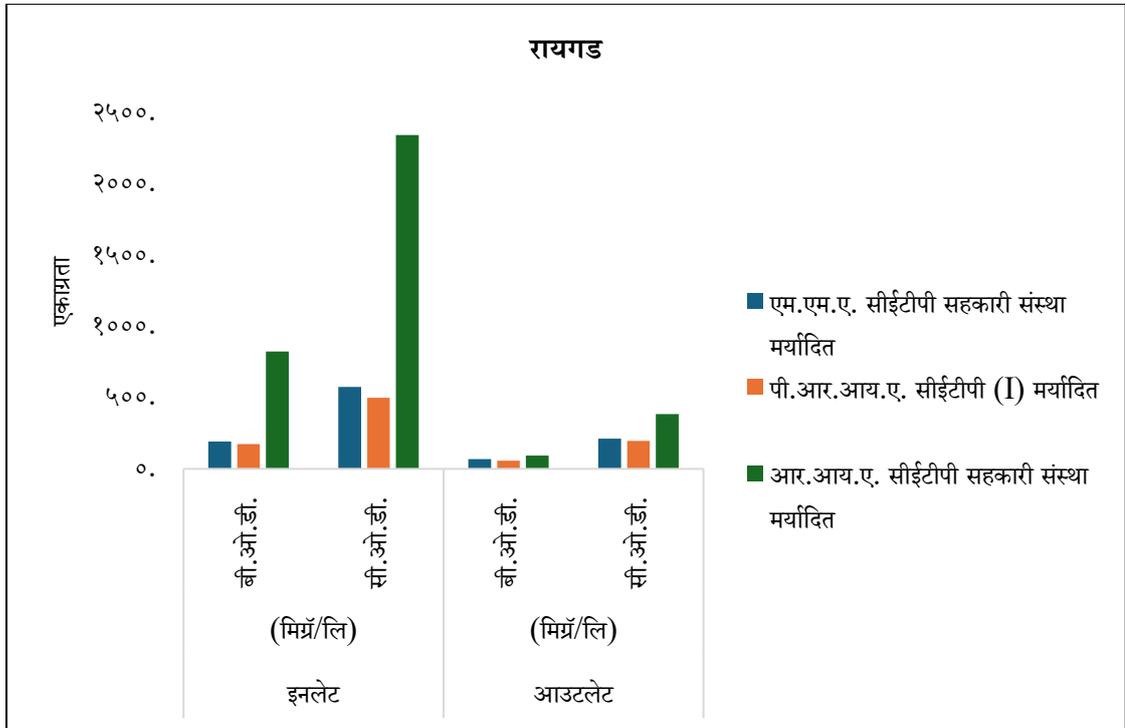
- क्षमता - ७.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - ८.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
 - कामगिरी - ६४.२५% बीओडी कपात आणि ६३.१२% सीओडी कपात
- बीओडीसाठी १०० मिग्रॅ/लि आणि सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ही विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

पी.आर.आय.ए सीईटीपी (I) मर्यादित,

- क्षमता - १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
 - कामगिरी - ६६.८०% बीओडी कपात आणि ६०.७०% सीओडी कपात
- बीओडी साठी १०० मिग्रॅ/लि आणि सीओडी साठी २५० मिग्रॅ/लि ची विल्हेवाट मर्यादा गाठण्यात आली.

आरआयए- सीईटीपी सहकारी संस्था मर्यादित,

- क्षमता - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - सांडपाण्याचा भार - ९.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
 - विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात
 - कामगिरी - ८८.६०% बीओडी कपात आणि ८३.६०% सीओडी कपात
- सीओडीसाठी २५० मिग्रॅ/लि ची विल्हेवाट मर्यादा ओलांडली गेली.

आकृती ५.२२ रायगड विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.४.१.९ ठाणे

ठाणे विभागात ५० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे दोन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांना ४५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एकत्रित सांडपाण्याचा भार मिळाला. प्रत्येक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीचा तपशील तक्ता ५.४१ मध्ये दिला आहे आणि आकृती ५.२३ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता ५.४१ ठाणे विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीची वार्षिक सरासरी.

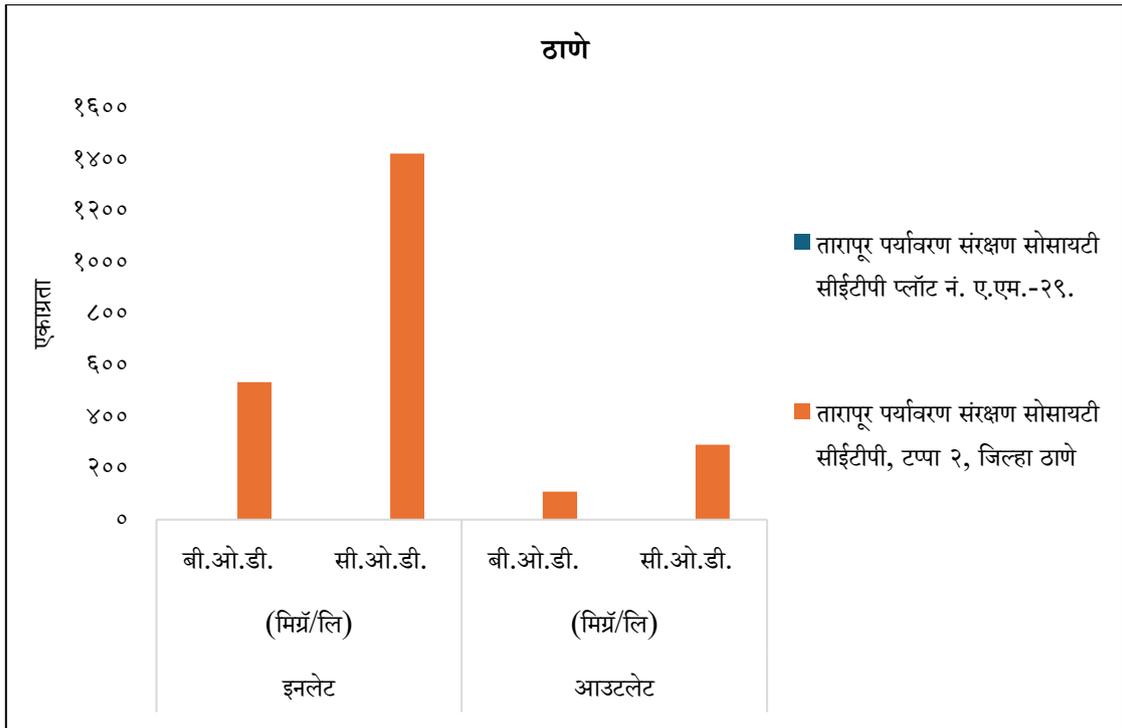
मापदंडे मिलिग्रॅम प्रति लिटर	इनलेट		आउटलेट	
	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)	बी.ओ.डी. (सरासरी)	सी.ओ.डी. (सरासरी)
तारापूर पर्यावरण संरक्षण सोसायटी सीईटीपी टप्पा-२ जि. ठाणे.	५३४.०३	१४२१.६१	१०९.०८	२९०.६८
तारापूर पर्यावरण संरक्षण सोसायटी सीईटीपी प्लॉट नं. ए.एम.-२९.	०	०	०	०

तारापूर पर्यावरण संरक्षण सोसायटी सीईटीपी, टप्पा-२, जिल्हा ठाणे,

- क्षमता - २५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ७९.५७% बीओडी कपात आणि ७९.५५% सीओडी कपात

तारापूर पर्यावरण संरक्षण सोसायटी सीईटीपी, प्लॉट नं. ए.एम.-२९.,

- क्षमता - २५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- विल्हेवाट लावण्याची पद्धत - सागरी किनारी भागात

आकृती ५.२३ ठाणे विभागातील बीओडी आणि सीओडी मूल्ये.

५.५ स्थानिक सांडपाणी प्रक्रिया

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र ही एक महत्त्वपूर्ण सुविधा आहे जी निवासी, व्यावसायिक आणि औद्योगिक स्रोतांमधून सांडपाण्यावर प्रक्रिया आणि त्यावर उपचार करण्यासाठी निर्माण केलेली आहे. या प्रक्रियेमध्ये सांडपाण्यातील दूषित आणि प्रदूषक काढून टाकून प्रक्रिया केलेले सांडपाणी आणि घन गाळ तयार होतो समाविष्ट आहे. प्राथमिक प्रक्रियेमध्ये सामान्यतः मोठ्या प्रमाणात मल आणि गाळ काढून टाकणे समाविष्ट असते, त्यानंतर दुय्यम प्रक्रिया, जेथे जैविक प्रक्रिया सेंद्रिय पदार्थांचे विघटन करतात. प्रगत प्रक्रिया पद्धती, जसे की तृतीयक प्रक्रिया, जल गुणवत्ता वाढवण्यासाठी वापरल्या जाऊ शकतात. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सार्वजनिक आरोग्याचे रक्षण

करण्यासाठी, पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी आणि विविध अनुप्रयोगांमध्ये प्रक्रिया केलेल्या जलाची जबाबदारीने विल्हेवाट किंवा पुनर्वापर सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

५.५.१ सांख्यिकीय तपशीलांसह सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीचे विश्लेषण

महाराष्ट्र राज्यातील विभागानुसार सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांचा तपशील खालील विभागांमध्ये सादर केला आहे आणि पर्यावरण (संरक्षण) नियम १९८६ मधील अनुसूची - ६ मध्ये कें. प्र. नि. मंडळाने विहित केलेल्या मानकांवर आधारित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीचे विश्लेषण बायोकेमिकल ऑक्सिजन डिमांड (बीओडी) साठी १० मिग्रॅ / ली. आणि टोटल सस्पेंडेबल सॉलीड (टीएसएस) साठी २० मिग्रॅ / ली. आहे.

२०२३-२०२४ दरम्यान राज्यातील शहरी स्थानिक संस्थांमध्ये सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया केले गेले

- एकूण सांडपाणी निर्मिती: ६३११.१४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- एकूण प्रक्रिया क्षमता (कार्यान्वित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र): ६९५१.३१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- एकूण सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र: १५६
- एकूण कार्यान्वित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र: १५२
- एकूण कार्यान्वित नसलेले सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, बांधकामाधीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र: ४
- एकूण अतिरिक्त सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र: ९

५.५.१.१ अमरावती

अमरावती विभागात, आर्थिक वर्ष २०२३-२४ साठी सात सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकूण प्रक्रिया क्षमता १२८.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. एकत्रित सांडपाणी १६३.६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन निर्माण झाले. तर, या विभागात प्राप्त आणि प्रक्रिया केलेले सांडपाण्याचे प्रमाण १२१.१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते. तक्ता ५.४२ अमरावती विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सरासरी वार्षिक कामगिरी आणि विश्लेषण दर्शविते.

तक्ता ५.४२ अमरावती विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पी. एच.		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
एसटीपी-I लालखडी	-	७.७०	-	६.५	-	२८
एसटीपी-II लालखडी	-	७.८०	-	१२.९	-	५४
एसटीपी वाशिम	-	८.१	-	५१.४	-	११८
सिलोडा, अकोला	-	८	-	७.५	-	४०
पी.के.व्ही, अकोला	-	८	-	१२.९	-	३४
टप्पा-I, शेगाव	-	८	-	९.६	-	४४
टप्पा-II, शेगाव	-	११.९	-	६५	-	६५

वरील तक्त्यावरून, एसटीपी-I लालखाडी, टप्पा-I शेगाव आणि सिलोडा अकोला येथे बीओडी साठी आउटलेट मूल्ये फक्त १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या निर्धारित डिस्चार्ज मानकात होती. सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांवर निलंबित घन पदार्थासाठी आउटलेट मूल्ये २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या मानकापेक्षा जास्त होती.

५.५.१.२ छत्रपती संभाजी नगर

छत्रपती संभाजी नगर विभागात एकूण ३९३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया क्षमता असलेले ११ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत. २०२३-२४ आर्थिक वर्षासाठी 'हिंगोली नगर परिषद' आणि 'वारवंती, लातूर' हे नवीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत. जालना नगर परिषद सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची स्थापना सध्या प्रगतीपथावर आहे, तर सलीम अली तलावावरील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे उन्नतीकरण केले जात आहे. सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांना मिळालेले एकूण सांडपाणी १४०.४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते, जे सर्व प्रक्रिया केलेले होते. या विभागात निर्माण होणाऱ्या सांडपाण्याचे प्रमाण ३०१.२१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते. छत्रपती संभाजीनगर विभागात प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सरासरी वार्षिक कामगिरी आणि विश्लेषण तक्ता ५.४३ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.४३ छत्रपती संभाजी नगर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पी.एच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस. एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कांचनवाडी, छत्रपती संभाजी नगर	-	७.९४	-	१९.९८	-	४३५.८
पडेगाव, छत्रपती संभाजी नगर	-	८.१४	-	३३.४२	-	४९५.६
सलीम अली तलाव, छत्रपती संभाजी नगर	सध्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे उन्नतीकरण सुरू आहे आणि सांडपाणी कांचनवाडी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राकडे वळवले जात आहे ज्याची क्षमता पुरेशी आहे.					
झाल्टा, छत्रपती संभाजी नगर येथे	-	७.९६	-	३०.२	-	५८२.४
बोंदर	-	८.२	-	५४.५	-	३३.५
एलिचपूर	-	७.८	-	३४.१	-	४२.५
सांगवी	-	८.१	-	३५	-	३६.३
हिंगोली नगरपरिषद	-	-	-	-	-	-
परतूर नगर परिषद येथे, ता. परतूर, जि. जालना	-	-	-	-	-	-
जालना नगरपरिषदेत एसटीपी बसविण्याचे काम सुरू आहे	-	-	-	-	-	-
वरवंती, लातूर	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही

तक्ता ५.४३ वरून असे दिसून येते की सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये बीओडी आणि एसएसची आउटलेट मूल्ये निश्चित मानकांपेक्षा जास्त होती.

५.५.१.३ चंद्रपूर

चंद्रपूर महानगरपालिका दोन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे चालवते. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ७० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. २०२३-२४ या वर्षात, घरगुती सांडपाण्याचे एकूण प्रमाण ३५.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते. चंद्रपूर विभागाततील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांचे वार्षिक कामगिरी आणि विश्लेषण तक्ता ५.४४ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.४४ चंद्रपूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पी.एच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
पठाणपुरा	७.५३	८.१	१६.९८	७.१३	११०.१८	१८.४५
रेहमत नगर	७.६९	७.७२	१२.५३	७.४	६२.०९	४२.२७

तक्ता ५.४४ मध्ये असे दिसून आले आहे की चंद्रपूर प्रदेशातील पठाणपुरा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथील पीएच, बीओडी आणि एसएस मूल्यांचे आउटलेट मूल्य निर्धारित डिस्चार्ज मानकांशी जुळते. तथापि, रेहमत नगर येथील एसएस आउटलेट मूल्य ४२.२७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते, जे २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या मानक मूल्यापेक्षा जास्त होते. प्रत्येक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची कामगिरी खाली दिली आहे;

पठाणपुरा

- क्षमता - ४५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २४.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ५८.०१% बीओडी कपात आणि ८३.२५% एसएस कपात

रेहमत नगर

- क्षमता - २५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ११ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ४०.९४% बीओडी कपात आणि ३१.९२% एसएस कपात

५.५.१.४ कल्याण

कल्याण विभागात २०२३-२४ या वर्षासाठी एकूण १७ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ३४३.४८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. चालू आर्थिक वर्षासाठी 'वडवली सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र', 'वाडेघर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र', 'खाजगी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आणि 'उल्हासनगर खाडेगोळीवली' हे अतिरिक्त सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांना मिळालेले एकूण २०६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी होते आणि ते सर्व प्रक्रिया केलेले होते. तक्ता ५.४५ मध्ये या प्रदेशातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची तपशीलवार माहिती दिली आहे.

तक्ता ५.४५ कल्याण विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
बर्वे एसटीपी	-	७.३	-	८.८	-	८.८
आधारवाडी एसटीपी	-	७.३	-	४	-	१६.४
चिंचपाडा एसटीपी	-	७.३	-	१०.४	-	१५.७
टिटवाळा (पू) एसटीपी	-	७.५	-	३.७	-	८.९
टिटवाळा (प.) एस.टी.पी	-	७.९	-	५.६	-	१०.६
वडवली एसटीपी	-	७.९	-	५.२	-	११
वाडेघर एसटीपी	-	७.८	-	३.७	-	८
खाजगी एसटीपी	-	-	-	-	-	-
भिवंडी निजामपूर शहर महानगरपालिका	-	७.४	-	३९.३३	-	२०.६३
	-	७.८	-	६६.४६	-	१३.२२
वडाळागाव	७.३	७.७	५८	२१	७४	३७
चिकलोली	७.१	७.३	५७	४१	५०	२०
बदलापूर	७.३	७.४	२३०	१९	२९५	११
उल्हासनगर वडोळगाव	७.४	७.५	६७	२७	३७	१६
उल्हासनगर शांतीनगर-१	७	७.४	३०	६.८	१३९	९
उल्हासनगर शांतीनगर-२	७.१	७.६	३२	५	१०	८९
उल्हासनगर खडेगोळीवली	७	७.३	३१	२३	२८	१७

तक्ता ५.४५ वरून, भिवंडी निजामपूर, वडाळगाव, चिकलोली, बदलापूर, उल्हासनगर वडाळगाव आणि उल्हासनगर खाडेगोळीवली सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे बीओडीचे आउटलेट मूल्य निर्धारित डिस्चार्ज मानकांपेक्षा जास्त होते. भिवंडी निजामपूर शहर महानगरपालिका, वडाळगाव आणि उल्हासनगर शांतीनगर-२ आणि सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे एसएसचे आउटलेट मूल्य निर्धारित डिस्चार्ज मानकांपेक्षा जास्त होते. प्रत्येक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची कामगिरी खाली दिली आहे.

वडलगाव

- क्षमता - ४५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ६३.७९% बीओडी कपात आणि ५०% एसएस कपात

चिकलोली

- क्षमता - ९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - २८.०७% बीओडी कपात आणि ६०% एसएस कपात

बदलापूर

- क्षमता - २२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २१.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९१.७४% बीओडी कपात आणि ९६.२७% एसएस कपात

उल्हासनगर वडोलगाव

- क्षमता - २०.७२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ५९.७०% बीओडी कपात आणि ५६.७६% एसएस कपात

उल्हासनगर शांतीनगर-१

- क्षमता - १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ७७.३३% बीओडी कपात आणि ९३.५३% एसएस कपात

उल्हासनगर शांतीनगर-२

- क्षमता - ३१.२६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ८४.३८% बीओडी कपात

उल्हासनगर खाडेगोळीवली

- क्षमता - ८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - २५.८१% बीओडी कपात आणि ३९.२९% एसएस कपात

५.५.१.५ कोल्हापूर

कोल्हापूर विभागात २०२३-२४ या वर्षासाठी सात कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता १७६.७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. ४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन प्रक्रिया क्षमतेचा कसबा बावडा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र चालू आर्थिक वर्षापासून नव्याने कार्यान्वित झाला आहे. या विभागात निर्माण होणारे एकूण सांडपाणी २९६.२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते आणि

एकूण सांडपाण्याचा भार १८६.४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता, जो सर्व प्रक्रिया करण्यात आला होता. कोल्हापूर विभागात प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी आणि विश्लेषण तक्ता ५.४६ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.४६ कोल्हापूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पी. एच.		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस. एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कसबा बावडा	-	७.६४	-	१०.३३	-	१५
कसबा बावडा	-	-	-	-	-	-
दुधाली	-	७.७	-	६.६८	-	१४
इचलकरंजी	-	७.२१	-	३७.१३	-	२४.९४
धुळगाव एसटीपी	-	७.२	-	७	-	१८
मिरज एसटीपी	-	७.५	-	४४	-	१८.५
१०० फूट रस्ता एसटीपी	-	७.३	-	५८	-	१८

तक्ता ५.४६ दर्शविते की बीओडी चे आउटलेट मूल्ये फक्त दुधाळी आणि धुळगाव सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या निर्धारित डिस्चार्ज मानकांची पूर्तता करतात. ते इतर सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमधील मानक मूल्यापेक्षा जास्त होते. एसएस साठी, इचलकरंजी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र वगळता सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रां मधील आउटलेट मूल्ये २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या निर्धारित मानकांपेक्षा जास्त नव्हती.

५.५.१.६ मुंबई

मुंबई विभागात आठ कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत ज्यांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता २८३५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. एकूण निर्माण झालेले सांडपाणी १८५३.७९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते आणि प्राप्त झालेले एकूण सांडपाणी भार १४२१.७९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता. सर्व १४२१.७९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाण्यावर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांनी एकत्रितपणे प्रक्रिया केली. या विभागात प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सरासरी वार्षिक कामगिरी आणि विश्लेषण तक्ता ५.४७ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.४७ मुंबई विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कुलाबा	७.०	७.३	७१.७९	२१.७५	४३.३३	१६.५०
वरळी	७.०	६.९	१३१.५८	१००.४२	६२.६६	६२.३३
वांद्रे	७.१	७.०	५१.३०	५८.८०	३८.९२	५९.४१
वसोवा	७.१	७.२	९३.५०	९.७२	६२.०८	१५.६७
भांडुप	७.०	७.२	८१.९०	१६.५५	४०.६७	१३.०८
घाटकोपर	७.१	७.२	७३.७०	१७.५४	३१.९२	१८.१७
मालाड	७.०	७.१	११.९५	५.२७	८१.५८	९.१७
चारकोप	७.१	७.०	९५.००	१०.३०	६१.४१	१०.८३

तक्ता ५.४७ वरून असे दिसून येते की वसोवा आणि मालाड सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये बीओडीसाठी आउटलेट मूल्ये १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या निर्धारित डिस्चार्ज मानकापेक्षा जास्त नव्हती. वरळी आणि वांद्रे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये एसएससाठी आउटलेट मूल्ये २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या मानकापेक्षा जास्त होती. प्रत्येक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची कामगिरी खाली दिली आहे;

कुलाबा

- क्षमता - ३७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २२.५१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ६९.७०% बीओडी कपात आणि ६१.९२% एसएस कपात

वरळी

- क्षमता - ७५७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ३७४.७८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - २३.६९% बीओडी कपात आणि ०.५३% एसएस कपात

वांद्रे

- क्षमता - ७९७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४५० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन

वसोवा

- क्षमता - १८० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ९५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ८९.६०% बीओडी कपात आणि ७४.७६% एसएस कपात

भांडुप

- क्षमता - ४३२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १४८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ७९.७९% बीओडी कपात आणि ६७.८४% एसएस कपात

घाटकोपर

- क्षमता - ३८६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १२९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ७६.२०% बीओडी कपात आणि ४३.०८% एसएस कपात

मालाड

- क्षमता - २४० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १९८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ५५.९०% बीओडी कपात आणि ८८.७६% एसएस कपात

चारकोप

- क्षमता - ६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ८९.१६% बीओडी कपात आणि ८२.३६% एसएस कपात

५.५.१.७ नागपूर

नागपूर विभागात १३ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकत्रित क्षमता ४१७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. एकूण ५३३.६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची वार्षिक कामगिरी आणि विश्लेषण तक्ता ५.४८ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.४८ नागपूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
भांडेवाडी	७.६	७.७	९६	४.९	१८६	२७
भांडेवाडी	७.५	८	६४	३.८	१९६	२६
मानकापूर	७.६	-	२०	-	१६५	-
मोक्षधाम	७.७	८	१९	१२	६९	८२
कचिमत	७.४	७.८	६०	१०.६	१६८	४६
सोनेगाव	७.१	७.६	८२	१८	१३०	८६
हजारी पहाड	७.८	७.६	१३	९६	१८६	१८६
सोमलवाडा-१	७.६	७.८	१२	४	११९	२९
सोमलवाडा-२	७.४	७.७	१६०	१२	३०९	७१
अंबाझरी	७.९	९.२	१८	५.८	७६	४८
दाभा	७.८	७.५	९६	११	३५९	३९
इत्तभट्टी	७.४	८.१	९८	४	३७२	२६
हिंगणघाट नगरपरिषद	-	-	-	-	-	-

तक्ता ५.४८ मध्ये असे दिसून आले आहे की सोमलवाडा-१, अंबाझरी, इत्तभट्टी आणि भांडेवाडी दोन्ही सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे बीओडीसाठी आउटलेट मूल्ये १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या डिस्चार्ज मानकापेक्षा जास्त नव्हती. तर, सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे एसएससाठी आउटलेट मूल्ये २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या निर्धारित मानकापेक्षा जास्त होती. प्रत्येक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची कामगिरी खाली दिली आहे;

भांडेवाडी

- क्षमता - २०० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २०० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९४.९०% बीओडी कपात आणि ८५.४८% एसएस कपात

भांडेवाडी

- क्षमता - १३० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १३० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९४.०६% बीओडी कपात आणि ८६.७३% एसएस कपात

मोक्षधाम

- क्षमता - ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ३६.८४% बीओडी कपात

काचिमेट

- क्षमता - १ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ८२.३३% बीओडी कपात आणि ७२.६२% एसएस कपात

सोनेगाव

- क्षमता - ०.३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ०.३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ७८.०५% बीओडी कपात आणि ३३.८५% एसएस कपात

हजारी पहाड

- क्षमता - ४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ०% एसएस कपात

सोमलवाडा-१

- क्षमता - २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ६६.६७% बीओडी कपात आणि ७५.६३% एसएस कपात

सोमलवाडा-२

- क्षमता - २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९२.५०% बीओडी कपात आणि ७७.०२% एसएस कपात

अंबाझरी

- क्षमता - ३.२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ३.२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ६७.७८% बीओडी कपात आणि ३६.८४% एसएस कपात

दाभा,

- क्षमता - ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ८८.५४% बीओडी कपात आणि ८९.१४% एसएस कपात

इट्टाभट्टी,

- क्षमता - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९५.९२% बीओडी कपात आणि ९३.०१% एसएस कपात

५.५.१.८ नाशिक

नाशिक विभागात १५ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकूण प्रक्रिया क्षमता ३९४.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. एकूण ४१४.९४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी निर्माण झाले. आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मध्ये, सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांनी एकूण ३७८.९४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी स्वीकारले आणि त्यावर प्रक्रिया केली. तक्ता ५.४९ नाशिक विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सरासरी वार्षिक कामगिरी दर्शविते.

तक्ता ५.४९ नाशिक विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
चेहेडी एसटीपी	लागू नाही	७.७	लागू नाही	३१.१	लागू नाही	२६.१
चेहेडी एसटीपी	लागू नाही	७.७	लागू नाही	२३.१	लागू नाही	१८.२
पंचक	लागू नाही	७.८	लागू नाही	२९.४	लागू नाही	२४.८
पंचक	लागू नाही	७.८	लागू नाही	३०.८	लागू नाही	२३.६
पंचक	लागू नाही	७.९	लागू नाही	२९.३	लागू नाही	२६.२
तपवन	लागू नाही	७.८	लागू नाही	२८.५	लागू नाही	२३
तपवन	लागू नाही	७.८	लागू नाही	२७.६	लागू नाही	२२.२
आगर टाकळी	लागू नाही	७.७	लागू नाही	३२.६	लागू नाही	२४.२
आगर टाकळी	लागू नाही	७.८	लागू नाही	२९.३	लागू नाही	२३.८
गाणगापूर	लागू नाही	७.९	लागू नाही	३०	लागू नाही	२३.२
पिंपळगाव काम	लागू नाही	७.९	लागू नाही	२५.४	लागू नाही	२२.४
नगर परिषद त्र्यंबक	-	-	-	-	-	-
नगर परिषद शिरपूर	-	७.८	-	१६	-	१८
नगर परिषद नंदुरबार	-	७.७	-	८.०८	-	२६
धुळे महानगरपालिका	-	-	-	-	-	-

तक्ता ५.४९ वरून, असे दिसून येते की नगर परिषद नंदुरबार वगळता सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये बीओडी आउटलेट मूल्यांनी त्यांच्या निर्धारित मर्यादा ओलांडल्या आहेत. तर, नगर परिषद, शिरपूर आणि चेहेडी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र वगळता सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये एसएससाठी आउटलेट मूल्यांनी त्यांच्या निर्धारित मर्यादा ओलांडल्या आहेत.

५.५.१.९ नवी मुंबई

नवी मुंबई विभागात आर्थिक वर्ष २०२३-२४ साठी सात सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. त्यांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ४५४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांनी एकत्रितपणे २१४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी स्वीकारले आणि त्यावर प्रक्रिया केली. सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी आणि विश्लेषण तक्ता ५.५० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ५.५० नवी मुंबई विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कोपरखैरणे	७.१	७.५	८९.४	५.४	५२.९	८.८
घणसोली	६.९	६.४	१०९	५.४	४९.८	९.२
ऐरोली	७.२	७.६	७९.७	५.२	४३.१	८.४
एसटीपी सीबीडी बेलापूर, सेक्टर-१२	६.९	७.३	९०.६	९.९	५६.१	१०.१
एसटीपी नेरूळ सेक्टर -५०	६.९	७.४	११६	४.०८	८७.६	८.३
एसटीपी सानपाडा सेक्टर-२०	६.८	७.४	१०८.७	४.४५	५३.१	८.८
एसटीपी वाशी, सेक्टर १८	६.९	७.४	१३८.६	७.२	६०.९	१०.४

तक्ता ५.५० मध्ये पाहिल्याप्रमाणे, आउटलेट बीओडी आणि एसएस मूल्ये नवी मुंबई विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या मानकांपेक्षा जास्त नाहीत. प्रत्येक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची कामगिरी खाली दिली आहे;

कोपरखैरणे

- क्षमता - ८७.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९३.९६% बीओडी कपात आणि ८३.३६% एसएस कपात

घणसोली

- क्षमता - ३० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९५.०५% बीओडी कपात आणि ८१.५३% एसएस कपात

ऐरोली

- क्षमता - ८० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ३१ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९३.४८% बीओडी कपात आणि ८०.५१% एसएस कपात

एसटीपी सीबीडी बेलापूर सेक्टर -१२

- क्षमता - १९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ८९.०७% बीओडी कपात आणि ८२% एसएस कपात

एसटीपी नेरुळ सेक्टर -५०

- क्षमता - १०० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९६.४८% बीओडी कपात आणि ९०.५३% एसएस कपात

एसटीपी सानपाडा सेक्टर -२०

- क्षमता - ३७.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९५.९१% बीओडी कपात आणि ८३.४३% एसएस कपात

एसटीपी वाशी, सेक्टर १८

- क्षमता - १०० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ३९ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९४.८१% बीओडी कपात आणि ८२.९२% एसएस कपात

५.५.१.१० पुणे

२०२३-२४ या वर्षापर्यंत या विभागात ४३ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत. 'भोसरी' आणि 'कुदळवाडी' हे चालू आर्थिक वर्षात अतिरिक्त सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता १०२९.७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांनी एकत्रितपणे ९३८.८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी स्वीकारले आणि सर्व प्रक्रिया करण्यात आली. तक्ता ५.५१ मध्ये पुणे विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सरासरी वार्षिक कामगिरी दर्शवते.

तक्ता ५.५१ पुणे विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रतिलिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
एरंडवणे एसटीपी	७.५	७.६	४२	१९.५	२४	१६.३
बोपोडी एसटीपी	-	७.९	-	१९.३	-	२३
तानाजीवाडी	७.८	७.७	३३	२०.६	२०	१५.२
भैरोबा एसटीपी	७.१	७.७	२३२.५	४७.८	१९३	५०.८
मुंढवा एसटीपी	-	८.२	-	१५	-	१५
विठ्ठलवाडी एसटीपी	-	७.९	-	१८	-	१४.३
बाणेर एसटीपी	-	७.६	-	२३	-	२४.७५
खराडी एसटीपी	७.७	७.६	७५.४	१५.९	८१	२२.७
नवीन नायडू एसटीपी	-	७.४	-	१७.३	-	१६.३
लोणावळा	-	७.२	-	३४	-	१४
शिरूर	-	-	-	-	-	-
पुणे कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	-	८.२	-	४२	-	२६
खडकी कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	-	७.३	-	२९०	-	७८
	-	७.७	-	११०	-	२२
चिखली टप्पा I	-	७.७	-	२४.१	-	१९.१
चिखली टप्पा II	-	७.७	-	२४.९	-	१८.९

आकुर्डी	-	७.७	-	२३.५	-	२०.४
रावेत	-	७.८	-	२३.०	-	१८.५
चिंचवड टप्पा I (भटनागर)	-	८.०	-	२२.७	-	१८.३
चिंचवड टप्पा II	-	७.६	-	२५.३	-	१९.९
कासारवाडी I	-	७.८	-	२७.०	-	२२.६
कासारवाडी II	-	७.५	-	२६.६	-	१९.३
कासारवाडी III	-	७.६	-	२४	-	२०.८
चन्होली टप्पा I	-	७.७	-	२७.४	-	२१.८
चन्होली टप्पा II	-	७.७	-	२६.४	-	२३.३
सांगवी टप्पा I	-	७.६	-	२८.४	-	१९.९
सांगवी टप्पा II (दापोडी)	-	७.६	-	२५.६	-	२२.९
पिंपळे निलेख	-	८.०	-	३३.३	-	२२
भोसरी	-	८.३	-	१७.०	-	१९.३
कुदळवाडी	-	७.८	-	२४.८	-	१५.०
कराड नगरपरिषद एसटीपी	-	७.२	-	३१	-	२५.७८
मलकापूर नगरपरिषद	-	७.८	-	१८.६४	-	१७.६
मलकापूर येथे क्र. १० एसटीपी	-	७.६	-	१६.७९	-	१६.६६
महाबळेश्वर नगरपरिषद एसटीपी १	-	७.५३	-	२८.७८	-	१७.९
महाबळेश्वर नगरपरिषद एसटीपी २	-	७.३१	-	३०.३	-	२५.२
पाचगणी नगरपालिका कौन्सिल एसटीपी १	-	७.९६	-	१८.२२	-	१९.४
पाचगणी नगरपरिषद एसटीपी २	-	७.४८	-	१८.८४	-	१५.४
पाचगणी नगरपरिषद एसटीपी ३	-	७.७४	-	१७.३९	-	१४.६
देगाव एसटीपी	७.४	७.९९	११०	८.०७	११६	११.३३
कुमठे एसटीपी	७.४	८.०१	१४०	८.३	१०४	१०.७८
प्रताप नगर एसटीपी	७.७	७.८७	१४५	८.२१	२०६	११.३३
गोपाळपूर एसटीपी	७.९	७.८१	२५०	३५.९५	३८६	२३.६७
पंढरपूर एसटीपी (६५ एकर)	७.३८	८.१४	१३५	२४.८७	९	२१.८३

तक्ता ५.५१ वरून असे दिसून येते की फक्त देगाव, कुमठे आणि प्रताप नगर येथील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बीओडीसाठी १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या मानक मर्यादित आहेत. वरील तक्त्यात नमूद केलेल्या १८ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांवर एसएसचे आउटलेट मूल्य २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या निर्धारित डिस्चार्ज मानकापेक्षा जास्त होते. प्रत्येक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची कामगिरी खाली दिली आहे;

एरंडवणे एसटीपी

- क्षमता - ५० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ५० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ५३.५७% बीओडी कपात आणि ३२.०८% एसएस कपात

तानाजीवाडी

- क्षमता - १७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ३७.५८% बीओडी कपात आणि २४.००% एसएस कपात

भैरोबा एसटीपी

- क्षमता - १३० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १३० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ७९.४४% बीओडी कपात आणि ७३.६८% एसएस कपात

खराडी एसटीपी

- क्षमता - ४० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ४० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ७८.९१% बीओडी कपात आणि ७१.९८% एसएस कपात

देगाव एसटीपी

- क्षमता - ७५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - ६८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९२.६६% बीओडी कपात आणि ९०.२३% एसएस कपात

कुमठे एसटीपी

- क्षमता - १२.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १२.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९४.०७% बीओडी कपात आणि ८९.६३% एसएस कपात

प्रताप नगर एसटीपी

- क्षमता - १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ९४.३४% बीओडी कपात आणि ९४.५०% एसएस कपात

गोपाळपूर एसटीपी

- क्षमता - १५.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - १५.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ८५.६२% बीओडी कपात आणि ९३.८७% एसएस कपात

पंढरपूर एसटीपी (६५ एकर)

- क्षमता - २.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- सांडपाण्याचा भार - २.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन
- कामगिरी - ८१.५८% बीओडी कपात

५.५.१.११ रायगड

२०२३-२४ आर्थिक वर्षासाठी, रायगड विभागात आठ कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची एकूण प्रक्रिया क्षमता ३१३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे आणि या प्रदेशात १८८.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी निर्माण झाले. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांना मिळालेला एकूण सांडपाण्याचा भार १६४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता, जो सर्व प्रक्रिया केलेला होता.

विभागात प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी आणि विश्लेषण तक्ता ५.५२ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ५.५२ रायगड विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)		
	पीएच	बी.ओ.डी (सरासरी)	एस.एस (सरासरी)
	आउटलेट	आउटलेट	आउटलेट
सिडको एसटीपी, सेक्टर - १६, खारघर	७.४	५.५	१०.१
सिडको एसटीपी, सेक्टर - १२, कळंबोली	७.३	१५.८	१३.६
सिडको एसटीपी, सेक्टर - ३२, कामोठे	७.२४	१४.७	१८.२९
पीएमसी एसटीपी, पनवेल	७.४	१३.६	१३
सिडको एसटीपी, सेक्टर - ६, उलवे	७.३	१७.७	१६.१
सिडको एसटीपी काळुंदरे	७.६	७.७	११.१
सिडको एसटीपी करंजाडे	७.४	२४.७	११.५
सिडको एसटीपी तळोजा टप्पा १ आणि २	७.५	१६.५	१४

वरील तक्त्यावरून, सिडको एसटीपी, सेक्टर - १६, खारघर आणि सिडको एसटीपी कलुंदरे येथे बीओडी आउटलेट मूल्ये फक्त १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या मानक श्रेणीत आहेत. एसएस आउटलेट मूल्ये कोणत्याही ठिकाणी मानकापेक्षा जास्त नाहीत. उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड २ मध्ये सहा नगर परिषदा आहेत. रोहा नगर परिषदेने ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवण्याचा प्रस्ताव दिला आहे. सध्या, नगर परिषद सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवण्यासाठी सरकारकडून मंजूरी मिळविण्याच्या प्रक्रियेत आहे. इतर नगर परिषदांनी सांडपाण्याच्या प्रक्रियेसाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रदान केलेला नाही.

५.५.१.१२ ठाणे

२०२३-२४ या वर्षानुसार ठाणे विभागात १८ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे होते ज्यांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ३९६.४३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. खारेगाव सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सध्या कार्यरत नाही. एकूण निर्माण होणारे सांडपाणी ३९४ मिग्रॅ/लि होते, तर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांना मिळणारा एकूण सांडपाण्याचा भार २५८.२५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होता आणि सर्व प्रक्रिया करण्यात आली. तक्ता ५.५३ मध्ये ठाणे क्षेत्रातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीची माहिती दिली आहे.

तक्ता ५.५३ ठाणे विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची ठिकाणे	मापदंड (मिलीग्रॅम प्रति लिटर)					
	पीएच		बी.ओ.डी (सरासरी)		एस.एस (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कोपरी	-	७.७	-	९	-	११.७१
मुंब्रा	-	७.७५	-	१०.५	-	१०.८३
वर्तक नगर	-	-	-	-	-	-
विटावा	-	७.८१	-	७.२८	-	११.१४
खारेगाव	सदर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र चालू नाही. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे. जानेवारी २०२५ पर्यंत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित होईल.					
एव्हरेस्ट वर्ल्ड, कोलशेत	-	७.८	-	९.४५	-	१०.१४
लोढा	-	७.७८	-	१०	-	१०.८५
नागला बंदर	-	७.७४	-	९.२८	-	१०.४२

हिरानंदानी	एप्रिल २०२३ पासून चाचणी सुरू झाली					
शांती नगर, मीरा रोड	-	७.२	-	१३०	-	५७
शांती पार्क, मीरा रोड	-	७.२	-	१३	-	१२
कनकिया, मीरा रोड	-	७.२	-	१८	-	१०
क्र. २३३, भाईंदर (पू)	-	७.३	-	२८	-	२३
गोल्डन नेस्ट रोड, भाईंदर	-	७.५	-	७०	-	२३
भाईंदर (प.), गार्डन कोर्ट टॉवर जवळ	-	७.२	-	६०	-	१४
म्हाडा कॉलनी	-	७.३	-	६०	-	१४
आरक्षण क्रमांक १७०, कानुगो, मीरा रोड (पू)	-	७.३	-	२८	-	१०
बोलिंज एसटीपी, विरार (प.)	-	७.४	-	३०	-	८०

वरील तक्त्यावरून, कोपरी, विटावा, एव्हरेस्ट वर्ल्ड कोलशेत, लोढा आणि नागला बंदर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे येथे बीओडी आउटलेट मूल्ये १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या निर्धारित मानकात होती. उर्वरित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये वरील मानक मूल्यापेक्षा ती जास्त होती. शांती नगर-मीरा रोड, सी. क्रमांक २३३ भाईंदर (पूर्व), गोल्डन नेस्ट रोड भाईंदर आणि बोलिंज विरार (पश्चिम) सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र येथे एसएस आउटलेट मूल्ये २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिनाच्या निर्धारित मानकाशी जुळत नव्हती.

५.६ महाराष्ट्रातील घनकचरा व्यवस्थापन

नगरपालिका घनकचरा व्यवस्थापनामध्ये समाजातील घरे, व्यवसाय आणि संस्थांद्वारे तयार होणारा रोजचा कचरा संकलन, वाहतूक, विल्हेवाट आणि पुनर्वापराचा समावेश होतो. त्यात कागद, प्लास्टिक, सेंद्रिय पदार्थ आणि पुनर्वापर न करता येणारे साहित्य यांसारख्या विविध प्रकारच्या कचऱ्याचा समावेश होतो. पर्यावरणीय प्रदूषण रोखण्यासाठी, संसाधनांचे जतन करण्यासाठी आणि सार्वजनिक आरोग्यावरील परिणाम कमी करण्यासाठी प्रभावी कचरा व्यवस्थापन महत्त्वपूर्ण आहे. धोरणांमध्ये स्रोत वेगळे करणे, पुनर्वापर कार्यक्रम, कचरा ते ऊर्जा उपक्रम आणि जबाबदार लॅंडफिल पद्धती यांचा समावेश होतो. शाश्वत नगरपालिका घनकचरा व्यवस्थापन केवळ कचऱ्याच्या विल्हेवाट लावण्याच्या तात्काळ आव्हानाला तोंड देत नाही तर पर्यावरणास अधिक अनुकूल आणि संवेदनक्षम समुदाय तयार करण्यासाठी, पुनर्वापर आणि कमी वापराला प्रोत्साहन देऊन परिपत्र अर्थव्यवस्थेला प्रोत्साहन देते.

घनकचरा कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६, हे पर्यावरण आणि वन मंत्रालय, नवी दिल्ली यांच्या ८ एप्रिल, २०१६ रोजी प्रकाशित अधिसूचनेनुसार लागू झाले; यामुळे नगरपालिका घनकचरा नियम (व्यवस्थापन आणि हाताळणी), २००० रद्द करण्यात आले. सन २०२३ मध्ये राज्यातील घनकचरा निर्मिती आणि विल्हेवाटीची यादी खालील विभागांमध्ये सादर केली आहे. तक्ता ५.५४ कचऱ्याच्या निर्मितीसाठी जबाबदार असलेल्या राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि कॅन्टोन्मेंट बोर्डाची एकूण संख्या दर्शवते. तक्ता ५.५५ या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधून निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्याचे प्रमाण दर्शवते तर तक्ता ५.५६ व्युत्पन्न कचऱ्याची टक्केवारी दर्शवते.

तक्ता ५.५४ स्थानिक स्वराज्य संस्थांची एकूण संख्या - ४११ आणि कॅन्टोन्मेंट बोर्ड - ०७

१.	महानगरपालिका	२८
२.	‘अ’ वर्ग नगरपरिषद	१६
३.	‘ब’ वर्ग नगरपरिषद	७४
४.	‘क’ वर्ग नगरपरिषद	१५१
५.	नगर पंचायत	१४२
६.	कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	०७
	एकूण	४१८

तक्ता ५.५५ घनकचरा निर्मिती

स्थानिक स्वराज्य संस्था	स्थानिक स्वराज्य संस्थांची संख्या	प्रमाण (मेट्रिक टन/दिवस)	टक्केवारी (%)
महानगरपालिका	२८	१७,७१८.८२	७०.१०
'अ' वर्ग नगरपरिषदा	१६	८८२.४४	३.४९
'ब' वर्ग नगरपरिषदा	७४	१,३६२.४५	५.३९
'क' वर्ग नगरपरिषदा	१५१	४,५९८.०६	१८.१९
नगर पंचायत	१४२	५६८.७८	२.२५
कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	०७	१४७.६१	०.५८
एकूण	४१८	२५,२७८.१६	१००.००

तक्ता ५.५६ घनकचरा प्रक्रिया

स्थानिक स्वराज्य संस्था	स्थानिक स्वराज्य संस्थांची संख्या	प्रमाण (मेट्रिक टन / दिवस)	टक्केवारी (%)
महानगरपालिका	२८	१६,१८९.६	७८.८६
'अ' वर्ग नगरपरिषदा	१६	६९८.७३	३.४०
'ब' वर्ग नगरपरिषदा	७४	१,१९२.८	५.८१
'क' वर्ग नगरपरिषदा	१५१	१,९००.६६	९.२६
नगर पंचायत	१४२	४१७.६६	२.०३
कॅन्टोन्मेंट बोर्ड	०७	१३०.६१	०.६४
एकूण	४१८	२०,५३०.०६	१००.००

५.६.१ सांख्यिकीय तपशीलांसह महानगरपालिका घनकचरा व्यवस्थापनाचे विश्लेषण (विभागनिहाय)

२०२३-२४ या वर्षात महाराष्ट्रातील सर्व क्षेत्रांमध्ये निर्माण झालेल्या आणि प्रक्रिया केलेल्या नगरपालिका घनकचरा घनकचऱ्याच्या विविध श्रेणींच्या प्रमाणावरील तपशीलवार अहवाल खालील तक्ता ५.५७ मध्ये दिलेला आहे.

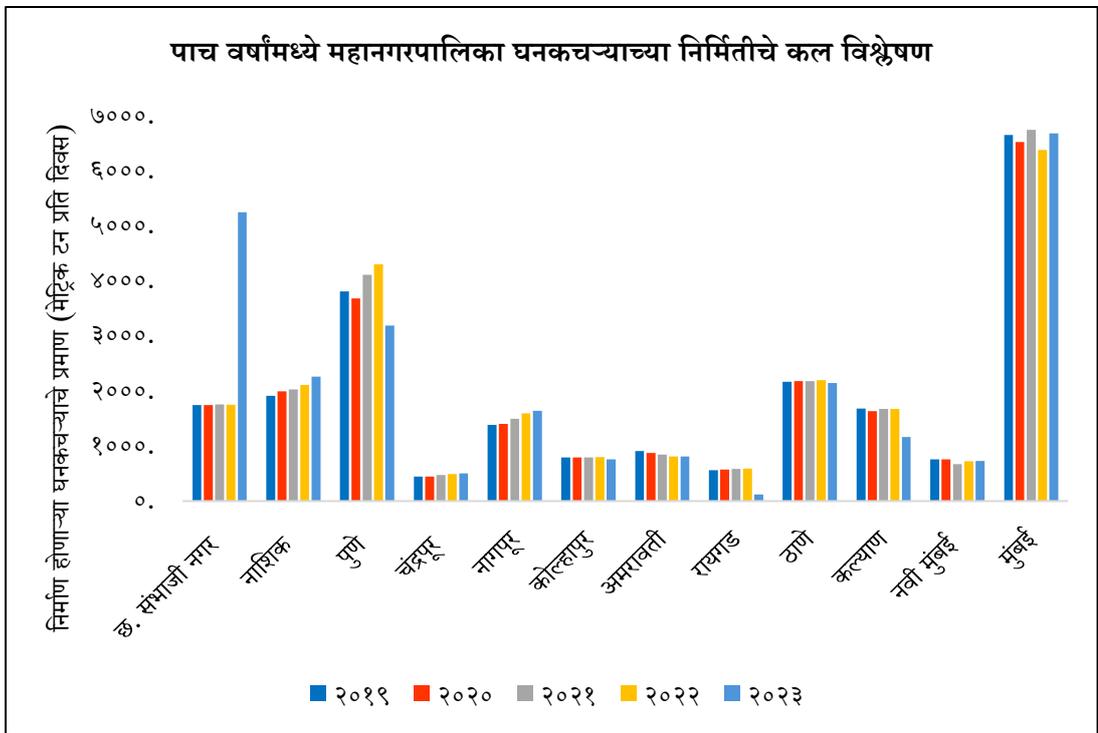
तक्ता ५.५७ महानगरपालिका घनकचऱ्याचे (निर्मिती आणि प्रक्रिया) विभागनिहाय सांख्यिकीय विश्लेषण.

अ.क्र.	विभाग	महानगरपालिका घनकचरा निर्मिती (मेट्रिक टन)	महानगरपालिका घनकचरा प्रक्रिया (मेट्रिक टन)	प्रक्रिया (%)
१.	छत्रपती संभाजी नगर	५,२५६.६	३,२८२.९८	६२.४५
२.	नाशिक	२,२६०.२९	१,८५७.३२	८२.१७
३.	पूणे	३,१९१.०६	२,७९२.७७	८७.५१
४.	चंद्रपूर	५०१.०७	४३४.८१	८६.७७
५.	नागपूर	१,६४२.८७	१,३३८.३१	८१.४६
६.	कोल्हापूर	७६१.११	५२५.००	६८.९७
७.	अमरावती	८०९.९२	७०५.११	८७.०५
८.	रायगड	१२०.२६	१०९.१५	९०.७६
९.	ठाणे	२,१४८.९६	१,९४२.७३	९०.४०
१०.	कल्याण	१,१६६.००	८९३.८५	७६.६५
११.	नवी मुंबई	७३०.००	६७२.००	९२.०५
१२.	मुंबई	६,६९०.००	५,९७६.००	८९.३२
	एकूण	२५,२७८.१६	२०,५३०.०५	८१.२१

५.६.२ नगरपालिकेच्या घनकचरा निर्मितीचे आणि पाच वर्षांतील प्रक्रियेचे कल विश्लेषण

२०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२, २०२२-२३ आणि २०२३-२४ या वर्षांतील महानगरपालिका घनकचरा निर्मिती आणि प्रक्रियेचे कल विश्लेषण करून निर्मिती आणि प्रक्रियेच्या कलाचा अभ्यास आणि तुलना पाच वर्षांच्या कालावधीत करण्यात आला आहे. महानगरपालिका घनकचऱ्याचे, आकृती ५.२४ आणि ५.२५ सर्व विभागांमध्ये पाच वर्षांच्या कालावधीत सरासरी महानगरपालिका घनकचऱ्याच्या निर्मिती आणि प्रक्रियेच्या कलाचे प्रतिनिधित्व करतात.

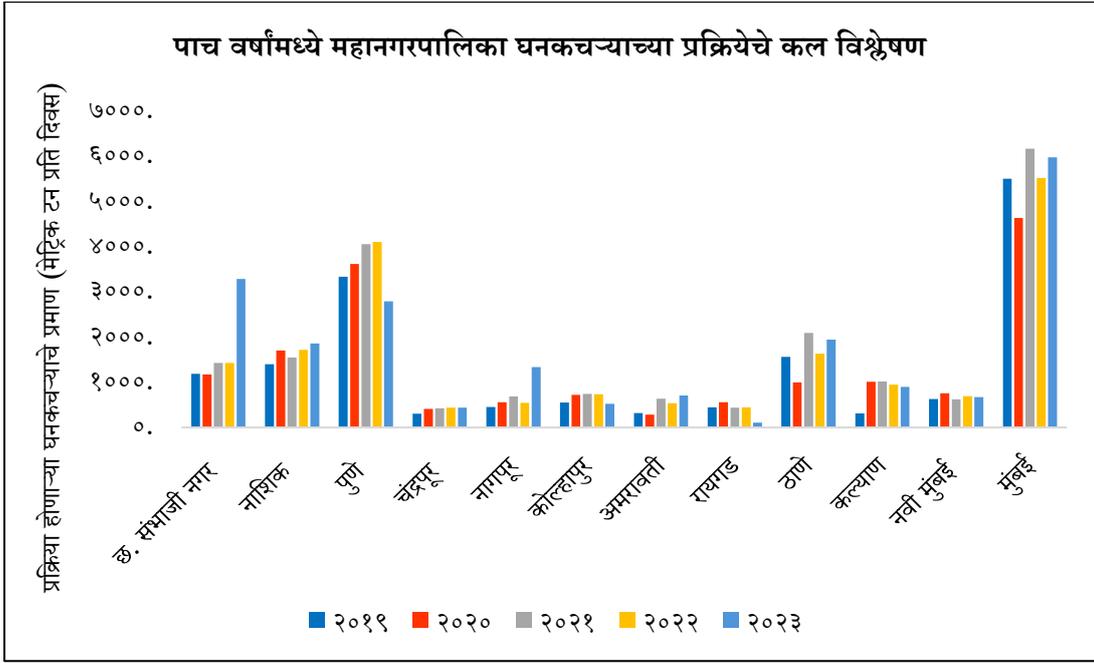
आकृती ५.२४ वरून राज्यातील बहुतेक विभागांमध्ये गेल्या पाच वर्षांत घनकचऱ्याच्या निर्मितीत वाढ दिसून येते. चालू आर्थिक वर्षात छत्रपती संभाजी नगर विभागात घनकचऱ्याच्या निर्मितीत लक्षणीय वाढ झाली आहे. यासोबतच, नाशिक, नागपूर आणि मुंबई विभागात २०१९ पासून निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याच्या प्रमाणात किंचित वाढ दिसून येते. याउलट, पुणे, कल्याण आणि रायगड सारख्या विभागांमध्ये चालू आर्थिक वर्षात निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्याच्या निर्मितीत अचानक घट दिसून येते.

आकृती ५.२४ पाच वर्षांमध्ये घनकचऱ्याच्या निर्मितीचे कल विश्लेषण.

५.६.३ नगरपालिकेच्या घनकचरा प्रक्रियेचे पाच वर्षांतील कल विश्लेषण

आकृती ५.२५ मधील महाराष्ट्र राज्यातील गेल्या पाच वर्षांतील घनकचरा प्रक्रियेच्या कल विश्लेषणातून, महानगरपालिका घनकचरा प्रक्रियेचे प्रमाण दिसून येते. आलेख महाराष्ट्रातील बहुतेक विभागांमध्ये या कलामध्ये वाढ दर्शवितो. याउलट, चालू आर्थिक वर्षात पुणे आणि रायगड विभागात महानगरपालिका घनकचरा प्रक्रियेत घट दिसून आली आहे. छत्रपती संभाजी नगरमध्ये महानगरपालिका घनकचरा प्रक्रियेत मोठी वाढ झाली आहे. नाशिक, अमरावती, ठाणे आणि मुंबई विभागांमध्येही महानगरपालिका घनकचरा प्रक्रियेत वाढ दिसून येते. २०१९ पासून उर्वरित विभागांमध्ये महानगरपालिका घनकचरा प्रक्रियेत घट होत आहे.

आकृती ५.२५ पाच वर्षांमध्ये महानगरपालिका घनकचऱ्याच्या प्रक्रियेचे कल विश्लेषण.

५.७ २०२३-२४ मध्ये घातक घनकचरा निर्मिती

५.७.१ सामान्य घातक कचरा प्रक्रिया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधेची स्थिती.

महाराष्ट्र राज्यात एकूण चार सामान्य घातक कचरा प्रक्रिया, साठवणूक आणि विल्हेवाट सुविधा स्थापित आणि यशस्वीरित्या कार्यरत आहेत. मुंबई कचरा व्यवस्थापन (एमडब्ल्यूएम), तळोजा आणि ट्रान्स ठाणे कचरा व्यवस्थापन संघटना (टीटीसीडब्ल्यूएमए), महापे या दोन सुविधा नवी मुंबई विभागांतर्गत आहेत. महाराष्ट्र एन्व्हायरो पॉवर लिमिटेड (एमइपीएल), रंजनगाव हे पुणे विभागांतर्गत आहे आणि महाराष्ट्र एन्व्हायरो पॉवर लिमिटेड (एमइपीएल), बुटीबोरी औद्योगिक क्षेत्र नागपूर विभागांतर्गत आहे. तक्ता ५.५८ या चार सामायिक घातक कचरा प्रक्रिया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधेचे (सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफ) तपशील दर्शवते.

तक्ता ५.५८ सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफच्या वैयक्तिक क्षमतेचा सारांश

सुविधेचे नाव	मे. मुंबई कचरा व्यवस्थापन लिमिटेड, प्लॉट क्रमांक पी -३२, एमआयडीसी, तळोजा	मे. ट्रान्स ठाणे कचरा व्यवस्थापन संघ, पी -१२८, शिल-महापे रोड, एल अँड टी इन्फोटेक लि. च्या पुढे.	मे. महाराष्ट्र एन्व्हायरो पॉवर लि., रंजनगाव	मे. महाराष्ट्र एन्व्हायरो प्रोटेक्शन लि., (मेसर्स एसपीव्ही शक्तीकुमार एम. संचेती लि., बुटीबोरी)
सुविधेची क्षमता	एसएलएफ - ३,५०,००० मेट्रिक टन / वर्ष आयएनसी - १.५ टीपीएच पैकी प्रत्येकी दोन	एसएलएफ - २१,६०० मेट्रिक टन / वर्ष आयएनसी - सुविधा नाही	एसएलएफ - ६०,००० मेट्रिक टन / वर्ष आयएनसी द्रवांसाठी - ३.० टीपीएच	एसएलएफ - ६०,००० मेट्रिक टन / वर्ष आयएनसी - १.० टीपीएच

घातक कचरा निर्माण करणारे विविध उद्योग आहेत. या घातक कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सुरक्षित जमीन भरण्याची सुविधा (लँडफिल फॅसिलिटी) आणि भस्मीकरण (आयएनसी) सारख्या पद्धती वापरल्या जातात. चार सामायिक घातक कचरा प्रक्रिया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधेद्वारे ४,५२,१६२ मेट्रिक टन / वर्ष घातक कचरा एकत्रितपणे प्राप्त झाला, त्यापैकी ३,८९,१३७ मेट्रिक टन / वर्ष घातक कचऱ्यावर सुरक्षित जमीन भरण्याची प्रक्रिया (एसएलएफ) पद्धतीने आणि ६३,०२५ मेट्रिक टन / वर्ष

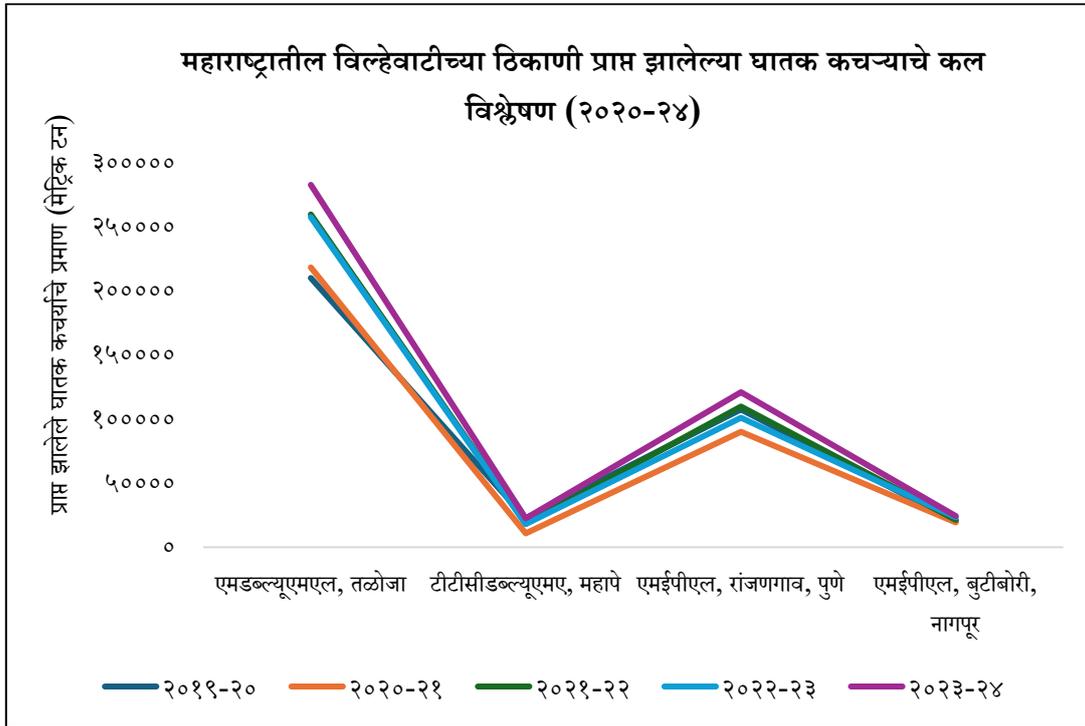
भस्मीकरण पद्धतीने प्रक्रीया केली जाते. प्रत्येक विल्हेवाटीच्या ठिकाणी दोन पद्धतींनी प्राप्त झालेल्या आणि त्यावर प्रक्रीया केलेल्या घातक कचऱ्याचे तपशील तक्ता ५.५९ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.५९ २०२३-२४ मध्ये विल्हेवाटीच्या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचा सारांश.

खुली जागा	सुरक्षित जमीन भरण्याची सुविधा (एसएलएफ) (मेट्रिक टन / वर्ष)	भस्मीकरण आयएनसी * (मेट्रिक टन / वर्ष)	एकूण (मेट्रिक टन / वर्ष)
एमडब्ल्यूएमएल, तळोजा	२,५१,५९९	३१,७७२	२,८३,३७१
टीटीसीडब्ल्यूएमए, महापे	२२,५७०.३३	-	२२,५७०
एमईपीएल, रांजणगाव, पुणे	९२,३५०.९९	२८,९९०.७७	१,२१,३४२
एमईपीएल, बुटीबोरी, नागपूर	२२,२१६.८६	२,२६१.८१	२४,४८९
एकूण	३,८९,१३७	६३,०२५	४,५२,१६२

५.७.२ पाच वर्षांमध्ये विल्हेवाटीच्या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचे कल विश्लेषण.

२०१९-२०, २०२०-२१, २०२१-२२, २०२२-२३, आणि २०२३-२४ या वर्षांमध्ये राज्यातील सर्व विल्हेवाटीच्या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचे कल विश्लेषण करण्यात आले आहे. आकृती ५.२६ महाराष्ट्रातील चार सामायिक घातक कचरा प्रक्रीया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधेद्वारे गेल्या पाच वर्षांत प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचे प्रमाण दर्शवते.

आकृती ५.२६ पाच वर्षांतील महाराष्ट्रातील विल्हेवाटीच्या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचे कल विश्लेषण.

वरील आकृतीवरून असे लक्षात येते की, तळोजा येथील एमडब्ल्यूएमएल येथे येणारा घातक कचरा २०१९-२० या वर्षात सर्वात कमी होता, परंतु २०२३-२४ पर्यंत हळूहळू वाढत गेला. या ठिकाणी प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचे प्रमाण चालू आर्थिक वर्षात सर्वाधिक होती. टीटीसीडब्ल्यूएमएमध्ये, २०२१-२२ आणि २०२२-२३ या वर्षात प्राप्त झालेल्या घातक कचऱ्याचे प्रमाण जवळजवळ सारखेच होते, या वर्षी त्यात थोडीशी वाढ झाली. टीटीसीडब्ल्यूएमएमध्ये प्राप्त झालेल्या कचऱ्याचे सर्वाधिक प्रमाण २०१९-२० मध्ये होते.

चालू वर्षात राजणगाव येथील एमईपीएल येथे मिळणाऱ्या घातक कचऱ्याचे प्रमाणही मागील वर्षीच्या कचऱ्याच्या तुलनेत वाढले आहे. २०२०-२१ पासून बुटीबोरी येथील एमईपीएल येथे मिळणाऱ्या घातक कचऱ्याचे प्रमाण वाढत आहे, परंतु या ठिकाणी मिळणाऱ्या कचऱ्याचे सर्वाधिक प्रमाण २०२३-२४ मध्ये होते. गेल्या पाच वर्षांत या ठिकाणी मिळणाऱ्या घातक कचऱ्याचे प्रमाण देखील तक्ता ५.६० मध्ये सारणी स्वरूपात दर्शविले आहे.

तक्ता ५.६० गेल्या पाच वर्षांतील विल्हेवाटीच्या ठिकाणी घातक कचऱ्याची यादी.

सुविधेचे नाव	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२२-२३	२०२३-२४
एमडब्ल्यूएमएल, तळोजा, नवी मुंबई	२,१०,५२८	२,१८,७५७	२,६०,२३०	२,५८,०४७	२,८३,३७१
टीटीसीडब्ल्यूएमए, महापे, नवी मुंबई	२२,६९५	१०,८२९	१८,४१७	१८,०८२.७८	२२,५७०
एमईपीएल, राजणगाव, पुणे	१,०७,७६५	९०,३२५	१,१०,०६३	१,०१,२६१.८४	१,२१,३४२
एमईपीएल, बुटीबोरी, नागपूर	२०,२००	१९,३२६	२१,३९६	२३,३०८.७३	२४,४७९

५.८ जैववैद्यकीय कचरा

५.८.१ जैव वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ ची अंमलबजावणी

- २८ मार्च २०१६ रोजी वन, पर्यावरण व जल हवा परिवर्तन मंत्रालयाने २०१६ च्या जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम अधिसूचित केले आहे.
- नवीन जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम २०१६ नुसार सर्व रुग्णालये, नर्सिंग होम, आरोग्य केंद्रे, दवाखाने, पशुवैद्यकीय संस्था, प्राणी घरे, पॅथॉलॉजिकल प्रयोगशाळा, रक्तपेढी, वैद्यकीय आस्थापने, संशोधन किंवा शैक्षणिक संस्था, आरोग्य शिबिरे, वैद्यकीय किंवा शास्त्रक्रिया शिबिरे, लसीकरण या नियमांच्या कार्यक्षेत्रात शिबिरे, रक्तदान शिबिरे, शाळांमध्ये प्रथमोपचार कक्ष, न्यायवैद्यक प्रयोगशाळा आणि संशोधन प्रयोगशाळांचा समावेश आहे.
- सर्व बिगर खाट आरोग्य सेवा संस्थांनी म. प्र. नि. मंडळाकडून एक वेळ जैव-वैद्यकीय कचरा मान्यतेचे प्रमाणपत्र प्राप्त करणे अनिवार्य आहे.
- 'ईझ ऑफ डूइंग बिझिनेस' या शासकीय अभियानांतर्गत आणि पारदर्शक कारभाराची खात्री करण्यासाठी घेतलेल्या प्रयत्नांमुळे या कार्यालयाने ऑनलाइन संमती व जैव-वैद्यकीय कचऱ्याच्या मान्यतेबाबत एक नियमावली विकसित केली आहे. अस्थायी प्रमाणीकरण दिलेल्या वेळेत प्रदान करणे हे आवश्यक कागदपत्रे आणि शुल्कासह ऑनलाइन अर्ज सादर करणे यावर अवलंबून आहे.
- म. प्र. नि. मंडळाने राज्यामध्ये २०१६ च्या जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियमाची अंमलबजावणी केली आहे. सध्या महाराष्ट्र राज्यात ३० सामायिक कचरा प्रक्रीया आणि विल्हेवाट लावण्याच्या सुविधा कार्यरत आहेत.

५.८.२ जैव वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांची स्थिती (३१ डिसेंबर २०२३ पर्यंत)

- आरोग्य सेवा सुविधा/कर्मचाऱ्यांची एकूण संख्या: ७६,४१३
 - खाटा असलेली रुग्णालये आणि नर्सिंग होम (खाटा असलेली): २२,७८३
 - आरोग्य केंद्रे, दवाखाने: ४३,८९६
 - पशुवैद्यकीय संस्था: २६१
 - पशुवैद्यकीय केंद्रे: २२
 - पॅथॉलॉजिकल प्रयोगशाळा: ८,४२६

- vi. रक्तपेढी: २१९
 - vii. वैद्यकीय आस्थापने: ६०८
 - viii. संशोधन संस्था: ९१
 - ix. आयुष: १०७
- एकूण खाटांची संख्या: ३,५८,७८९
 - अधिकृततेची स्थिती
 - i. अधिकृततेसाठी अर्ज केलेल्या एकूण भोगवटादारांची संख्या: २,१७३
 - ii. अधिकृततेसाठी मंजूर झालेल्या भोगवटादारांची एकूण संख्या: २,१८६
 - iii. विचाराधीन अर्जांची एकूण संख्या: ५३
 - iv. नाकारलेल्या अर्जांची एकूण संख्या: ३९६
 - v. अधिकृततेसाठी अर्ज न करता कार्यरत असलेल्या भोगवटादारांची एकूण संख्या: ३,७८८
 - जैव-वैद्यकीय कचरा निर्मितीचे प्रमाण (किलो/दिवसात): ७७,८६२
 - i. खाटा असलेल्या रुग्णालयांद्वारे जैव-वैद्यकीय कचरा निर्मिती (किलो/दिवसात): ५९,५२३
 - ii. खाटा नसलेल्या रुग्णालयांद्वारे जैव-वैद्यकीय कचरा निर्मिती (किलो/दिवसात): १७,६२०
 - iii. इतर कोणताही: ७१८
 - जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया आणि विल्हेवाट (किलो/दिवसात): ७७,८६१
 - i. आरोग्य सेवा सुविधांद्वारे कॅप्टिव्ह जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया आणि विल्हेवाट
 - अ) कॅप्टिव्ह उपचार आणि विल्हेवाट सुविधा असलेल्या आरोग्य सेवा सुविधांची संख्या: २५५
 - आ) कॅप्टिव्ह उपचार सुविधांद्वारे प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावलेला एकूण जैव-वैद्यकीय कचरा किलो/दिवसात: ५२८
 - ii. सामान्य बीएमडब्ल्यू प्रक्रिया सुविधांद्वारे बीएमडब्ल्यू प्रक्रिया आणि विल्हेवाट
 - अ) कार्यरत असलेल्या सामान्य जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया सुविधांची संख्या: ३०
 - आ) बांधकामाधीन सामान्य जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया सुविधांची संख्या: ८
 - इ) किलो/दिवस या प्रमाणात प्रक्रिया केलेले एकूण जैव-वैद्यकीय कचरा: ७७,३३३
 - ई) अधिकृत पुनर्वापरकर्त्यांद्वारे किलो/दिवस या प्रमाणात विल्हेवाट लावलेला एकूण प्रक्रिया केलेले जैव-वैद्यकीय कचरा: १०,९२३
 - एकूण उल्लंघनांची संख्या: ४८३
 - i. आरोग्य सेवा सुविधा (खाटा आणि बिगर-खाटा): ४७४
 - ii. सामान्य जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया सुविधा: ९
 - iii. इतर: ०
 - थकबाकीदारांना कारणे दाखवा सूचना/निर्देश जारी: १९९
 - i. सामान्य जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया सुविधा: ११
 - ii. इतर: १८८

- इतर कोणतीही संबंधित माहिती
 - i. वर्षभरात आयोजित कार्यशाळा/प्रशिक्षणांची संख्या: १,३१६
 - ii. द्रव कचरा प्रक्रिया सुविधा बसवलेल्या भोगवटादारांची संख्या: ८४६
 - iii. नियमांचे पालन करणाऱ्या कॅप्टिव्ह इन्सिनरेटर्सची संख्या: ०
 - iv. प्रशिक्षण आयोजित करणाऱ्या भोगवटादारांची संख्या: १,६३४
 - v. जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन समित्या स्थापन केलेल्या भोगवटादारांची संख्या: १,६०९
 - vi. मागील कॅलेंडर वर्षासाठी वार्षिक अहवाल सादर केलेल्या भोगवटादारांची संख्या: ३,६५३
 - vii. प्रयोगशाळेतील सूक्ष्मजीवशास्त्र आणि जैवतंत्रज्ञान कचऱ्यावर पूर्व-प्रक्रिया करणाऱ्या भोगवटादारांची संख्या: ४९९
 - viii. सतत ऑनलाइन उत्सर्जन निरीक्षण प्रणाली बसवलेल्या सामान्य जैव-वैद्यकीय कचरा उपचार सुविधांची संख्या: ३०

५.१ इलेक्ट्रॉनिक कचरा

इलेक्ट्रॉनिक कचरा किंवा ई-कचरा टाकून दिलेल्या इलेक्ट्रिकल किंवा इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचे वर्णन करतो. त्यामध्ये टाकून दिलेली इलेक्ट्रॉनिक साधने आणि उपकरणे जसे की संगणक, स्मार्टफोन, दूरदर्शन आणि विविध गॅजेट समाविष्ट आहेत. तंत्रज्ञानाच्या जलद उत्क्रांतीमुळे ई-कचरा निर्मितीमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. वापरलेले इलेक्ट्रॉनिक जे पुनर्वापर, पुनर्विक्री, तारण, पुनर्वापर किंवा विल्हेवाट लावण्यासाठी नियत आहेत ते देखील ई-कचरा मानले जातात. विकसनशील देशांमध्ये ई-कचऱ्याच्या अनौपचारिक प्रक्रियेमुळे मानवी आरोग्यावर विपरीत परिणाम होऊ शकतात आणि पर्यावरण प्रदूषण होऊ शकते. इलेक्ट्रॉनिक कचरा घटक, जसे की सीपीयूमध्ये, शिसे, कॅडमियम, बेरिलियम किंवा ब्रोमिनेटेड ज्वाला प्रतिरोधक ह्यासारखे संभाव्य हानिकारक घटक असतात. ई-कचऱ्याच्या पर्यावरणीय प्रभावाबाबत ग्राहकांची जागरूकता वाढवणे, जबाबदारीने विल्हेवाट लावण्याच्या पद्धतींवर भर देणे आणि जुन्या इलेक्ट्रॉनिक्सच्या पुनर्वापराला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. ई-कचऱ्यामुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी नियामक उपाय, तांत्रिक प्रगती आणि ग्राहकांच्या वर्तनात बदल करून शाश्वत पद्धती वाढवणे आणि परिपत्र अर्थव्यवस्थेची तत्त्वे आत्मसात करणे या सर्वसमावेशक दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे.

५.१.१ ई-कचरा व्यवस्थापन नियम, २०२२ ची अंमलबजावणी

- २ नोव्हेंबर, २०२२ रोजी ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०२२ अधिसूचित झाला आणि १ एप्रिल, २०२३ पासून अंमलात आणला गेला.
- हे नियम उत्पादक, निर्माता, पुनर्बाधक, विघटनकर्ता आणि पुनर्वापर करणाऱ्यांसाठी लागू आहेत ज्यांचे उत्पादन, विक्री हस्तांतरण, खरेदी, नूतनीकरण, विघटन, पुनर्वापर आणि प्रक्रिया ई-कचरा किंवा इलेक्ट्रिकल आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांसह त्यांचे घटक, उपभोग्य वस्तू, भाग आणि सुटे (स्पेअर्स)चे उत्पादन कार्यान्वित करतात.
- ई-कचऱ्याचे उत्पादक, निर्माता, नूतनीकरण करणारे आणि पुनर्वापर करणाऱ्यांनी कें.प्र.नि.मंडळाद्वारे विकसित केलेल्या केंद्रीकृत पोर्टलवर नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
- सौर फोटोव्होल्टेइक मॉड्यूल किंवा पॅनेल किंवा सेलच्या निर्मात्याने कें. प्र. नि. मंडळाने विकसित केलेल्या केंद्रीकृत पोर्टलवर नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
- सर्व उत्पादकांनी नोंदणीकृत पुनर्वापर करणारे (रीसायकलर्स) विस्तारित उत्पादक जबाबदारी (ईपीआर) प्रमाणपत्राच्या ऑनलाइन खरेदीद्वारे त्यांचे विस्तारित उत्पादन जबाबदारीचे दायित्व पूर्ण करावे. हे प्रमाणपत्र केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाद्वारे किंवा या संदर्भात कें. प्र. नि. मंडळाद्वारे अधिकृत केलेल्या इतर कोणत्याही संस्थेद्वारे पर्यावरणीय लेखा परीक्षणाच्या अधीन असेल.

- म. प्र. नि. मंडळाने ई-कचऱ्याच्या शोधासाठी, कें. प्र. नि. मंडळाने निर्देशित केल्यानुसार ईपीआरच्या अनुपालनावर लक्ष ठेवण्यासाठी जबाबदार आहे. पुनर्वापरकर्ता आणि नूतनीकरण करणार्याची यादृच्छिक तपासणी करणे आणि पुनर्वापर क्षमतेच्या वापराचे निरीक्षण करणे.
- जर ई-कचरा घनकचऱ्यामध्ये मिसळला गेला असेल तर तो योग्यरित्या वेगळा केला जातो, गोळा केला जातो आणि रिफर्बिशरच्या नोंदणीकृत पुनर्वापरकर्त्याकडे पाठवला जातो याची खात्री करण्याची जबाबदारी स्थानिक नागरी संस्थेची आहे. अन्य उत्पादनांशी संबंधित ई-कचरा देखील गोळा केला जातो आणि नोंदणीकृत पुनर्वापरकर्ता किंवा विघटनकर्त्याकडे पाठवला जातो. म. प्र. नि. मंडळाने मे. आयआरजी सिस्टम्स साऊथ आशिया प्रा. लि. मार्फत महाराष्ट्र राज्यासाठी ई-कचरा यादी तयार केली आहे.

३१ मार्च २०२४ पर्यंत ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०२२ अंतर्गत विघटनकर्ता / पुनर्बाधक / पुनर्वापर करणारे / उत्पादकांना जारी केलेल्या अधिकृततेचे तपशील तक्ता ५.६१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे आहेत.

तक्ता ५.६१ महाराष्ट्र राज्यातील ई-कचरा निर्मिती आणि पुनर्वापराची सद्यस्थिती.

ई-कचरा विघटन आणि पुनर्वापर क्षमतेची सद्यस्थिती.

अ. क्र.		संख्या	क्षमता (मेट्रिक टन प्रतिवर्ष)
१	ई-कचरा विघटनकर्ता	१८४	१,२५,७१९
२	ई-कचरा पुनर्वापर करणारे	४२	२,५१,६५०
एकूण		२२६	३,७७,३६९

५.१० महाराष्ट्र राज्यातील प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन

पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने नवी दिल्ली यांनी ४ फेब्रुवारी, २०११ रोजी प्रकाशित केलेल्या अधिसूचनेनुसार प्लास्टिक कचरा (व्यवस्थापन आणि हाताळणी) नियम, २०११ लागू झाला; १८ मार्च, २०१६ रोजी प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अधिसूचित करण्यात आला आहे, ज्यामध्ये २७ मार्च, २०१८, १२ ऑगस्ट, २०२१, १७ सप्टेंबर, २०२१, १६ फेब्रुवारी, २०२२ आणि ६ जुलै, २०२२ रोजी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत.

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ च्या नियम १६ मध्ये प्रत्येक राज्यात प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्यस्तरीय सल्लागार समिती स्थापन करणे आवश्यक आहे. त्यानुसार, महाराष्ट्र शासनाने ४ जानेवारी, २०१७ रोजी शासन निर्णय प्लास्टिक २०१३/(२८४/२०१३) द्वारे प्रधान सचिव, नगर विकास विभाग-II, महाराष्ट्र शासन यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय सल्लागार समिती स्थापन केली आहे.

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ आणि त्यात सुधारणा अंतर्गत, वार्षिक प्लास्टिक कचरा पुनर्वापर करणारे १४.०२ लाख टन क्षमतेचे २९० प्लास्टिक कचरा पुनर्वापर करणारे आणि २५ जैवविघटनशील आणि खतात रूपांतर होणारे पदार्थ उत्पादक महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडे नोंदणीकृत आहेत. आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मध्ये ३६० पुनर्वापरकर्त्यांपैकी २९० नोंदणीकृत आहेत. नोंदणीकृत प्लास्टिक कचरा पुनर्वापर आणि खत सामग्री उत्पादकांची यादी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या संकेतस्थळावर नियमितपणे प्रकाशित आणि अद्ययावत केली जाते.

महाराष्ट्र शासनाने २३ मार्च, २०१८ रोजी महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्माकोल उत्पादने (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी आणि साठवण) अधिसूचना, २०१८ प्रकाशित केली आहे, व त्यामध्ये दिनांक ११ एप्रिल २०१८, ३० जून २०१८, १४ जून २०१९, २८ मार्च २०२२, १५ जुलै २०२२, २७ जुलै २०२२ आणि ३० नोव्हेंबर २०२२ रोजी सुधारणा करण्यात आलेली आहे.

ही अधिसूचना संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी लागू आहे. या अधिसूचनेच्या तरतुदीनुसार दोन समित्या स्थापन केल्या आहेत.

- १) प्रधान सचिव, पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग यांच्या अध्यक्षतेखाली महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्माकोल अधिसूचनेच्या बाबतीत शासनाला तांत्रिक मार्गदर्शनासाठी तज्ञ समिती
- २) माननीय मंत्री (पर्यावरण) यांच्या अध्यक्षतेखाली अधिकार प्राप्त समिती आवश्यक सुधारणा ठरवणे आणि उक्त अधिसूचनेच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेईल. आतापर्यंत तज्ञ समिती आणि अधिकार प्राप्त समितीच्या अनेक बैठका झाल्या असून त्यानंतर अधिसूचनेमध्ये आवश्यक सुधारणा करण्यात आल्या आहेत

सदर अधिसूचनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी स्थानिक संस्था प्राधिकरणे आणि म. प्र. नि. मंडळातील अधिकाऱ्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या हद्दीतील आणि म. प्र. नि. मंडळातील अधिकाऱ्यांकडून उद्योगांसाठी स्वतंत्रपणे नियमित सर्वेक्षण केले गेले आहे. आर्थिक वर्ष २०२३-२४ दरम्यान जप्त केलेली तपासणी, केलेली कारवाई, दंड वसूली आणि जप्त केलेल्या बंदी असलेल्या वस्तूंची स्थिती तक्ता ५.६२ मध्ये दर्शविली आहे:

तक्ता ५.६२ प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापनासाठी केलेल्या कारवाईची स्थिती.

कालावधी	भेट दिलेल्या दुकानांची संख्या	कारवाई सुरु केलेल्या दुकानांची संख्या	एकूण दंड वसूली (रु. कोटी)	जप्त करण्यात आलेल्या एकूण प्रतिबंधित वस्तू (मेट्रिक टन)
आर्थिक वर्ष २०२३-२४	१,७८,७५०	८,३३१	४.५	१९१

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ आणि त्यामधील दुरुस्तीनुसार प्रत्येक स्थानिक संस्था फॉर्म-५ मध्ये वार्षिक अहवाल तयार करेल आणि संबंधित राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळ किंवा प्रदूषण नियंत्रण समितीला सूचना देऊन नगरविकास विभागाच्या संबंधित सचिवांना सादर करेल. प्रत्येक राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळ किंवा प्रदूषण नियंत्रण समिती या नियमांच्या अंमलबजावणीबाबत केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाला फॉर्म-६ मध्ये वार्षिक अहवाल सादर करेल. त्यानुसार, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने जलद गतीने अहवाल सादर करण्यासाठी शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून वार्षिक अहवाल सादर करण्यासाठी संकेतस्थळ तयार केले आहे. ४१८ स्थानिक स्वराज्य संस्था पैकी ३५० स्थानिक स्वराज्य संस्थेने सन २०२३-२४ चा वार्षिक अहवाल सादर केला आहे.

२०२३-२४ या वर्षात प्लास्टिक कचऱ्याचे संकलन आणि विल्हेवाट

प्लास्टिक कचरा निर्मिती ४,२७,९२६ टन प्रतिवर्ष आहे, ज्यामध्ये ३,६१,३३७ टन प्रतिवर्ष गोळा केला जातो आणि ३,२१,८४० टन प्रतिवर्ष कचरा पुनर्वापरासाठी मार्गदर्शित केला जातो (तक्ता ५.६३). हे आर्थिक वर्ष २०२३-२४ साठी स्थानिक स्वराज्य संस्थानी सादर केलेल्या वार्षिक अहवालातून मिळालेल्या माहितीनुसार आहे. यापैकी, वापरण्याच्या मुख्य पद्धती खालीलप्रमाणे आहेत;

- सह-प्रक्रियेसाठी पाठवलेला प्लास्टिक कचरा : १०,६१४ टन
- पायरोलिसिससाठी वापरलेला प्लास्टिक कचरा : ९२० टन
- रस्ते बांधकामासाठी वापरलेला प्लास्टिक कचरा : ९६७ टन
- लँडफिलिंग सुविधेसाठी पाठवलेला प्लास्टिक कचरा : ६८,८७३ टन

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वार्षिक अहवालातून प्राप्त केलेली २०२३-२४ वर्षातील प्लास्टिक कचरा निर्मिती, संकलित आणि विल्हेवाटीची विभागनिहाय माहिती तक्ता ५.६३ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता ५.६३ सन २०२३-२४ या आर्थिक वर्षासाठी महाराष्ट्रातील प्लास्टिक कचऱ्याची विभाग-निहाय सांख्यिकीय माहिती.

म. प्र. नि. मंडळाची प्रादेशिक कार्यालये	स्थानिक स्वराज्य संस्था	निर्माण झालेला प्लास्टिक कचरा (टनांमध्ये)	संकलित केलेला प्लास्टिक कचरा (टनांमध्ये)	प्लास्टिक कचरा पुनर्वापरासाठी (टनांमध्ये)
अमरावती	४१	२,९२६	२,७८१	२,२५५
छत्रपती संभाजी नगर	८१	४३,८००	४१,३७७	३२,८४०
चंद्रपूर	४७	६,५००	६,२००	४,३२२
कल्याण	८	३३,३६५	३१,९५०	२६,५४२
कोल्हापूर	४४	९,०००	८,२८४	८,०३२
मुंबई	१	१,२०,६००	८०,२८७	७५,४७०
नागपूर	४७	१८,७४४	१८,७३०	१३,८१८
नाशिक	६६	४८,१२०	४६,७९०	३९,६५५
नवी मुंबई	२	१०,८०७	९,८६५	८,९७०
पूणे	५६	८५,४६२	७४,३२७	७१,५६०
रायगड	१६	१०,४३७	१०,४०१	९,८३५
ठाणे	९	३८,१६५	३०,३४५	२८,५४१
एकूण	४१८*	४,२७,९२६	३,६१,३३७	३,२१,८४०

टीप*: वरील आकडेवारी तयार करण्यासाठी ३५० स्थानिक स्वराज्य संस्था यांनी सादर केलेल्या वार्षिक अहवालाचा आणि उर्वरित ६८ शहरी स्थानिक संस्थांसाठी + मागील वर्षाच्या अहवालासोबतच अंदाजित माहितीचा विचार करण्यात आला आहे.*

५.११ बांधकाम आणि विघटनशील कचरा

बांधकाम आणि विघटनशील कचरा म्हणजे इमारती, नूतनीकरण आणि बांधकामे पाडणे, जसे की निवासी आणि व्यावसायिक इमारती, रस्ते आणि पूल यांच्यापासून निर्माण होणारी सामग्री. कचऱ्याच्या या श्रेणीमध्ये काँक्रीट, लाकूड, धातू, विटा, काच आणि इतर बांधकाम साहित्य यासारख्या विविध प्रकारच्या सामग्रीचा समावेश होतो. बांधकाम उद्योग हा बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देणारा आहे आणि शहरी विकासाच्या वाढत्या गतीमुळे टाकून दिलेल्या सामग्रीचे प्रमाण वाढते. बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्याचे प्रभावी व्यवस्थापन अनेक कारणांसाठी महत्त्वाचे आहे. बांधकाम कचऱ्याची अयोग्य विल्हेवाट पर्यावरणाला हानी पोहोचवते, विशेषतः काँक्रीट आणि लाकूड यासारखे संथ-विघटन करणारे घटक. पुनर्वापर आणि जबाबदार व्यवस्थापन केवळ संसाधनांचे संरक्षण करत नाही तर नवीन कच्चा माल काढण्यासाठी आणि त्यावर प्रक्रिया करण्याशी संबंधित पर्यावरणीय प्रभाव कमी करते. शाश्वत बांधकाम आणि विघटनशील कचरा व्यवस्थापनासाठी स्रोत वेगळे करणे, पुनर्वापर करणे आणि प्रगत कचरा प्रक्रिया तंत्रज्ञानाचा वापर यासारख्या धोरणांची अंमल बजावणी करणे आवश्यक आहे. शिवाय, बांधकाम उद्योगात बांधकाम आणि विघटनशील कचरा कमी करणे, त्याचा पुनर्वापर आणि पुनर्वापर करण्याच्या फायद्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि इमारत आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी अधिक टिकाऊ दृष्टीकोन वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. शेवटी, बांधकाम क्षेत्राच्या पर्यावरणीय पाऊलखुणा कमी करण्यासाठी बांधकाम आणि विघटनशील कचरा व्यवस्थापनासाठी सर्वांगीण आणि पर्यावरणाच्या दृष्टीने जागरूक दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

४१८ शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून एकूण ३५,६९,३६७.०९ मेट्रिक टन/ वर्ष कचऱ्याची निर्मिती होते. शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून एकूण २,५७,४४०.३५ मेट्रिक टन/ वर्ष कचऱ्याची प्रक्रिया/पुनर्वापर केला जातो. सखल क्षेत्रातील कचऱ्यावर प्रक्रिया (शेवटचा पर्याय) न करता किंवा भरल्याशिवाय लँडफिलिंगद्वारे विल्हेवाट लावण्यात आलेले कचऱ्याचे प्रमाण ३१,९९,५७१.७ मेट्रिक टन/ वर्ष आहे. या शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सुरक्षितपणे कचऱ्याची साठवणूक करण्यासाठी

३०१ साठवणूक सुविधा आहेत. या शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून या नियमांचे पालन न केल्याबद्दल दंडात्मक कारवाई करण्यासाठी एकूण १५३ महानगरपालिका दंडाधिकार्यांची नियुक्ती करण्यात आली आणि या नियमांतर्गत १६९ प्रकरणे नोंदविण्यात आली.

तक्ता ५.६५ मध्ये बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या संयंत्रांची माहिती दिली आहे.

तक्ता ५.६४ स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि कॅन्टोन्मेंट बोर्डांचे बांधकाम आणि विघटनशील कचरा गोषवारा.

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि कॅन्टोन्मेंट बोर्डांचे बांधकाम आणि विघटनशील कचरा (प्रदूषण प्रतिबंधक व नियंत्रण) गोषवारा						
स्थानिक स्वराज्य संस्था	संपूर्ण वर्षभरातील बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्याचे एकूण प्रमाण मेट्रिक टन मध्ये	प्रक्रिया केलेल्या/पुनर्वापर केलेल्या बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्याचे एकूण प्रमाण मेट्रिक टन मध्ये	प्रक्रिया न करता (शेवटचा पर्याय) जमीन भरून किंवा सखल भागात कचरा भरून विल्हेवाट लावला जाणारा बांधकाम आणि विघटनशील कचरा	बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्याच्या साठवण सुविधांची संख्या	नियमांचे पालन न केल्याबद्दल दंडात्मक कारवाई करण्यासाठी नियुक्त केलेले नगरपालिका घनकचरा दंडाधिकारी	नोंदविलेल्या दंडात्मक कारवाई प्रकरणांची संख्या
महानगरपालिका	३५,२२,५११	२,३४,९८२	३१,८७,५२९	४५	९	९४
“अ” वर्ग नगरपरिषद	१०,८४१	२,९२२.६५	२,६५८.३	३६	८	०
“ब” वर्ग नगरपरिषद	११,३५८.७३	४,९९६.३२	३,१४४.४९	११०	३३	११
“क” वर्ग नगरपरिषद	१२,०७४.३१	६,८२०.०६	४,७०४.२	८०	६४	५६
नगरपंचायत	१२,३१६.०५	७,७१५.३२	१,४६९.७१	२५	३९	८
जिल्हा मंडळ	२६६	४	६६	५	०	०
एकुण	३५,६९,३६७.०९	२,५७,४४०.३५	३१,९९,५७९.७	३०१	१५३	१६९

तक्ता ५.६५ बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी कार्यरत आणि प्रस्तावित संयंत्र दर्शवित आहे.

अ. क्र.	महानगरपालिकेचे नाव	संयंत्र क्षमता (टीपीडी)
१.	ठाणे महानगरपालिका	३००
२.	पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका	२००
३.	नवी मुंबई महानगरपालिका	१५०
४.	पुणे महानगरपालिका	३००
५.	बृहन्मुंबई महानगरपालिका	८००
		११००
६.	नागपूर महानगरपालिका	६५०

५.१२ म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांची कामगिरी

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने जल (प्रदूषण प्रतिबंधक व नियंत्रण) कायदा, १९७४ आणि हवा (प्रदूषण प्रतिबंधक व नियंत्रण) कायदा, १९८१ च्या कलम १७ च्या उपकलम २ अंतर्गत अनुक्रमे महापे, नवी मुंबई येथे एक केंद्रीय प्रयोगशाळा आणि पुणे, नाशिक, छत्रपती संभाजी नगर, नागपूर, चिपळूण, ठाणे आणि चंद्रपूर येथे सात प्रादेशिक प्रयोगशाळा स्थापन केल्या आहेत आणि त्यांना मान्यता दिली आहे. या प्रयोगशाळा पर्यावरण संरक्षण कायदा, १९८६ अंतर्गत भारत सरकारच्या (राज्य) पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालय, दिल्ली आणि राष्ट्रीय परीक्षण आणि अंशशोधन प्रयोगशाळा प्रत्यायन मंडळ आयएसओ/आयइसी १७०२५:२०१७ आणि सुरक्षा मानक आयएसओ ४५००१:२०१८ प्रमाणित यासह विविध प्राधिकरणांनी सुसज्ज आणि मान्यताप्राप्त आहेत.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या सर्व प्रयोगशाळा जल आणि हवा कायदा; आणि पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६ आणि त्याअंतर्गत बनवलेल्या नियमांनुसार मंडळाच्या प्रयोगशाळा म्हणून काम करतात, जे संबंधित अधिकारक्षेत्रातून जल, सांडपाणी, हवा, घातक कचरा, महानगरपालिका घनकचरा, जैव वैद्यकीय कचरा नमुने आणि कें. प्र. नि. मंडळाच्या इतर नमुन्यांच्या विश्लेषणासाठी नमुने गोळा करण्यासाठी अधिकृत अधिकाऱ्यांनी गोळा केलेल्या नमुन्यांचे विश्लेषण करतात आणि या विश्लेषणांचे निकाल संबंधित उपप्रादेशिक कार्यालये आणि कें. प्र. नि. मंडळ अधिकाऱ्यांना नियामक कृतीसाठी पाठवले जातात, पर्यावरणीय मानकांचे पालन सुनिश्चित करतात आणि प्रदूषण नियंत्रण प्रयत्नांमध्ये योगदान देतात.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या प्रयोगशाळा आधुनिक आणि परिष्कृत उपकरणे व यंत्रसामग्रींनी सुसज्ज आहेत जसे की यूव्ही स्पेक्ट्रोफोटोमीटर, गॅस क्रोमॅटोग्राफ (जीसी), मास स्पेक्ट्रोस्कोपी, अणु अवशोषण स्पेक्ट्रोफोटोमीटर (एएएस), आयन क्रोमॅटोग्राफी (एलसी) इंडक्टिव्ह कपल प्लाझ्मा (आयसीपी), इंडक्टिव्ह प्लाझ्मा मास स्पेक्ट्रोस्कोपी, (आयपीएमएस) अॅडसोर्बेबल ऑर्गॅनिक हॅलाइड अॅनालायझर्स (एओएक्स), सीएचएनएस अॅनालायझर्स आणि इतर.

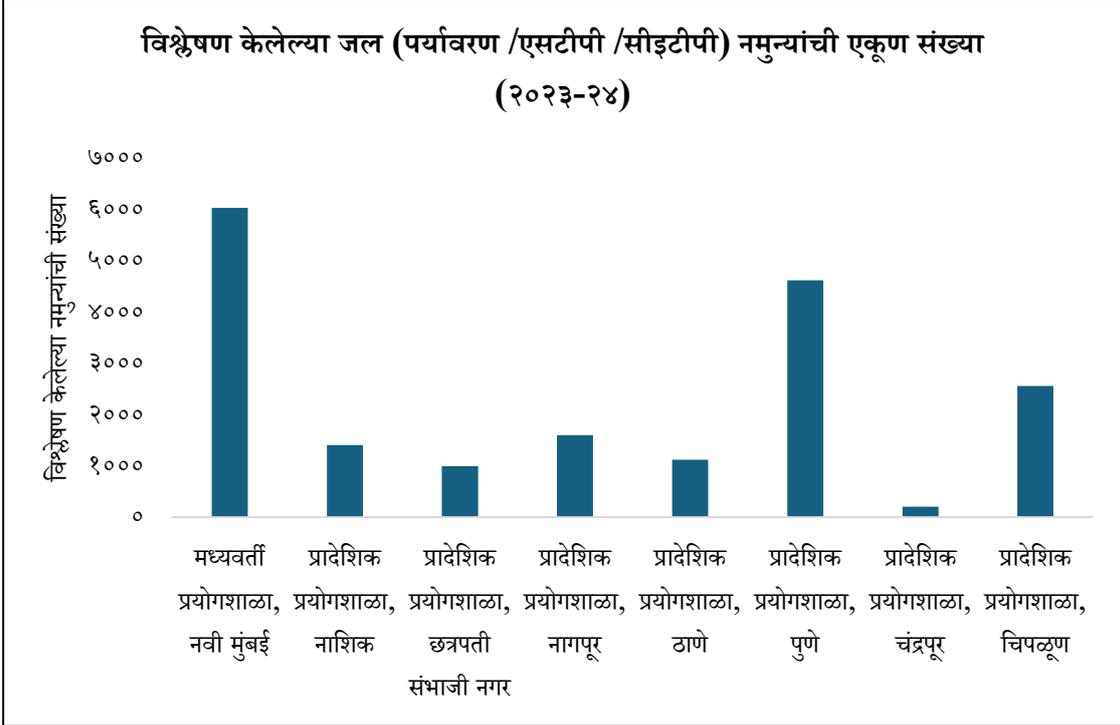
तक्ता ५.६६ मध्ये प्रत्येक मंडळातील प्रयोगशाळेच्या कामगिरीचे मूल्यांकन करण्यासाठी विश्लेषण केलेल्या नमुन्यांची संख्या आणि मापदंडांची माहिती दिली आहे. आकृती ५.२७, ५.२८ आणि ५.२९ अनुक्रमे विश्लेषण केलेल्या जल, हवा आणि घातक कचरा नमुन्यांची संख्या दर्शवितात.

तक्ता ५.६६ २०२३-२०२४ या वर्षासाठी मंडळातील प्रयोगशाळांच्या कामगिरीचे विश्लेषण.

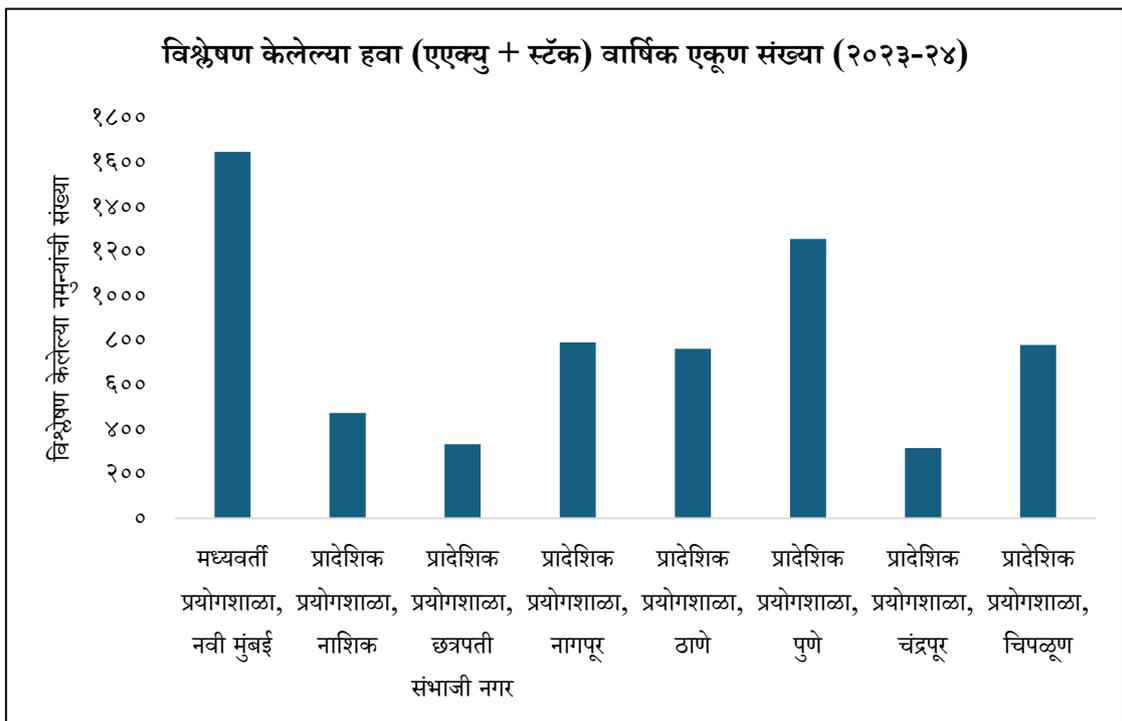
अ. क्र.	प्रयोगशाळा	विश्लेषण केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या			एकूण	विश्लेषण केलेल्या मापदंडांची एकूण संख्या			एकूण
		जल	हवा	घातक कचरा		जल	हवा	घातक कचरा	
१.	मध्यवर्ती प्रयोगशाळा, नवी मुंबई	६,०२८	१,६४८	१३४	७,८१०	९७,०२४	१४,८८१	१,२५५	१,१३,१६०
२.	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नाशिक	१,४०३	४७३	३३	१,९०९	२२,२३६	३,६७५	३३८	२६,२४९
३.	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, छत्रपती संभाजी नगर	९९२	३३३	८	१,३३३	१३,९६३	७८२	६२	१४,८०७
४.	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नागपूर	१,६००	७९१	६७	२,४५८	२६,८४१	६,६२४	७९९	३४,१८४
५.	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, ठाणे	१,१२०	७६२	-	१,८८२	८,७२१	३,२६२	-	११,९८३

६.	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, पुणे	४,६१४	१,२५६	१०७	५,९७७	५५,८७८	४,९१६	८९६	६१,६९०
७.	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चंद्रपूर	२०६	३१५	-	५२१	१,६०२	२,८५८	-	४,४६०
८.	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चिपळूण	२,५५७	७८०	८६	३,४२३	३७,३६८	४,१६७	९२९	४२,४६४
एकूण		१८,५२०	६,३५८	४३५	२५,३१३	२,६३,६३३	४१,९६५	४,१९९	३,०८,९९७

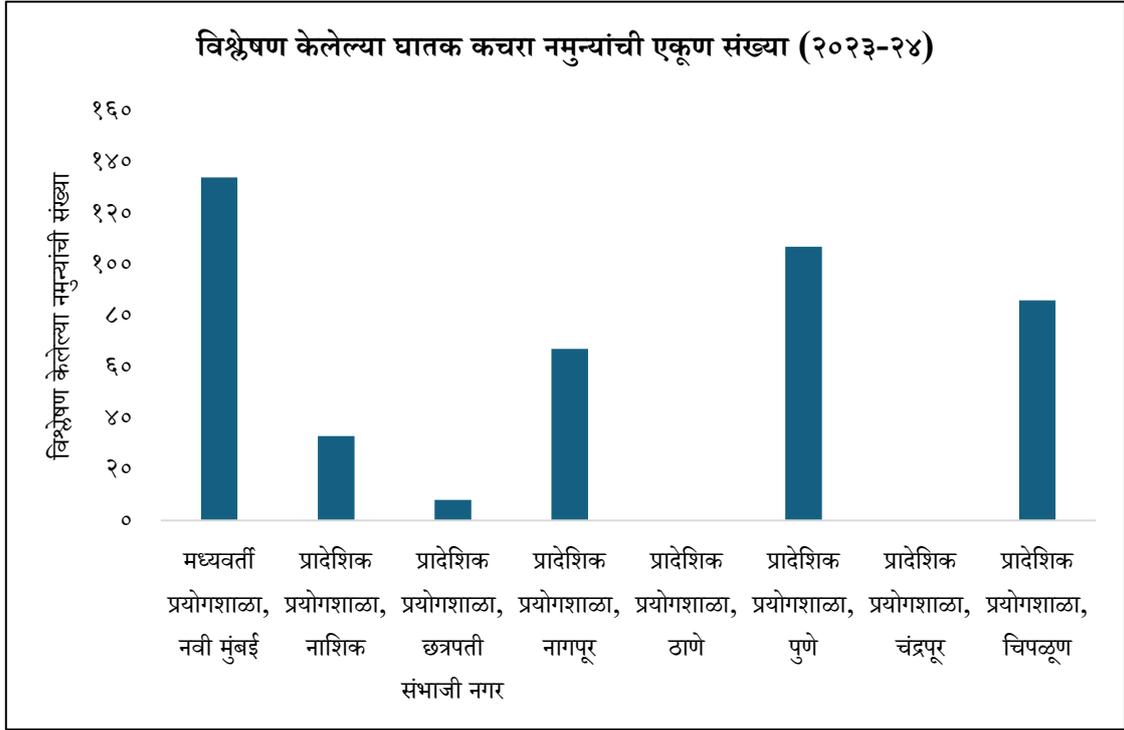
(-) सुविधा उपलब्ध नसल्याचे दर्शविते

आकृती ५.२७ म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रत्येक प्रयोगशाळेत विश्लेषण केलेले एकूण जल नमुने (२०२३-२४).

आकृती ५.२८ म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रत्येक प्रयोगशाळेत विश्लेषण केलेले एकूण हवा नमुने (२०२३-२४).

आकृती ५.२९ म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रत्येक प्रयोगशाळेत विश्लेषण केलेले एकूण घातक कचरा नमुने (२०२३-२४).

५.१२.१ म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांची कामगिरी

- एनबीएल आयएसओ/आयईसी १७०२५:२०१७ मान्यताप्राप्त आणि आयएसओ ४५००१:२०१८ प्रमाणित:**
 महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची केंद्रीय प्रयोगशाळा, महापे, नवी मुंबई आणि पुणे, नाशिक, छत्रपती संभाजी नगर, नागपूर, चंद्रपूर, ठाणे आणि चिपळूण येथील सात प्रादेशिक प्रयोगशाळा एनबीएल आयएसओ/आयईसी १७०२५:२०१७ मान्यताप्राप्त आहेत. प्रादेशिक प्रयोगशाळा, पुणे आणि छत्रपती संभाजी नगर येथे कोणत्याही गैर-अनुरूपतेशिवाय मानक आयएसओ १७०२५:२०१७ साठी प्रथम निरीक्षण लेखापरीक्षण तपासणी यशस्वीरित्या सुरू आहे आणि सर्व प्रयोगशाळा आयएसओ ४५००१:२०१८ प्रमाणित आहेत.
- विश्लेषणातील आंतरप्रयोगशाळा प्रवीणता चाचणीमध्ये १००% कामगिरी:**
 केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, दिल्ली देशभरातील पर्यावरण संरक्षण संस्था मान्यताप्राप्त प्रयोगशाळांसाठी 'आंतरप्रयोगशाळा प्रवीणता चाचणी' कार्यक्रमाद्वारे सराव आयोजित करते ज्यामध्ये राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या रासायनिक, जैविक आणि सूक्ष्मजीव विश्लेषणासाठी प्रयोगशाळांचा समावेश आहे. २०२३-२४ या वर्षात मंडळाच्या केंद्रीय प्रयोगशाळा आणि प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नाशिक, पुणे, छत्रपती संभाजी नगर आणि नागपूर यांनी या कार्यक्रमात भाग घेतला आणि १००% कामगिरी साध्य केली.
- न्यायालयीन बाबींमध्ये भक्कम पाठिंबा:**

 - उच्च न्यायालय मुंबईच्या निर्देशानुसार (क्रमांक पीआयएल १७/२०११ दिनांक १ मार्च २०११) आणि क्रमांक एमपीसीबी/पीएसओ/बी-२७ दिनांक २ मार्च २०११ च्या आदेशानुसार, म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळा राज्याभरातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राच्या संयुक्त दक्षता नमुना विश्लेषणाचे साप्ताहिक विश्लेषण पूर्ण करत आहेत आणि म. प्र. नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राची कामगिरी उंचावण्यासाठी वेळेत विश्लेषण अहवाल सादर करत आहेत.

- ii. राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणाच्या १५ ऑक्टोबर २०१५ च्या अर्ज क्रमांक १९/२०१४ मधील निर्देशानुसार सर्व प्रयोगशाळा कोळसा विश्लेषण (राख सामग्री) साठी सुसज्ज आहेत.

- **दिवाळी उत्सवादरम्यान वातावरणीय हवेचे विशेष निरीक्षण:**

मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या २३ ऑक्टोबर २०१८ च्या निकालानुसार, दिवाळी उत्सवादरम्यान, म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांनी राज्यातील फटाके फोडण्याबाबत कें. प्र. नि. मंडळाच्या शिष्टाचारानुसार वातावरणीय हवा गुणवत्तेचे निरीक्षण नमुने विश्लेषण करावेत आणि वेळेत विश्लेषण अहवाल सादर करावा. यामुळे फटाके फोडण्यामुळे होणाऱ्या प्रदूषणाची आकडेवारी तयार होण्यास मदत होते.

- **विशेष प्रकल्पांतर्गत गोळा केलेल्या नमुन्यांच्या विश्लेषणाचे कालबद्ध पूर्णत्व:**

- i. गणेशोत्सवादरम्यान, म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळा तलाव, नदी, समुद्र आणि खाडीतून गोळा केलेल्या विसर्जनापूर्वी आणि नंतरच्या नमुन्यांचे विश्लेषण करतात. दिवाळीच्या उत्सवादरम्यान सर्व प्रयोगशाळांनी हवा प्रदूषण नमुन्यांचे विश्लेषण केले.
- ii. पंढरपूर यात्रा - महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने पंढरपूर यात्रा (आषाढी आणि कार्तिकी) २०२३ दरम्यान जल आणि हवा निरीक्षण आणि त्याचे विश्लेषण केले. पुणे विभागात चंद्रभागा नदी प्रदूषणमुक्त ठेवण्यासाठी आणि स्वच्छ वातावरण राखण्यासाठी पंढरपूर यात्रा काळात जनजागृती कार्यक्रम राबविला जात आहे.

- **वैज्ञानिक अधिकाऱ्यांना विशेष प्रशिक्षण:**

वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी आणि सर्व वैज्ञानिक कर्मचाऱ्यांना आयएसओ/आयइसी १७०२५:२०१७ नुसार विविध अत्याधुनिक उपकरणांचे प्रशिक्षण, मापनाची अनिश्चितता आणि निर्णय नियम यांचे प्रशिक्षण दिले गेले आहे.

६. प्रादेशिक पर्यावरणीय समस्या आणि संबंधित प्रदेशात अवलंबिण्यात आलेले नियंत्रणाचे उपाय

६.१ अमरावती

६.१.१. हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-१ उप- प्रादेशिक कार्यालय अकोला	अमरावती आणि अकोला हे राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रम अंतर्गत येतात. शहरांमधील हवेची गुणवत्ता पुनर्संचयित करण्यासाठी कें. प्र. नि. मंडळाला एक कृती आराखडा सादर करण्यात आला आहे.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-१: अमरावतीमधील हवेची गुणवत्ता पुनर्संचयित करण्यासाठी एक कृती आराखडा माननीय राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणाने मंजूर केला आहे आणि तो कें. प्र. नि. मंडळाकडे सादर केला आहे. प्रमुख उपाययोजनांमध्ये रिकाम्या जमिनीवर वृक्षारोपण, वीटभट्ट्यांचे स्थलांतर आणि रस्ते स्वच्छतेसाठी यांत्रिक सफाई कामगारांचा वापर यांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, बांधकाम आणि विघटनशील कचरा झाकलेल्या वाहनांमध्ये नेला जाईल.
अमरावती महानगरपालिकेने प्राण पोर्टल (पी आर ए एन ए) एक सूक्ष्म कृती आराखडा देखील सादर केला आहे. शिवाजी विज्ञान महाविद्यालय आणि म. प्र. नि. मंडळ कार्यालयात दोन सतत हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे स्थापित करण्यात आले आहेत, तर अचलपूर नगर परिषदेसाठी तिसरे केंद्र नियोजित आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-२: म. प्र. नि. मंडळाने सभोवतालच्या हवा गुणवत्तेचे निरीक्षण करण्यासाठी वाशिम येथे तीन राष्ट्रीय व्यापक हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रम केंद्रे प्रस्तावित केले आहेत.
उप- प्रादेशिक कार्यालय अकोला: शहर परिसरात धुळीचे उत्सर्जन कमी करण्यासाठी महानगरपालिका, अकोला आणि इतर भागधारकांसोबत सतत पाठपुरावा केला जात आहे.

६.१.२ जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-१, उप- प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-२ उप- प्रादेशिक कार्यालय अकोला	कें. प्र. नि. मंडळाने प्रदूषित नदी पट्ट्यांमध्ये पूर्णा आणि पेढी नदीचे पट्टे समाविष्ट केले आहेत. नद्यांची जल गुणवत्ता पुनर्संचयित करण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळाने कें. प्र. नि. मंडळाला कृती आराखडा सादर केला आहे. उप- प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-१ आणि उप- प्रादेशिक कार्यालय अकोलामध्येही अशीच समस्या आढळून आली आहे, कारण कें. प्र. नि. मंडळाने प्रदूषित नदीच्या पट्ट्यांमध्ये पेनगंगा आणि मोरणा नद्यांचा समावेश केला आहे.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय अमरावती: पूर्णा, पेढी, पेनगंगा आणि मोरणा नद्यांची जल गुणवत्ता पुनर्संचयित करण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळाने कें. प्र. नि. मंडळाला कृती आराखडा सादर केला आहे.	उप- प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-१: अमरावती महानगरपालिकेने अप्राप्य सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी २८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे दोन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे प्रस्तावित केले आहेत.

६.१.३ घनकचरा

नियंत्रण उपाय

कृती आराखडा	
उप- प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-१:	उर्वरित नगरपरिषदा किंवा नगरपंचायतीच्या जागांवर साचलेल्या जुन्या कचऱ्याचे जैव-खाणकाम करणे आवश्यक आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-२:	म. प्र. नि. मंडळाने महानगरपालिका घनकचऱ्यासाठी प्रक्रिया सुविधा उभारण्यासाठी नगर परिषदेला सूचना/निर्देश जारी केले आहेत. उर्वरित जुन्या कचऱ्याचे जैव-खाणकाम तातडीने करणे आवश्यक आहे. उप- प्रादेशिक कार्यालय अकोलामध्येही अशाच उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत.

६.१.४. ध्वनी

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय अकोला	पर्यावरणीय समस्यांमुळे म. प्र. नि. मंडळाने मंगल कार्यालये आणि हॉटेलना सूचना/निर्देश जारी केले आहेत.

नियंत्रण उपाय

कृती आराखडा	
उप- प्रादेशिक कार्यालय अमरावती-१:	उत्सव काळात म. प्र. नि. मंडळ आणि पोलिस अधिकारी ध्वनी नियंत्रण करत आहेत. ज्या ठिकाणी ध्वनी नियमांचे उल्लंघन आढळून आले आहे तेथे पोलिस अधिकाऱ्यांनी कारवाई केली आहे. म. प्र. नि. मंडळातील अधिकाऱ्यांनी पोलिस अधिकाऱ्यांना वेळोवेळी प्रशिक्षण दिले आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय अकोला:	म. प्र. नि. मंडळाने मंगल कार्यालय आणि हॉटेलना सूचना/निर्देश जारी केले आहेत.

६.२ छत्रपती संभाजी नगर

६.२.१ हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय छत्रपती संभाजी नगर	हवा प्रदूषणाचे स्रोत म्हणजे औद्योगिक उपक्रम, वाहने आणि बांधकाम यासारख्या व्यावसायिक क्रियाकलाप.
उप- प्रादेशिक कार्यालय नांदेड	हवा प्रदूषणाचे दोन स्रोत म्हणजे वाहने आणि बांधकाम यासारख्या औद्योगिक आणि व्यावसायिक क्रियाकलापांमुळे होणारे प्रदूषण. बाँयलरमध्ये इंधन जाळणे, दगड क्रशर युनिटमुळे होणारे धूळ प्रदूषण आणि पारंपारिक विटांचे उत्पादन यामुळे होणारे प्रमुख औद्योगिक प्रदूषण आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय परभणी	परळी वैजनाथ शहराच्या आसपासच्या परिसरात आणि राख तलावांच्या परिसरात दौतपूर राख तलावांमधून बेकायदेशीर राख उचलणे आणि तळाशी राख साठवणे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय जालना	जालना एमआयडीसीच्या टप्पा II येथे असलेल्या स्टील उद्योगांमुळे हवा प्रदूषणाची समस्या.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय छत्रपती संभाजी नगर: म. प्र. नि. मंडळाने शहराच्या भार वाहून नेण्याच्या क्षमतेवर लक्ष केंद्रित करून राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रम संबंधित कृती योजना लागू केली आहे.	-
उप- प्रादेशिक कार्यालय परभणी: परळी औष्णिक वीज केंद्राने नोंदणीकृत संस्थाना निविदा दिल्या आहेत आणि वाहतूक बंद	उप- प्रादेशिक कार्यालय परभणी: परळी औष्णिक वीज केंद्र सौर ऊर्जा प्रकल्प उभारणे योजिले आहे.

बल्कर्सद्वारे केली जाते आणि १००% फ्लाय अॅश वापर साध्य केला जातो.	
उप- प्रादेशिक कार्यालय जालना: स्टील संयंत्रांनी प्राथमिक धूर काढण्याची प्रणाली आणि व्हेटरी स्क्रबर्सना दुय्यम धूर काढण्याची प्रणाली आणि त्यानंतर बॅग फिल्टर वापरून विद्यमान हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली अपग्रेड केल्या आहेत. स्टॅकचे काम पूर्ण झाले आहे.	-
उप- प्रादेशिक कार्यालय लातूर: कें. प्र. नि. मंडळाने मंजूर केलेल्या लातूर स्वच्छ हवा कृती आराखड्याची अंमलबजावणी प्रगतीपथावर आहे. त्यांनी सूक्ष्म कृती आराखडा देखील सादर केला आहे.	-

६.२.२ जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय नांदेड	जलप्रदूषणाचे प्रमुख स्रोत म्हणजे विविध नाल्यांमधून प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी नदीत सोडणे. गणेश चतुर्थी आणि नवरात्रीत मूर्ती आणि कचरा (निर्माल्य) यांचे विसर्जन.
उप- प्रादेशिक कार्यालय परभणी	सध्या हिंगोली नगरपरिषद वगळता सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सांडपाणी प्रक्रिया सुविधा नाहीत. त्यामुळे प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी जलसाठ्यांमध्ये किंवा जमिनीवर सोडले जाते.
उप- प्रादेशिक कार्यालय जालना	जालना महानगरपालिकेच्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे काम सुरू आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय लातूर	लातूर शहर महानगरपालिका, लातूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय लातूर	इतर नगरपरिषदा आणि पंचायतींनी त्यांच्या कार्यक्षेत्रातून निर्माण होणाऱ्या घरगुती सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची तरतूद केलेली नाही.
	कें. प्र. नि. मंडळाने मांजरा नदीला प्रदूषित जल क्षेत्रात प्राधान्य म्हणून पाचवे स्थान घोषित केले आहे.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय छत्रपती संभाजी नगर: वाळूज एमआयडीसी परिसरातील दूषित भूजलाच्या दुरुस्तीसाठी प्रदूषणाचे मूल्यांकन आणि कृती आराखडा तयार करण्यासाठी निरी ला कार्यदिश देण्यात आला आहे.	-	-
उप- प्रादेशिक कार्यालय नांदेड: शून्य द्रव विघटन प्रणाली स्वीकारणे. घरगुती सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी ८७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन, ३० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आणि १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे तीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवणे.	उप- प्रादेशिक कार्यालय नांदेड: १२ नाल्यांमधून गोदावरी नदीत मिळणाऱ्या प्रक्रिया न केलेल्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, ज्यामुळे नदीचे जल प्रदूषण होते आणि प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी वळवण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.	-
उप- प्रादेशिक कार्यालय परभणी: स्वच्छ भारत मिशन-२ अंतर्गत गंगाखेड नगरपरिषदेला सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या तरतुदीसाठी निधी मंजूर करण्यात आला आहे.	उप- प्रादेशिक कार्यालय परभणी: हिंगोली नगर परिषदेने १५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे एक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रदान केले आहे आणि तो कार्यान्वित होत आहे. गंगाखेड नगर परिषदेने १० दशलक्ष	उप- प्रादेशिक कार्यालय परभणी: परभणी महानगरपालिका आणि परळी वैजनाथ नगरपरिषदेने सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवण्याचा प्रस्ताव दिला आहे आणि ते नियोजनाच्या टप्प्यात आहेत.

	लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रदान केले आहे.	
उप- प्रादेशिक कार्यालय जालना: परतूर नगरपरिषदेत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रदान केले आहे आणि ते कार्यरत आहे.	-	उप- प्रादेशिक कार्यालय जालना: स्थानिक स्वराज्य संस्थामधून निर्माण होणाऱ्या घरगुती सांडपाण्यासाठी पुरेसे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उपलब्ध करून देण्याचे निर्देश म. प्र. नि. मंडळाने दिले आहेत.
उप- प्रादेशिक कार्यालय लातूर: लातूर शहर महानगरपालिकेने ४० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आणि ३२ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे दोन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवण्याचे प्रस्ताव सादर केले आहेत.	उप- प्रादेशिक कार्यालय लातूर: लातूरने 'अमृत' मलनिस्सारण योजनेअंतर्गत प्रस्ताव सादर केला आहे आणि तो सरकारने मंजूर केला आहे.	-

६.२.३ घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय नांदेड, उप- प्रादेशिक कार्यालय परभणी, उप- प्रादेशिक कार्यालय जालना, उप- प्रादेशिक कार्यालय लातूर	स्वराज्य स्थानिक संस्थांनी त्यांच्या संबंधित क्षेत्रातून निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्यावर प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी कोणतीही प्रक्रिया सुविधा उपलब्ध करून दिलेली नाही.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय छत्रपती संभाजी नगर: महानगरपालिका घनकचरा /टीएसडीएफ स्थळावर भूजलाचे निरीक्षण.	प्रादेशिक कार्यालय छत्रपती संभाजी नगर: महानगरपालिकेच्या घनकचऱ्याची आणि घातक कचऱ्याची शास्त्रोक्त पद्धतीने विल्हेवाट लावणे.
दिवसातून दर तीन ते पाच वेळा महानगरपालिका घनकचरा संयंत्र आणि त्याच्या परिसरात डिओडोरंटची फवारणी केली जाते.	एनएमएमसीने कचऱ्यापासून ऊर्जा निर्मिती प्रकल्पाचा प्रस्ताव राज्य सरकारकडे सादर केला आहे.
-	ओएनजीसी सार्वजनिक खाजगी भागीदारी (पीपीपी) मॉडेलवर कॉम्प्रेस्ड बायो गॅस (सीबीजी) आणि कचऱ्यापासून ऊर्जा निर्मिती संयंत्र स्थापित करणार आहे. हा प्रकल्प मंजूरीच्या टप्प्यात आहे आणि शक्य तितक्या लवकर तो अंमलात आणला जाईल.

६.२.४. ध्वनी

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय छत्रपती संभाजी नगर, उप- प्रादेशिक कार्यालय नांदेड	गणेश चतुर्थी आणि नवरात्री दरम्यान डीजेचा वापर, दिवाळी सणात फटाक्यांमुळे ध्वनी आणि हवेची समस्या, वाहनांमुळे होणारे ध्वनी प्रदूषण.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय छत्रपती संभाजी नगर: गणेश चतुर्थी आणि नवरात्रोत्सवादरम्यान, जागरूकता कार्यक्रम, वेगवेगळ्या ठिकाणी ध्वनी निरीक्षण आयोजित करण्यात आले. वरील उत्सवांमध्ये पोलिस विभागासोबत ध्वनी निरीक्षण करण्यात आले.	उप- प्रादेशिक कार्यालय छत्रपती संभाजी नगर: स्थानिक संस्थांना मार्गदर्शक तत्त्वे आणि पर्यावरणपूरक गणेश चतुर्थी, नवरात्र, दिवाळी आणि होळी उत्सवाची अंमलबजावणी.	उप- प्रादेशिक कार्यालय छत्रपती संभाजी नगर, उप- प्रादेशिक कार्यालय नांदेड: नियमित पाठपुरावा केला जातो, टीव्ही आणि रेडिओवरील जाहिरातींद्वारे जागरूकता कार्यक्रम आयोजित केले जातात.
दिवाळीत फटाक्यांची चाचणी घेण्यात आली आणि त्याचा अहवाल म. प्र. नि. मंडळाला सादर करण्यात आला.	-	दिवाळी सणादरम्यान उच्च डीबी फटाक्यांच्या नियंत्रणासाठी म. प्र. नि. मंडळ, डिश, पोलिस विभागाच्या सदस्यांच्या समितीद्वारे ध्वनी पातळी नियंत्रित करण्यासाठी निरीक्षण करत आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय नांदेड: गणेश चतुर्थी आणि नवरात्रोत्सवादरम्यान, म. प्र. नि. मंडळाने जागरूकता कार्यक्रम आयोजित केला होता.	उप- प्रादेशिक कार्यालय नांदेड: , म. प्र. नि. मंडळाने ध्वनी नियंत्रण केले आहे आणि सार्वजनिक ठिकाणी बॅनर लावून आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे प्रसिद्धी देऊन जागरूकता कार्यक्रम देखील आयोजित केला आहे.	-

६.३ चंद्रपूर

६.३.१. हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर	औष्णिक वीज निर्मिती केंद्र, स्पॉन्ज आयर्न उद्योग, कोळसा खाणी, सिमेंट उद्योग, चुनाभट्टी उद्योग, कोल वॉशरी उद्योग, रेल्वे सायडींग, चुनखडी खाण लोह खनिज खाण उद्योगांमुळे होणारे वायु प्रदूषण, रस्त्याच्या कडेला होत असलेली कोळसा साठवणूक व कोळशाचा इंधन म्हणून होणारा घरगुती वापर.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर: सतत हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रांची संख्या वाढवणे ज्यामुळे हवा प्रदूषणाची माहिती गोळा करणे सोपे होईल. वाहतूक आणि इतर कारणांमुळे होणारे हवा प्रदूषण नियंत्रित करण्यासाठी, जिल्हाधिकाऱ्यांनी चंद्रपूर शहराजवळील उद्योग जसे की औष्णिक वीज प्रकल्प, कोळसा खाणी आणि इतर उद्योगांना त्यांच्या क्षेत्रातील अंतर्गत रस्ते डांबरीकरण करण्याचे, जल फवारणी यंत्रणा बसवण्याचे आणि योग्य हवा प्रदूषण नियंत्रण उपाययोजना करण्याचे निर्देश दिले आहेत.

६.३.२. जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर	चंद्रपूर महानगरपालिकेद्वारे शहरातून निर्माण होणाऱ्या घरगुती सांडपाण्यावर भूमिगत गटार योजनेचे काम पूर्ण न झाल्याने १००% प्रक्रिया न करणे.
	वे.को.लि.च्या कोळसा खाणींमधून निर्माण होणाऱ्या खाणपाण्यावर प्रक्रिया न करता नजिकच्या नाल्यामध्ये विसर्ग करणे.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर: वे.को.लि. ला एक निर्देश पत्र जारी करण्यात आले ज्यामध्ये खाणकामाच्या पाण्यासाठी सेटिंग टँक बसवणे, फवारणीसाठी जास्तीत जास्त खाणकामाच्या पाण्याचा पुनर्वापर करणे इत्यादींचा समावेश आहे.	प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर: औद्योगिक सांडपाणी प्रक्रिया प्रणालीची स्थापना.
चंद्रपूर शहर महानगरपालिकेने १७६ किमी लांबीच्या भूमिगत गटार योजनेचा प्रस्ताव तयार केला आहे. त्यापैकी १४१ किमीचे काम पूर्ण झाले आहे आणि उर्वरित ३६ किमीचे काम पुरातत्व आणि वन विभागाच्या ना-हरकत प्रमाणपत्रांमुळे प्रलंबित आहे.	-

६.३.३ घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर	घनकचरा प्रक्रिया प्रकल्प उपलब्ध नाही.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर: घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी जिल्हा पातळीवर वेळोवेळी आढावा बैठका घेणे.	प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर: शहरी घनकचरा विल्हेवाट केंद्राचे स्थान निश्चित करणे	प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर: अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शहरांमधून निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्याची शास्त्रीय पद्धतीने विल्हेवाट लावणे.
शहरातील घनकचऱ्यापासून निर्माण होणारा प्लास्टिक कचरा सिमेंट उद्योगांना इंधन म्हणून वापरण्यासाठी पाठवणे.	-	जैव-खाणकामाद्वारे जुन्या घनकचऱ्याची वैज्ञानिक पद्धतीने विल्हेवाट लावणे.

६.४ कल्याण

६.४.१ हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -१	सुमारे ८७ कापड उद्योग इंधन म्हणून कोळशाचा वापर करत आहेत. हिवाळ्यात, विखुरलेल्या पदार्थांमुळे होणाऱ्या हवा प्रदूषणाच्या तक्रारी प्राप्त होतात.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -२	सुमारे ४३ कापड उद्योग इंधन म्हणून कोळशाचा वापर करत आहेत. कधीकधी उद्योग हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली योग्यरित्या चालवू शकत नाहीत, ज्यामुळे हवा उत्सर्जनाबाबत तक्रारी प्राप्त होतात. स्थानिक संस्था क्षेत्रातील हवा गुणवत्ता निर्देशांक कधीकधी मध्यम ते खराब असल्याचे दिसून येते.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -३	हवा प्रदूषणास कारणीभूत ठरणाऱ्या उद्योगांमध्ये स्टील कारखाना, अॅल्युमिनियम आणि लीड अॅसिड बॅटरी पुनर्वापरकरता, टायर पायरोलिसिस युनिट, ई-कचरा पुनर्वापरकरता, दगड क्रशर आणि सिंथेटिक रेझिन उत्पादक यांचा समावेश आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी	बहुतेक कापडाच्या धाग्यावर प्रक्रिया करणारे युनिट आणि आकारमान युनिट संपूर्ण शहरात अनियोजितरित्या विखुरलेल्या आहेत. त्यामुळे, निवासी भागातून हवा प्रदूषणाच्या तक्रारी येत आहेत.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
<p>उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-१: सर्व युनिटमध्ये डबल स्टेज वेट स्क्रबरसह धूळ संग्राहक सारख्या पुरेशा हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली उपलब्ध आहेत. हवेचे निरीक्षण करून उद्योगावर लक्ष ठेवले जाते. पीएनजी सारखे स्वच्छ इंधन स्वीकारण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळाने उद्योगाचा पाठपुरावा केला आहे.</p>	-	-
<p>उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-२: कोळशावर चालणारे बॉयलर चालवणाऱ्या उद्योगांनी हवेचे उत्सर्जन नियंत्रित करण्यासाठी धूळ गोळा करणारे यंत्र आणि ओले स्क्रबर पुरवले आहेत. संमतीच्या अटीनुसार त्यांची हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली न चालवणाऱ्या आणि हवा प्रदूषण करणाऱ्या उद्योगांवर कायदेशीर कारवाई केली जाते.</p>	<p>उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-२: उल्हासनगर आणि बदलापूरची शहर वहन क्षमता आयआयटी मुंबईद्वारे आयोजित केली जाते.</p>	<p>उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-२: जल, हवा आणि घातक कचरा प्रदूषण कमी करण्यासाठी, पुनर्वापर करण्यासाठी आणि पुनःप्रक्रिया करण्यासाठी प्रगत तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी उद्योगांना प्रोत्साहित करणे.</p>
<p>उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-३: या कार्यालयाने सुमारे ९६ स्टॅक निरीक्षण ४१ मोबाईल व्हॅन निरीक्षण केले आहे.</p>	<p>उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-३: कें. प्र. नि. मंडळाने घालून दिलेल्या मानक कार्यप्रणालीनुसार पुनर्वापर उद्योगांचे सखोल निरीक्षण केले जाईल. दगड क्रशर उद्योग हंगामी आहेत. म. प्र. नि. मंडळ आणि कें. प्र. नि. मंडळ मार्गदर्शक तत्वांनुसार दगड क्रशरचे निरीक्षण देखील केले जाईल आणि त्यानुसार पालन न केल्यास कायदेशीर कारवाई सुरू केली जाईल.</p>	<p>उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-३: स्टॅक आणि सभोवतालच्या हवा गुणवत्तेचे सखोल निरीक्षण केले जाईल आणि त्यानुसार कायदेशीर कारवाई सुरू केली जाईल व आवश्यक असल्यास, आरोग्यावर तसेच पर्यावरणावर हवा प्रदूषणाच्या दीर्घकालीन परिणामांबद्दल उद्योगांना संवेदनशील केले जाईल.</p>
<p>उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी: आकार व रंग प्रक्रिया युनिटना कारणे दाखवा सूचना, प्रस्तावित आणि अंतरिम निर्देश जारी केले आहेत आणि त्यांना कोळशावर चालणाऱ्या बॉयलर आणि थर्मोपॅकला ओले स्क्रबर पुरवण्यास भाग पाडले आहे.</p>	<p>उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी: उद्योग स्थान धोरण स्वीकारले जाणार आहे.</p>	-

६.४.२ जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -१	कल्याण डोंबिवली महानगरपालिकेने (केडीएमसी) महानगरपालिका क्षेत्रातील संपूर्ण घरगुती सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प उपलब्ध करून दिलेला नाही.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -२	बेकायदेशीर जीन्स वॉशिंग युनिट प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी स्थानिक नाल्यात सोडत आहेत जे शेवटी उल्हास नदी आणि वालधुनी नदीत जाते. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांचे कामकाज आणि देखभाल योग्य आणि नियमितपणे होत नाही, त्यामुळे अंशतः प्रक्रिया केलेले सांडपाणी वालधुनी नदीत जाते.

उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी	सर्व कापड प्रक्रिया युनिटना प्रक्रिया केलेले सांडपाणी महानगरपालिकेच्या गटारात किंवा स्थानिक संस्थेच्या गटारात सोडले जात आहे जे शेवटी कामावारी नदीच्या खान्या जल क्षेत्रात मिळते.
	एमआयडीसी सरावली परिसरातही सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र नाही आणि विद्यमान युनिटमध्ये प्रक्रिया केंद्र आधुनिकीकरण करण्यासाठी जागा नाही.
	बहुतेक कापड प्रक्रिया युनिटनी दुय्यम युनिट प्रदान केलेले नाहीत.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा
उप-प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-१: एमआयडीसीने खंबाळपाडा नाल्यापासून उल्हास खाडीपर्यंत ७.५ किमी लांबीची पाईपलाईन टाकली आहे आणि ती आता कार्यरत आहे.	उप-प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-१: केडीएमसी अमृत योजनेअंतर्गत जलनिःसारण प्रणालीसह ३० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन ते ५७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन पर्यंत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रदान करेल.
उप-प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-२: बदलापूर एमआयडीसी ते फॉरेस्ट नाका, अंबरनाथ पर्यंत जुनी सांडपाणी वाहून नेणारी पाईपलाईन बदलणार आहेत.	उप-प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-२: सुमारे १७.५ किमी लांबीची बंद पाईपलाईन १२ जून २०२३ पासून पूर्ण झाली आहे आणि कार्यान्वित झाली आहे. त्यामुळे, सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे प्रक्रिया केलेले सांडपाणी वालधुनी नदीत सोडले जात नाही.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-३: मे. हिंदुस्तान कोका कोला बेव्हरेजेस, वाडा, मे. टेक्नोक्राफ्ट इंडस्ट्रीज, धानिवली मुरबाड आणि मे. जेएसडब्ल्यू स्टील कोटिंग, शहापूर यांनी स्वच्छ तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला आहे.	उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-३: ज्या उद्योगांमुळे जल प्रदूषण होऊ शकते त्यांनी जल प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली बसवली आहे. स्थिती अद्ययावत करण्यासाठी जल प्रदूषण करणाऱ्या उद्योगांचे पद्धतशीर सर्वेक्षण केले जाईल.
उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी: ३४ युनिटना बंद करण्याचे निर्देश देण्यात आले.	उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी: भिवंडी तहसील परिसरात उद्योग स्थान धोरण स्वीकारले जाणार आहे.
सर्व कापड प्रक्रिया युनिटना दुय्यम प्रक्रिया प्रदान करण्यास भाग पाडले जात आहे.	-

६.४.३ घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -१	आधारवाडी डंपिंग ग्राउंडमध्ये टाकलेल्या नगरपालिका घनकचऱ्याचे जैव-खाणकाम सुरू केलेले नाही.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -२	सध्या महामंडळ/परिषदेद्वारे तयार केलेले कचरा अवैज्ञानिक पद्धतीने टाकले जाते ज्यामुळे दुर्गंधीच्या तक्रारी वाढतात. कचराकुंडीच्या ठिकाणी आगीच्या घटनांमुळे हवा प्रदूषणाची समस्या निर्माण होते.
उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी	सध्या महामंडळाकडून निर्माण होणारा कचरा अवैज्ञानिक पद्धतीने गोळा केला जातो आणि चर्चीट संकेतस्थळावर टाकला जातो. येथे फक्त प्रक्रिया आणि वैज्ञानिक लॅंडफिल स्थळ आहे.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -१: सध्या, उंबर्डे आणि आरे येथील दोन मीथेन निर्मिती प्रक्रिया संयंत्र कार्यरत स्थितीत आहेत.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -२: म. प्र. नि. मंडळाने स्थानिक संस्थेला वैज्ञानिक पद्धतीने नगरपालिका घनकचरा प्रक्रिया आणि विल्हेवाट सुविधा बसवण्याचे निर्देश दिले आहेत.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण-३: जामघर आणि नेहरोली शाळांमध्ये मिशन लाईफ कार्यक्रम राबविण्यात आला ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना कापडी पिशव्या वाटण्यात आल्या. विद्यार्थ्यांना प्लास्टिक पिशव्या वापरू नयेत यासाठी जागरूक केले.
उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी: म. प्र. नि. मंडळाने नगरपालिका घनकचरा प्रक्रिया केंद्र आणि विल्हेवाट स्थळाच्या तरतूदीसाठी अनेक निर्देश जारी केले आहेत.

६.४.४ ध्वनी

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -१	उद्योगामुळे होणाऱ्या ध्वनी प्रदूषणाबाबत तक्रारी येतात.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -२	ध्वनी प्रदूषणाच्या तक्रारी येतात, विशेषतः सणांच्या काळात.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण -३	रोलिंग मिल युनिटमुळे होणाऱ्या ध्वनी प्रदूषणाबाबत फक्त एकच तक्रार प्राप्त झाली होती. या कार्यालयाने उद्योगाला भेट दिली आहे आणि त्यानुसार कायदेशीर कारवाई सुरू केली आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी	पॉवर लूममुळे कधीकधी ध्वनी प्रदूषणाच्या तक्रारी येतात.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - १: म. प्र. नि. मंडळाने ५ डेसिबलने जास्त ध्वनी पातळी असलेल्या उद्योगांना कारणे दाखवा सूचना आणि निर्देश जारी केले आहेत.	उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - १: बहुतेक युनिटने डीजी सेट्सना ध्वनिक संलग्नक प्रदान केले आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - २: औद्योगिक ध्वनी प्रदूषणाच्या बाबतीत, म. प्र. नि. मंडळ उद्योगाचे ध्वनी निरीक्षण करत असते आणि जर ध्वनी पातळीपेक्षा जास्त आढळली तर ध्वनी अडथळे किंवा ध्वनी नियंत्रण उपकरणे प्रदान करून ध्वनी प्रदूषण नियंत्रित करण्याचे निर्देश दिले जातात. त्याचप्रमाणे, निवासी क्षेत्रातील ध्वनी तक्रारी पुढील कारवाईसाठी स्थानिक संस्थेकडे पाठवल्या जातात.	उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - २, उप-प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी: उत्सवाच्या काळात, म. प्र. नि. मंडळाकडून बाह्य संस्थानच्या मदतीने ध्वनी नियंत्रण केले जाते.

६.४.५ इतर मुद्दे

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - १	कल्याण डोंबिवली परिसरात बेकायदेशीर उद्योग आढळून येत आहेत. उल्हासनगर महानगरपालिकेतील बंद जीन वॉश युनिट कल्याण डोंबिवली महानगरपालिका तसेच कल्याण तालुका ग्रामीण भागात स्थलांतरित केले जाऊ शकते.
प- प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - १, उप-प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - २, उप-प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - ३ आणि उप- प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने प्रतिबंधित प्लास्टिक उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांना बंद केले असले तरी, काही वेळा असे उद्योग परिसरात आढळून येतात, कारण हे प्लास्टिक महाराष्ट्राबाहेरून आणले जाते.

६.५ कोल्हापूर

६.५.१. हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर	कोल्हापूर शहराला हवा गुणवत्तेबाबत अप्राप्त शहर म्हणून घोषित केले.
उप- प्रादेशिक कार्यालय सांगली	सांगली शहर हे हवा प्रदूषणाच्या बाबतीत अप्राप्त शहर आहे, ज्याचे मुख्य कारण वाहनांची वाढ आणि रस्त्यांची खराब स्थिती आहे. साखर, रसायने आणि इतर उद्योग, विशेषतः इंधन म्हणून ऊसाचा चोथा वापरणारे उद्योग, देखील हवा प्रदूषणात योगदान देतात.
उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण	लोट्टे एमआयडीसीमध्ये उद्योग आणि सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामुळे दुर्गंधीचा त्रास होतो.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर: राष्ट्रीय वातावरणीय हवा निरीक्षण कार्यक्रम (एनएएमपी) अंतर्गत कोल्हापुरातील तीन ठिकाणी हवा गुणवत्तेचे निरीक्षण केले जाते.	उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर: मध्यावधीसाठी नीरी ने तयार केलेला कृती आराखडा कोल्हापूर महानगरपालिका आणि विविध भागधारकांकडून अंमलात आणला जाईल.	उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर: नीरीने दीर्घकालीन कृती आराखडा तयार केला आहे, जो कोल्हापूर महानगरपालिका आणि विविध भागधारकांकडून अंमलात आणला जाईल.
उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण: सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राने लोटे एमआयडीसी येथे हवा गुणवत्तेचे निरीक्षण करण्यासाठी एएक्यूएम स्थापित केले आहे.	उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण: डीबीजे कॉलेज, चिपळूण दोन ठिकाणी वातावरणीय हवेची गुणवत्ता तपासत आहे.	उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण: अस्थिर सेंद्रिय संयुगांचे निरीक्षण आणि व्हीओसी पातळी नियंत्रित करण्यासाठी योग्य नियंत्रण उपायांची तरतूद केली पाहिजे.

६.५.२. जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर	देशातील प्रदूषित नदी पट्ट्यांबाबतच्या अहवालात, कें. प्र. नि. मंडळाने पंचगंगा नदीच्या प्रदूषित नदीच्या पट्ट्यांना प्राधान्य ५ मध्ये वर्गीकृत केले आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय सांगली	कृष्णा नदी, तिच्या उपनद्या वारणा आणि येरळासह सांगली जिल्ह्यातून वाहते. मोठ्या गावांमधून आणि सांगली शहरातून प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी हे प्रदूषणाचे स्रोत आहेत, जे शेरी नाल्यासारख्या स्थानिक नाल्यांमधून नदीत प्रवेश करते. सांगली जिल्ह्यातील ग्रामपंचायती देखील जल प्रदूषणात योगदान देतात. सांडपाणी नेटवर्क, सांडपाणी व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी आणि पुरेसे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. घनकचऱ्यापासून निघणारा कचरा हे प्रदूषणाचे आणखी एक स्रोत आहे. कचराकुंड्यांचे दूषितीकरण रोखण्यासाठी त्याचे योग्य संकलन, पृथक्करण, प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी पावले उचलली जात आहेत.
उप- प्रादेशिक कार्यालय रत्नागिरी	विविध नाल्यांमधून प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी थेट नदी आणि अरबी समुद्रात सोडले जात आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण	दलवतणे गावापासून खेडीपर्यंतचा वशिष्ठी नदीचा प्रदूषित भाग, कें. प्र. नि. मंडळाने श्रेणी ५ म्हणून वर्गीकृत केला आहे.
	सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी नद्यांमध्ये मिसळत आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवले जात नाहीत. खारफुटीचे नुकसान आणि किनारपट्टी नियमन क्षेत्र नियमांचे उल्लंघन इत्यादी तक्रारी प्राप्त होतात.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर: ६८ कापड प्रक्रिया उद्योगांना विद्यमान सांडपाण्याच्या प्रमाणाच्या २५% पर्यंत सांडपाणी निर्मिती कमी करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत आणि पंचतारांकित एमआयडीसीच्या सहा प्रमुख कापड उद्योगांना त्यांच्या विद्यमान सांडपाण्याच्या प्रमाणाच्या ७५% साठी शून्य द्रव विघटन प्रणाली पुरवण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत.	-	-

इचलकरंजी टेक्सटाइल प्रोसेसिंग, श्री लक्ष्मी को. ऑप. इंडस्ट्रियल इस्टेट आणि पार्वती को. ऑप. इंडस्ट्रियल इस्टेट, यद्वाव येथे शून्य द्रव विघटन प्रणालीसह संनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या तरतुदीसाठी मसुदा डीआरपी अहवाल तयार करण्यात आला आहे.	-	-
इचलकरंजी नगरपरिषद - दररोज येणाऱ्या ४० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाण्यापैकी २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाण्यावर २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेच्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्रक्रिया केली जाते. २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचा आणखी एक नवीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित होत आहे.	-	-
उप- प्रादेशिक कार्यालय रत्नागिरी: म. प्र. नि. मंडळाने नगर परिषदांना सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची तरतूद करण्यासाठी निर्देश जारी केले आहेत.	उप- प्रादेशिक कार्यालय रत्नागिरी: नगरपरिषदांकडून सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची तरतूद केली.	उप- प्रादेशिक कार्यालय रत्नागिरी: मिरकरवाडा जेव्ही येथे मत्स्यव्यवसाय विभाग, रत्नागिरी कडून सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची तरतूद. नगरपरिषदांमधून निर्माण होणाऱ्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची तरतूद.
उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण : सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसविण्यासाठी सर्व स्थानिक संस्थांकडे पाठपुरावा केला जातो. खारफुटी नष्ट केल्याबद्दल या कार्यालयाकडून प्रथम माहिती अहवाल आणि फौजदारी तक्रारी दाखल केल्या जातात. किनारपट्टी नियमन क्षेत्र नियमांचे उल्लंघन केल्याबद्दल संबंधित स्थानिक संस्था/हॉटेल इत्यादींना पर्यावरणीय नुकसान भरपाई दिली जाते.	उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण: लोटे एमआयडीसीमध्ये सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे नियमितपणे निरीक्षण करणे. लोटे एमआयडीसीमधील उद्योगांचे निरीक्षण करणे. अतिवृष्टी क्षेत्र असल्याने पुरेशा प्रमाणात वृष्टीजल निचरा करण्याचे निर्देश एमआयडीसीला दिले जातील.	उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण : उद्योग, सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र इत्यादींचे नियमित निरीक्षण. नियमांचे पालन न करणाऱ्या उद्योगांना/स्थानिक संस्थांना एससीएन, पीडी, आयडी, सीडी, खटल्याची सूचना जारी करा आणि उद्योगांना पुरेशी प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली बसवण्याचे निर्देश द्या. अनुपालन न करणाऱ्या स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा आस्थापनांना खटला भरण्याबाबतची सूचना देण्यात येऊ शकते आणि पर्यावरणीय नुकसान भरपाई लागू केली जाऊ शकते.

६.५.३. घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर	धातू गलन उद्योगांमधून जळलेल्या किंवा वापरलेल्या वाळूची हाताळणी आणि विल्हेवाट लावणे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय रत्नागिरी	सर्व नगरपालिका आणि नगरपंचायतीने घनकचऱ्यासाठी प्रक्रिया सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत, परंतु सुविधा योग्यरित्या चालवणे आवश्यक आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण	स्थानिक स्वराज्य संस्था घनकचऱ्याची अवैज्ञानिक पद्धतीने विल्हेवाट लावत आहेत.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय सांगली: एसडब्ल्यूएम नियम, २०१६ आणि मा. राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणाच्या आदेशांनुसार जिल्हा निरीक्षण समिती स्थापन करण्यात आली आहे.	-
उप- प्रादेशिक कार्यालय रत्नागिरी: नगरपंचायत आणि नगरपरिषदेद्वारे प्रदान केलेल्या प्रक्रिया सुविधा चालविण्यासाठी आणि देखभालीसाठी पाठपुरावा करणे.	-
उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण: स्थानिक संस्थांना वैज्ञानिक घनकचरा प्रक्रिया सुविधा उभारण्यासाठी जागा ओळखण्यासाठी आणि कृती आराखडा तयार करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत.	उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण: सर्व दोषी स्थानिक संस्थांना खटल्याच्या सूचना जारी करणे आवश्यक आहे. दोषी स्थानिक संस्था किंवा इतर आस्थापनांना पर्यावरणीय भरपाई आकारली जाऊ शकते.

६.५.४. ध्वनी

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर	गणेशोत्सवात विसर्जनाच्या वेळी होणारे ध्वनी प्रदूषण.
उप- प्रादेशिक कार्यालय सांगली	धार्मिक कार्यक्रमांमुळे ध्वनी प्रदूषण होते.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर: गणेश चतुर्थी दरम्यान कोल्हापूर शहरातील वेगवेगळ्या ठिकाणी ध्वनी पातळीचे निरीक्षण करण्यात आले.	उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर: पोलीस विभाग आणि महानगरपालिकांसह सार्वजनिक मंडळांमध्ये जागरूकता निर्माण केली जात आहे.	उप- प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर: कोल्हापूर महानगरपालिका कोल्हापूर शहरातील ध्वनी प्रदूषण नियंत्रणासाठी कृती आराखडा तयार करण्याच्या प्रक्रियेत आहे.

६.५.५. इतर मुद्दे

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप- प्रादेशिक कार्यालय सांगली	सांगलीचे माननीय जिल्हाधिकारी यांनी कुपवाड एमआयडीसी येथे लघु उद्योगांसाठी संनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र स्थापना त्वरित करण्याचे निर्देश दिले. न्यायालयीन प्रकरणामुळे बांधकाम कामाला विलंब झाला होता, परंतु एमआयडीसीचे अधिकारी पाठपुरावा करत आहेत आणि तीन महिन्यांत काम पुन्हा सुरू होण्याची अपेक्षा आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण	दाभोळ खादी संघटनेने दिलेल्या अहवालानुसार, प्रक्रिया केलेले सांडपाणी वारंवार खाडीत गळत असल्याच्या तक्रारी, प्रदूषणाच्या चिंता आणि माशांचे नुकसान याबद्दल या कार्यालयाला तक्रारी प्राप्त झाल्या आहेत. उद्योग, संनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र लोटे आणि एमआयडीसी यांना खाडीत संनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या विल्हेवाटीसाठीची पाइपलाइन वाढविण्यासह सुधारणात्मक उपाययोजना करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. एमआयडीसी सध्या यावर काम करत आहे.

६.६ मुंबई

६.६.१. हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
देशिक कार्यालय मुंबई	अवजड वाहनांची वाहतूक. आरएमसी संयंत्र, बेकरी, बांधकाम प्रकल्प यांच्याकडून नियमित तक्रारी येत आहेत.
	देवनार डंपिंग ग्राउंडमध्ये कचरा जाळल्यामुळे हवा प्रदूषणाची समस्या. सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफच्या नियमित तक्रारी.

चालू कृती आराखडा

प्रादेशिक कार्यालय मुंबई : अग्निशमन यंत्रणा बसवणे आणि महानगरपालिकेच्या घनकचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन.

६.६.२. जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय मुंबई	सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे जेव्हीएस निकाल म. प्र. नि. मंडळाच्या निर्देशा-निकषांनुसार नाहीत.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय मुंबई: मुंबई महानगरपालिकेने म. प्र. नि. मंडळाच्या निकषांनुसार सहा विद्यमान सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे उन्नतीकरण आणि सुधारणा करण्याची घोषणा केली आहे, जी जुलै २०२८ पर्यंत पूर्ण होण्याची अपेक्षा आहे. याव्यतिरिक्त, धारावी येथे ४१८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचा एक नवीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रस्तावित आहे, जे जुलै २०२७ पर्यंत पूर्ण होणार आहे.	प्रादेशिक कार्यालय मुंबई: पवई येथील डब्ल्युएसपी कंपाऊंड येथे डीडब्ल्युएफचे अडथळे आणि ८ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राचे बांधकाम.

६.६.३. घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय मुंबई	देवनार डंपिंग ग्राउंडवर प्रक्रिया न करता कचरा टाकला जातो.

नियंत्रण उपाय

चालू कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय मुंबई: मुलुंड डंपिंग ग्राउंडवर जुन्या कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी मुलुंड जैव-खाणकाम प्रक्रिया सुरू करण्यात आली आहे.
देवनार डंपिंग ग्राउंडवरील जुन्या कचऱ्याचा अभ्यास करण्यासाठी आणि योग्य प्रक्रिया सुचवण्यासाठी बृहन्मुंबई महानगर पालिकेने निरी ला सल्लागार म्हणून नियुक्त केले आहे.

६.६.४. ध्वनी

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय मुंबई	गणेश चतुर्थी आणि ईद उत्सवादरम्यान ध्वनी उल्लंघनाबाबत या कार्यालयाला विविध तक्रारी प्राप्त झाल्या.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय मुंबई: म. प्र. नि. मंडळाने दोषी युनिटना संयंत्राच्या परिघावर ध्वनी अडथळा निर्माण करण्याचे निर्देश जारी केले आहेत.

६.७ नागपूर

६.७.१. हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय नागपूर	खनिज प्रक्रिया, खाण क्षेत्र आणि अपुरे घनकचरा व्यवस्थापन यामुळे होणारे हवा प्रदूषण.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय नागपूर: नागपूर शहर आणि वाडीसाठी राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रमाची अंमलबजावणी. स्थानिक संस्थांना श्रेणीबद्ध कृती आराखड्याबाबत सूचना.	प्रादेशिक कार्यालय नागपूर: क्षेत्रातील युनिटनी नियमांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी स्टोन क्रशर युनिटला बंद करण्याचे निर्देश जारी केले.	प्रादेशिक कार्यालय नागपूर: औष्णिक वीज प्रकल्पांमधून निघणाऱ्या कोळसा आणि राखेचा पुनर्वापर आणि योग्य साठवणूक करण्यासाठी कृती आराखडा.
खाणी, दगड तोडणी, खनिज प्रक्रिया युनिटवर कारवाई.	-	घनकचरा नियमांच्या अंमलबजावणीसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर कायदेशीर कारवाई.

६.७.२. जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय नागपूर	जवळच्या भागातील सांडपाणी आत शिरल्यामुळे अंबाझरी तलाव आणि इतर जलाशय प्रदूषित झाले आहेत, ज्यामुळे एमआयडीसी आणि निवासी पाणीपुरवठ्यावर परिणाम होत आहे.
	नागपूर महानगरपालिका आणि एनआयटीकडे ४०३.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत, परंतु ११६.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन पाण्याची कमतरता आहे.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय नागपूर: औष्णिक वीज प्रकल्पांद्वारे कूलिंग टॉवर्समध्ये प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचा पुनर्वापर, त्यामुळे नैसर्गिक जलस्रोतांमध्ये घट.	प्रादेशिक कार्यालय नागपूर: नवीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची तरतूद महापालिकेकडून विचाराधीन आहे.

६.७.३. घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय नागपूर	महाजेन्कोच्या औष्णिक वीज प्रकल्पांकडून फ्लाय अॅश अधिसूचनेचे अपालन. स्थानिक संस्थांकडून घनकचरा नियमांचे पालन न करणे.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय नागपूर: फ्लाय अॅश नियमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी	प्रादेशिक कार्यालय नागपूर: पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांमध्ये फ्लाय अॅशचा प्रवेश	प्रादेशिक कार्यालय नागपूर: फ्लाय अॅश क्लस्टरचा विकास.

औष्णिक वीज प्रकल्पांना निर्देश देण्यात आले.	रोखण्यासाठी महाजेन्कोला राख तलाव मजबूत करण्याचे निर्देश.	
सर्व स्थानिक संस्थांना नियमानुसार वर्गीकृत कचरा गोळा करण्यासाठी आणि प्रक्रिया प्रकल्प चालवण्यासाठी निर्देश देण्यात आले आहेत.	-	घनकचरा नियमांचे पालन करण्यासाठी स्थानिक संस्थांवर कारवाई सुरू.

६.७.४ ध्वनी

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय नागपूर	गणेश चतुर्थी, नवरात्री, दिवाळी आणि ताजियामध्ये ध्वनी पातळी ओलांडते.

नियंत्रण आणि उपाय

कृती आराखडा
ध्वनी पातळी कमी करण्यासाठी प्रभावी प्रयत्नांबाबत पोलिस विभागाला सूचना.
फटाक्यांची चाचणी आणि स्फोटके, पोलिस आणि स्थानिक संस्थांना देण्यात आलेल्या सूचना.

६.८ नाशिक

६.८.१. हवा

मुद्दा - नाशिक आणि जळगाव शहरे खराब हवा गुणवत्तेमुळे अप्राप्त शहरे म्हणून घोषित करण्यात आली आहेत.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय नाशिक: उद्योगांनी बॉयलरसाठी स्वच्छ इंधनाचा आणि हवा प्रदूषण कमी करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करावा.
उप- प्रादेशिक कार्यालय धुळे: पारंपारिक स्मशानभूमीचे विद्युत तंत्रज्ञानात रूपांतर.

६.८.२ जल

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय नाशिक: एमआयडीसी परिसरातून वाहणाऱ्या नाल्यांची स्थिती तपासण्यासाठी समितीने एमआयडीसी परिसर आणि आजूबाजूच्या परिसराला भेट दिली आहे.
उप- प्रादेशिक कार्यालय धुळे: धुळे महानगरपालिका भूमिगत सांडपाणी नेटवर्क पुरवण्याचे काम करत आहे आणि ४० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आणि १७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेचे दोन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बांधण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.

६.८.३ घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय नाशिक	बहुतेक स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये घनकचरा प्रक्रिया सुविधा उपलब्ध नाहीत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्याची अवैज्ञानिक विल्हेवाट लावणे.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा

प्रादेशिक कार्यालय नाशिक: काही महानगरपालिकांनी कंपोस्टिंग, बायो-मिथेनायझेशन, आरडीएफ संयंत्र यासारख्या प्रक्रिया सुविधांची व्यवस्था केली आहे.

६.९ नवी मुंबई

६.९.१. हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई	रबाळे, महापे आणि कोपरखैरणे एमआयडीसी परिसरातील जवळपासच्या उद्योगांमध्ये दुर्गंधीचा त्रास.
	नाल्याच्या बाजूला हायड्रोजन सल्फाईड असल्याने दुर्गंधीचा त्रास.
	कोपरी गावातील सेक्टर ११ मधून हिवाळ्यात दुर्गंधीच्या तक्रारी आल्या.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई: गळती शोधक यंत्रणा उपलब्ध करून देण्यासाठी संबंधित उद्योगांना निर्देश देण्यात आले आहेत.	प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई: कार्यक्षमता, ऑपरेशन, देखभाल आणि ओ अँड एमच्या अंमलबजावणीच्या संदर्भात हवा प्रदूषण नियंत्रण उपायांचे कामगिरी मूल्यांकन.	प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई: सुओ मोटो केस एनजीटी क्र. १९७/२०२३ च्या संदर्भात कें. प्र. नि. मंडळाने सुचवलेल्या दीर्घकालीन शमन उपायांचे पालन करण्यासाठी उद्योग, नवी मुंबई महानगरपालिका आणि सामान्य सुविधांना निर्देश देण्यात आले
उद्योगांना इंधन पीएनजीमध्ये बदलण्यास सांगितले गेले आहे. हे क्षेत्र सीईपीआय क्षेत्रांतर्गत देखील येते.	कीटकनाशके आणि मोठ्या प्रमाणात औषध निर्मिती युनिटच्या बाबतीत घातक हवा प्रदूषक उत्सर्जक युनिटची यादी तयार करणे आणि गळती शोधणे आणि दुरुस्तीची (एलडीएआर) स्थापना करणे.	

६.९.२. जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई	सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या सांडपाणी नेणाऱ्या पाईपलाईनमधून अतिपूरण/गळती झाल्यामुळे अपघाती सांडपाण्याचा विसर्ग.
	टीटीसी एमआयडीसी परिसरातील निवासी झोपडपट्ट्यांमधून प्रक्रिया न केलेल्या घरगुती सांडपाण्याचा विसर्ग.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई: सीईपीआय नियमांचे पालन करण्यासाठी उद्योगांचे निरीक्षण.	प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई: झोपडपट्ट्यांमध्ये सेप्टिक टँकसाठी सोक पिटची व्यवस्था.	प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई: टीटीसी एमआयडीसी परिसरात आणि आसपासच्या झोपडपट्टी भागातून निर्माण होणाऱ्या घरगुती सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी नवी मुंबई महानगरपालिकेकडून सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र पुरवले जाईल.

सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या पाइपलाइनमधून अतिपूरण किंवा गळतीमुळे होणारे अपघाती जल वाहून जाण्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि पाइपलाईनची देखभाल करण्यासाठी एमआयडीसीला आवश्यक उपाययोजना करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. वातावरणात अतिपूरण होणारे जल नियंत्रित करण्यासाठी एमआयडीसी अधिकाऱ्यांनी तात्काळ पावले उचलली आहेत.	प्रवाह जवळच्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राकडे वळविण्यासाठी नवी मुंबई महानगरपालिकेने निर्देश जारी केले.	-
--	---	---

६.१.३. घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई	नवी मुंबईतील तुर्भे येथील टीटीसी एमआयडीसी परिसरात असलेल्या कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्याच्या सुविधेमुळे नागरिकांकडून दुर्गंधीच्या तक्रारी.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई: एमएसडब्ल्यू/टीएसडीएफ स्थळावर भूजलाचे निरीक्षण.	प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई: घनकचरा आणि घातक कचऱ्याची शास्त्रोक्त पद्धतीने विल्हेवाट लावणे.
एमएसडब्ल्यू संयंत्र आणि त्याच्या परिसरात दिवसातून तीन ते पाच वेळा डिओडोरंट्सची फवारणी केली जाते.	नवी मुंबई महानगर पालिकेने कचऱ्यापासून ऊर्जा निर्मिती प्रकल्पाचा प्रस्ताव महाराष्ट्र सरकारला सादर केला आहे.
-	ओएनजीसी सार्वजनिक खाजगी भागीदारी (पीपीपी) मॉडेलवर कॉम्प्रेस्ड बायो गॅस (सीबीजी) आणि कचरा ते ऊर्जा (डब्ल्यूटीई) संयंत्र स्थापित करणार आहे.

६.१० पुणे

६.१०.१ हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे- १	पुणे महानगरपालिका परिसरात मेट्रो आणि इतर इमारतींचे बांधकाम जास्त आहे. आरएमसी संयंत्र आणि वैयक्तिक उद्योगांकडून प्राप्त झालेल्या हवा प्रदूषणाच्या तक्रारी.
उप प्रादेशिक कार्यालय पिंपरी चिंचवड	वैयक्तिक उद्योग आणि आरएमसी प्लांट्सबाबत अधूनमधून समस्या लक्षात घेतल्या जातात. उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे- २ मध्ये दगड क्रशर युनिटबाबत अशाच समस्या आढळून आल्या आहेत.
उप प्रादेशिक कार्यालय सोलापूर	साखर, डिस्टिलरी, रसायने आणि इतर उद्योग हवा प्रदूषणात योगदान देतात; साखर उद्योगांमधून मिळणारा ऊसाचा चोथा हे एक प्रमुख प्रदूषक आहे.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा
उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे-१: पुणे महानगरपालिका परिसरात कोळसा आणि लाकडाचा वापर करण्यास परवानगी नाही.	उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे-१: हवा प्रदूषणाच्या समस्या कमी करण्यासाठी लोकांमध्ये जागरूकता आणि संवेदनशीलता निर्माण करणे. हवा प्रदूषकांचे चांगले विघटन करण्यासाठी, उद्योगांनी प्रक्रिया आणि इंधन जाळण्याचे स्टॉक ह्यांची उंची सुनिश्चित करावी.
उप प्रादेशिक कार्यालय पिंपरी चिंचवड: हवा गुणवत्ता निर्देशांक (एक्युआय) सुधारण्यासाठी, ६ ठिकाणी हवा शुद्धीकरण प्रणाली स्थापित करण्यात आल्या आहेत आणि १३ ठिकाणी ऑटोमायझर/ड्राय मिस्ट फाउंटन कार्यरत आहेत.	-
उप प्रादेशिक कार्यालय सातारा: संबंधित दगड क्रशरना हवा प्रदूषण नियंत्रण सिस्टीमची देखभाल, ऑपरेटिंग आणि धातूचे रस्ते उपलब्ध करून देण्यासाठी खबरदारीच्या उपाययोजना करण्याचे निर्देश देण्यात आले.	-

६.१०.२. जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे- २	खडकी कॅन्टोन्मेंट बोर्ड वगळता, कोणत्याही कॅन्टोन्मेंट बोर्ड आणि परिषदांकडे घरगुती सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र नाहीत.
	चाकण एमआयडीसीमध्ये टप्प्याटप्प्याने उद्योगांचे आणि सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवण्यासाठी योग्य ठिकाणाचे सविस्तर सर्वेक्षण करणे आवश्यक आहे.
	स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील काही कुटुंबे पिण्यासाठी आणि इतर कारणांसाठी भूजलाचा वापर करत आहेत, ज्याकडे सीजीडब्ल्यू अनुपालनासाठी लक्ष देणे आवश्यक आहे.
उप प्रादेशिक कार्यालय सोलापूर	अकलूज परिसरातील मोठ्या गावांच्या विकासामुळे नीरा नदीत सांडपाण्याचे प्रदूषण होते.
	आषाढी वारी दरम्यान होणाऱ्या वार्षिक मेळाव्यात अतिरिक्त सांडपाणी निर्माण होते, ज्यामुळे भीमा नदीचे प्रदूषण वाढते.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय पुणे: पुणे महानगरपालिकेने या भागातील सांडपाण्याची व्यवस्था करण्याची योजना आखली आहे, पुणे महानगरपालिका क्षेत्रातील विविध ठिकाणी एकूण ३९६ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन क्षमतेच्या ११ नवीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रासाठी आराखडा सादर केला आहे.
पवना आणि इंद्रायणी नद्यांना मिळणाऱ्या विविध नाल्यांमधून सांडपाणी गोळा करण्यासाठी पिंपरी चिंचवड महानगरपालिकेने इंटरसेप्टर लाइन टाकली आहे.
नाल्यांमधून वाहणारा घनकचरा रोखण्यासाठी नाल्यांवर यांत्रिक पडदे बसवले जातात.
सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या स्थानिक नाल्यांचा वापर सिंचनासाठी तात्पुरता करावा. लोकांमध्ये जागरूकता आणि संवेदनशीलता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

६.१०.३. घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे-१	४४ प्रक्रिया संयंत्रांपैकी फक्त ३० संयंत्रे कार्यरत आहेत.
उप प्रादेशिक कार्यालय सातारा	कोरेगाव, जावळी, लोणंद, खंडाळा आणि पाटण नगरपंचायतीत घनकचऱ्याची शास्त्रोक्त पद्धतीने विल्हेवाट लावण्यासाठी आणि त्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी कोणतीही घनकचऱ्याची जागा देण्यात आलेली नाही.
	ज्या ग्रामपंचायतींमध्ये नगरपालिका घन कचऱ्यावर उपचार करण्यासाठी नगरपालिका घन कचऱ्याचे स्थळ नाहीत. उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे- २ मध्येही अशीच समस्या आढळून आली आहे.
उप प्रादेशिक कार्यालय सोलापूर	तुळजापूर रोड नगरपालिका घनकचरा डंपिंग यार्डमध्ये जुना कचरा साठलेला आहे.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
प्रादेशिक कार्यालय पुणे-१: माननीय राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणाच्या आदेशानुसार सर्व स्थानिक संस्थांच्या नगरपालिका घन कचऱ्यावर प्रक्रिया आणि विल्हेवाट सुविधांच्या उन्नतीसाठी पुढाकार घेण्यात आला आहे.	प्रादेशिक कार्यालय पुणे: नगरपालिका घनकचरा नियम २०१६ नुसार घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या प्रगतीची तपासणी करण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळ सर्व स्थानिक संस्थांशी सतत संपर्कात आहे.	उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे-१: पुणे महानगरपालिकेने मिश्र कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी १० नवीन संयंत्र प्रस्तावित केले आहेत, ज्यांची प्रक्रिया क्षमता १६०० मेट्रिक टन/दिवस आहे. एमआयडीसीने घनकचरा विल्हेवाटीसाठी एक विशिष्ट क्षेत्र निश्चित करावे आणि संकलन हाताळण्यासाठी अधिकृत एजन्सी नियुक्त करावी. स्थानिक संस्थांनी प्रक्रिया संयंत्रे किंवा कंपोस्टिंग युनिट देखील स्थापित करावीत.

६.१०.४ ध्वनी

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय सातारा आणि उप प्रादेशिक कार्यालय सोलापूर	धार्मिक कार्यक्रम, उत्सव आणि लग्न सभागृहे हे ध्वनी प्रदूषणाचे कारण आहेत.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा
उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे-१, उप प्रादेशिक कार्यालय पुणे-२: जर कोणत्याही उद्योगाला ध्वनीविषयक उपाययोजना न दिल्यास, त्या समस्येचे त्वरित निराकरण केले जाते.	-
उप प्रादेशिक कार्यालय सातारा: नियमानुसार, रात्री १० ते सकाळी ६ वाजेपर्यंत ढोल वाजवणे, वाद्य वाजवणे यावर बंदी आहे.	-
उप प्रादेशिक कार्यालय सोलापूर: सोलापूर शहरातील ध्वनी प्रदूषण नियंत्रणासाठी सोलापूर महानगरपालिका कृती आराखडा तयार करण्याच्या प्रक्रियेत आहे.	उप प्रादेशिक कार्यालय सोलापूर: उत्सवादरम्यान ध्वनी प्रदूषण नियंत्रणासाठी पोलिस विभाग आणि सोलापूर महानगरपालिका, प्रभावी उपाययोजना राबवत आहेत.

६.११ रायगड

६.११.१ हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड २	मेसर्स जेएसडब्ल्यू स्टील लिमिटेडच्या उत्पादन क्षमतेला हवा प्रदूषणाच्या तक्रारी येत आहेत. काही युनिटच्या हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणालीच्या अपुऱ्या कार्यक्षमतेमुळे मान्य केलेल्या मर्यादा साध्य होत नाहीत.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-१: तळोजा एमआयडीसी परिसरातील उद्योगांचे रात्री अचानक सर्वेक्षण केले.	उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-१ आणि उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-२: उद्योगांनी हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणालींचे नियमित निरीक्षण आणि कार्यक्षमता पडताळणी करावी.	उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-१, उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-२, उप प्रादेशिक कार्यालय महाड: उद्योग स्वच्छ इंधन तंत्रज्ञानाकडे वळतील.
थकबाकीदार उद्योगांना, खालापूर आणि पनवेल तालुक्यातील दगड क्रशर संयंत्राला इशारा सूचना, कारणे दाखवा सूचना, बंद करण्याचे निर्देश, अंतरिम निर्देश.	हवा प्रदूषकांचे चांगले विघटन करण्यासाठी, उद्योगांनी प्रक्रिया आणि इंधन जाळण्याचे स्टॅक ह्यांची उंची सुनिश्चित करावी.	उद्योग प्रक्रियेसाठी वापरल्या जाणाऱ्या सर्व उपकरणे आणि यंत्रसामग्रीचे लेखा परीक्षण, चाचणी करेल.
उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-२: म. प्र. नि. मंडळाने मेसर्स जेएसडब्ल्यू स्टील लिमिटेड, डोलवी, ता. पेण, जिल्हा रायगड यांना हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणालीचे उन्नतीकरण आणि सुधारणा करण्यासाठी कायदेशीर निर्देश दिले आहेत.	-	उद्योगांनी प्रक्रिया उत्सर्जन, इंधन उत्सर्जनाचा अभ्यास करावा आणि त्यानुसार हवा प्रदूषण कमी करण्यासाठी प्रक्रिया आणि इंधन प्रकारात बदल करावेत.
उप प्रादेशिक कार्यालय महाड: हे कार्यालय थकबाकीदार उद्योगांविरुद्ध कारवाई सुरू करत आहे आणि त्यात सुधारणा करण्यासाठी पुढील पाठपुरावा करत आहे.	-	उद्योगाने सर्व ऋतूकरिता हवामान विषयक माहितीसह प्रसरण मॉडेलिंग अभ्यास करावा.

६.११.२ जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-१	फूड मॉलमधून होणारे जल प्रदूषण. नगरपरिषदा आणि नगरपंचायतीने निर्माण होणाऱ्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची व्यवस्था केलेली नाही. प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी नैसर्गिक जलस्रोतांमध्ये मिसळले जाते. उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-२ आणि उप प्रादेशिक कार्यालय महाडमध्येही अशीच समस्या आढळते. औद्योगिक सांडपाण्यावर प्रक्रिया केल्यानंतर कुंडलिका आणि अंबा नद्यांच्या खारट क्षेत्रात सोडले जाते. औद्योगिक सांडपाण्याच्या विश्लेषण अहवालांवरून असे दिसून येते की ते मानकांपेक्षा जास्त आहे. उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-२ मध्येही अशीच समस्या आढळते.
उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-२	मेसर्स जेएसडब्ल्यू स्टील लिमिटेड ५ ते १० मेट्रिक टन प्रतिवर्ष विस्तार प्रकल्पातून निर्माण होणारे १४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन औद्योगिक सांडपाणी धरमतर खाडीत सोडत आहे.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
<p>उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-१: मुंबई पुणे एक्सप्रेस हायवेच्या पलीकडे असलेल्या फूड मॉलमध्ये सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहे आणि ते कार्यान्वित आहेत.</p> <p>उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड-२: उद्योगांनी ईटीपी आणि एमईई, एटीएफडी शास्त्रीय पद्धतीने चालवावे.</p>	<p>प्रादेशिक कार्यालय रायगड: उद्योगांनी नियमितपणे सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या पाइपलाइन प्रणालीचे निरीक्षण करावे. जलाचा वापर, तोटा आणि सांडपाणी निर्मितीसह जलाचे लेखापरीक्षा अहवाल तयार करावा.</p> <p>उद्योगांनी सांडपाण्याचा उच्च आणि कमी सांद्रता प्रदूषण भार प्रवाह वेगळा करावा आणि प्रदूषण भार कमी करण्यासाठी पुरेशी प्रक्रिया सुविधा उपलब्ध करून द्यावी.</p> <p>उद्योग उच्च सीओडी आणि टीडीएस प्रवाहासाठी शून्य द्रव विघटन योजना साध्य करेल.</p>

६.११.३ घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड १	चालू येथील घनकचरा स्थळ अतिभारित आहे आणि स्थळाचे वैज्ञानिक प्रक्रिया कोलमडलेले दिसते. खोपोली नगरपरिषद क्षेत्रातील प्रक्रिया न केलेला घरगुती कचरा पाताळगंगा नदीत सोडला जातो.
उप प्रादेशिक कार्यालय रायगड २	अवैज्ञानिक पद्धतीने घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावल्याबद्दल हवा प्रदूषणाच्या तक्रारी प्राप्त झाल्या.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
महानगरपालिका प्राधिकरण कचरा गोळा करणाऱ्या वाहनांची संख्या वाढवेल, तसेच कचरा उगमस्थानावरून उचलण्यासाठी आणि वेगळे करण्यासाठी वाहने वाढवेल.	कचऱ्यावर प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी महानगरपालिका प्राधिकरण सुधारित तंत्रज्ञानाचा अवलंब करेल.	महानगरपालिका प्राधिकरणाला नवीन अतिरिक्त घनकचरा स्थळ प्रस्तावित करण्याची आवश्यकता आहे.
महानगरपालिकेने विद्यमान घनकचरा सुविधा सुधारण्यासाठी अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन योजना तयार केल्या.	या कार्यालयाने स्मशानभूमी महाडजवळील नगरपालिका घन कचऱ्याची अवैध विल्हेवाट लावल्याप्रकरणी महाड नगरपालिकेवर खटला दाखल केला आहे.	प्लास्टिक कचरा, जैवविघटनशील कचरा, पुनर्वापर कचऱ्यासाठी महानगरपालिका प्राधिकरण स्वतंत्र प्रक्रिया आणि विल्हेवाट सुविधा उपलब्ध करून देईल.

६.१२ ठाणे

६.१२.१ हवा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-२	मीरा-भाईंदर आणि वसई-विरार परिसरात औद्योगिक वसाहतीतील गाळ्यांमध्ये लघु उद्योग कार्यरत आहेत.
	प्रमुख हवा प्रदूषण करणारे युनिट हे व्यावसायिक आरएमसी संयंत्र आहेत.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-२: या कार्यालयाने प्रस्तावित निर्देश/बंद करण्याचे निर्देश जारी केले आहेत आणि सध्याची प्रणाली उन्नत करण्याचे निर्देश दिले आहेत.
घन आणि प्लास्टिक कचरा जाळून नये यासाठी ग्रामपंचायतीला पत्र देण्यात आले आहे.

६.१२.२ जल

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-२	वसई-विरार शहर महानगरपालिका (व्हीव्हीसीएमसी) क्षेत्रासाठी अपुरी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची क्षमता.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-१: ठाणे शहराच्या कार्यक्षेत्रात आठ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसवण्यात आले आहेत; त्यापैकी सात कार्यरत आहेत.
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-२: व्हीव्हीसीएमसीने डिसेंबर २०२६ पर्यंत पुरेशा क्षमतेचे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रदान करण्याचे नियोजन केले आहे.
उप प्रादेशिक कार्यालय तारापूर-१ वैयक्तिक उद्योगांच्या उच्च सीओडी प्रवाहाचे पृथक्करण आणि विल्हेवाट मेसर्स सडेकर पर्यावरण अभियंता यांच्याकडे करण्यात यावे.

६.१२.३ घनकचरा

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-१	खोपोली नगरपरिषद क्षेत्रातील प्रक्रिया न केलेला घरगुती कचरा पाताळगंगा नदीत सोडला जात आहे.
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-२	व्हीव्हीसीएमसी आणि एमबीएमसी येथील डंपिंग यार्डमध्ये आगीच्या काही घटना घडतात.

नियंत्रण आणि उपाय

चालू कृती आराखडा	मध्यमकालीन कृती आराखडा	दीर्घकालीन कृती आराखडा
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-१: डंपिंग यार्डमध्ये नगरपालिका घनकचरा जळण्याच्या घटना कमी करण्यासाठी अग्निशमन व्यवस्था करण्यात आली आहे.	कचऱ्यावर प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी महानगरपालिका प्राधिकरण सुधारित तंत्रज्ञानाचा अवलंब करेल.	महानगरपालिका प्राधिकरणाला नवीन अतिरिक्त घनकचरा स्थळ प्रस्तावित करण्याची आवश्यकता आहे.
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-२: महानगरपालिका प्राधिकरणाने कचरा संकलनासाठी विशिष्ट ठिकाणी (जास्त लोकसंख्या असलेल्या ठिकाणी) जास्त क्षमतेचे कंटेनर उपलब्ध करून द्यावेत, कचरा आग लागणे आणि जळण्याचे प्रमाण टाळण्यासाठी आणि दुर्गंधी नियंत्रणासाठी पुरेसे उपाय करावेत.	-	प्लास्टिक कचरा, जैवविघटनशील कचरा, पुनर्वापर कचऱ्यासाठी महानगरपालिका प्राधिकरण स्वतंत्र प्रक्रिया आणि विल्हेवाट सुविधा उपलब्ध करून देईल.

६.१२.४ ध्वनी

मध्यमकालीन कृती आराखडा
उप प्रादेशिक कार्यालय तारापूर-१: अनुपालनासाठी बँक हमी आणि टाइम बॉन्ड प्रोग्राम मिळवणे.

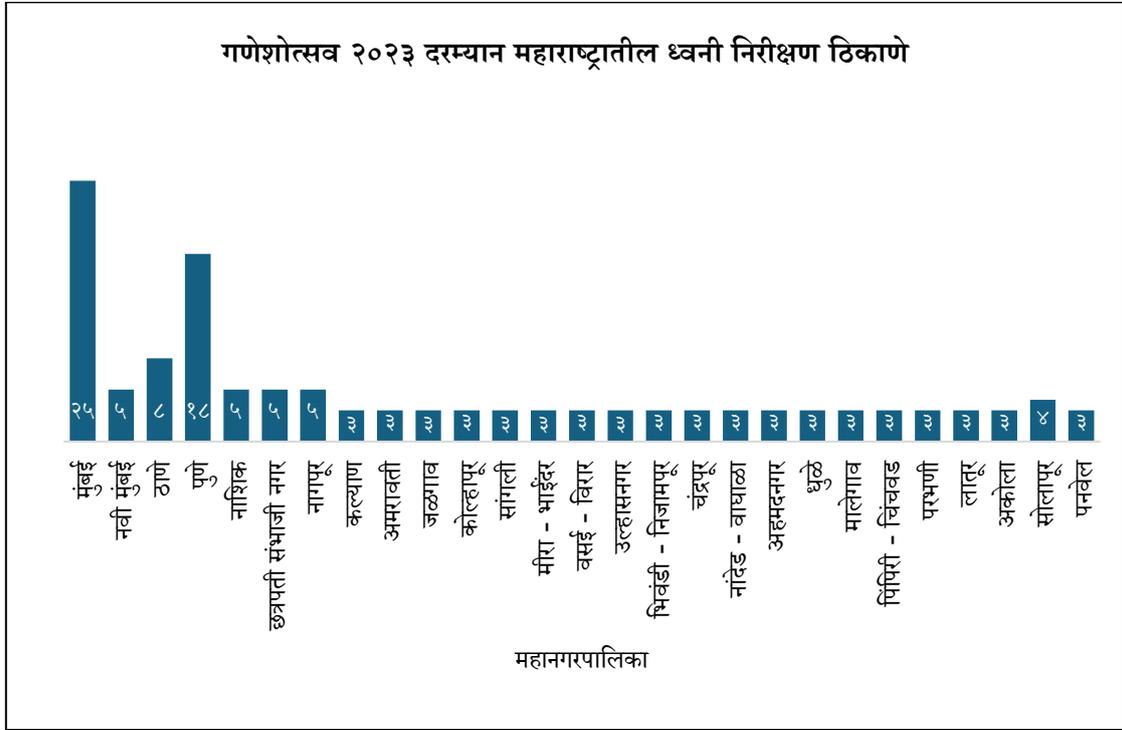
६.१२.४ इतर मुद्दे

अधिकार क्षेत्र	मुद्दे
उप प्रादेशिक कार्यालय ठाणे-२	मीरा-भाईंदर आणि वसई विरार परिसरात लघु उद्योग आहेत जे गाळे (बेकायदेशीर रचनेत) कार्यरत आहेत.
	अलीकडेच वन विभागाने संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान आणि तुंगेश्वर वन्यजीव अभयारण्यासाठी इको सेन्सिटिव्ह झोन घोषित केला आहे. या परिसरात अस्तित्वात असलेल्या संरचना आहेत आणि उद्योग (लघु उद्योग म्हणजे अभियांत्रिकी, अन्न, ऑटोमोबाईल, इलेक्ट्रिकल) कार्यरत आहेत.

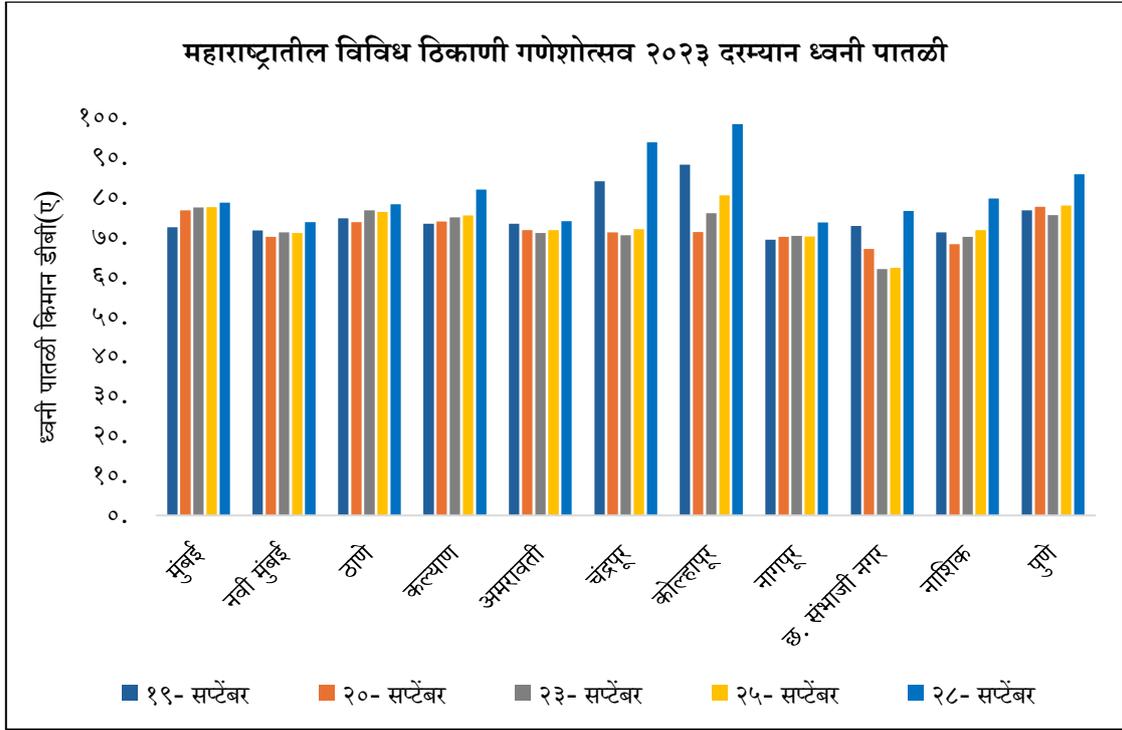
७. पर्यावरणीय अभ्यास आणि सर्वेक्षणे

७.१ गणेशोत्सव २०२३ दरम्यान ध्वनी नियंत्रण

गणेश महोत्सवाच्या दरम्यान संपूर्ण महाराष्ट्रातील २७ महानगरपालिका अंतर्गत १३२ ठिकाणी पर्यावरणीय ध्वनी परीक्षण करण्यात आले. ध्वनी पातळीची माहिती पूर्व-समायोजन केलेले टाईप - II साउंड लेव्हल मीटर्स वापरून गोळा केले गेले, जेथे मंडपांबाहेर सतत संगीत आणि भक्तांचा जमाव होता. १९ सप्टेंबर, २० सप्टेंबर, २३ सप्टेंबर, २५ सप्टेंबर आणि २८ सप्टेंबर २०२३ या तारखांना संपूर्ण ५ दिवस ६ तासांमध्ये सायंकाळी ६ ते रात्री १२ वाजेपर्यंत परीक्षण केले गेले. अध्ययनात आढळले की, यावर्षी काही ठिकाणी गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ध्वनी पातळी उल्लेखनीयपणे जास्त होती. सर्वात मोठी वाढ २८ सप्टेंबर २०२३ रोजी, म्हणजेच परीक्षणाच्या शेवटच्या दिवशी, झाला. ह्या ध्वनीतील वाढ मुख्यतः गणेश विसर्जनाच्या जल्लोषामुळे झाली होती; हा महोत्सवाचा अंतिम दिवस होता ज्यामध्ये गणपतीच्या मूर्त्या रस्त्यांवर नेल्या जातात आणि जोरदार संगीत, ढोल, डीजे आणि बँड असतात. महाराष्ट्रातील विविध महापालिकांमध्ये केलेल्या ध्वनीमापन ठिकाणांची संख्या आकृती ७.१ मध्ये दर्शविली आहे.

आकृती ७.१ गणेशोत्सव २०२३ दरम्यान महाराष्ट्रातील ध्वनी निरीक्षण ठिकाणे.

आकृती ७.२ गणेशोत्सव २०२३ दरम्यान महाराष्ट्रातील विविध ठिकाणी मोजलेली ध्वनी पातळी.

वरील आलेखानुसार (आकृती ७.२), हे निरीक्षणाने येते की १९ सप्टेंबर, रोजी कोल्हापूरमध्ये नोंदविलेली सरासरी ध्वनी पातळी ८८.३० डिबी (ए) होती. २० सप्टेंबर, जो ध्वनी निरीक्षणाचा दुसरा दिवस होता, त्यादिवशी पुण्यात नोंदविलेली उच्चतम सरासरी ध्वनी पातळी ७७.६७ डिबी (ए) होती. २३ सप्टेंबर, रोजी मुंबईत उच्चतम सरासरी ध्वनी पातळी ७७.५४ डिबी (ए) नोंदविली गेली. २५ सप्टेंबर रोजी कोल्हापूरमध्ये ८०.६२ डिबी (ए) ही उच्चतम ध्वनी पातळी नोंदविली गेली. गणेश उत्सवाच्या ध्वनी निरीक्षणाचा शेवटचा दिवस, म्हणजे २८ सप्टेंबर, रोजी कोल्हापूरमध्ये उच्चतम ध्वनी पातळी ९८.५५ डिबी (ए) नोंदविली गेली.

२० सप्टेंबर रोजी, जो गणेश उत्सवाच्या ध्वनी निरीक्षणाचा दुसरा दिवस होता, त्यादिवशी नागपूरमध्ये नोंदविलेली सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळी ६९.४२ डिबी (ए) होती. छत्रपती संभाजी नगरमध्ये तीन सलग दिवसांपर्यंत ध्वनी पातळी कमी होती; २०, २३ आणि २५ सप्टेंबर रोजी अनुक्रमे ६७.०७ डिबी (ए), ६२.०५ डिबी (ए) आणि ६२.३२ डिबी (ए) ध्वनी पातळी नोंदविली गेली. २८ सप्टेंबर रोजी, नागपूरमध्ये पुन्हा एकदा सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळी ७३.८० डिबी (ए) नोंदविली गेली.

७.१.१ निष्कर्ष - गणेशोत्सव २०२३ दरम्यान ध्वनी निरीक्षण

गणेशोत्सव हा महाराष्ट्रातील अनेक दशके साजरा होणारा सर्वात मोठा उत्सव आहे. यावर्षी, महाराष्ट्रातील २७ महानगरपालिकांमधून १३२ स्थानांची ध्वनीनिरीक्षणासाठी निवड केली गेली. गणेश उत्सवादरम्यान ध्वनी निरीक्षण पाच दिवसीय कालावधीसाठी केले गेले, म्हणजेच १९ सप्टेंबर, २० सप्टेंबर, २३ सप्टेंबर, २५ सप्टेंबर आणि २८ सप्टेंबर २०२३ रोजी प्रत्येक स्थानासाठी, ज्यामध्ये निवासी, वाणिज्यिक आणि शांतता क्षेत्र समाविष्ट होते, संपूर्ण कालावधी म्हणजे सायंकाळी ६ ते रात्री १२ वाजेपर्यंत ६ तासांपर्यंत निरीक्षण केले गेले.

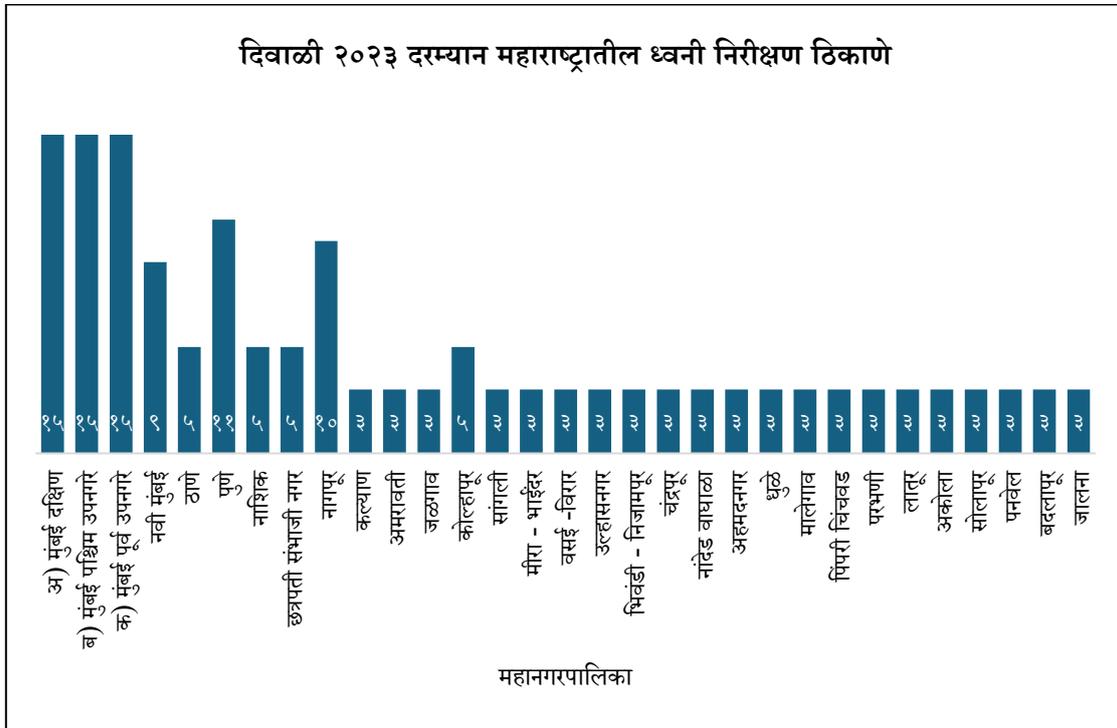
असे आढळले की, जरी उत्सवाच्या पहिल्या काही दिवसांत ध्वनी पातळी सामान्यतः कमी होती, तरी २८ सप्टेंबर, अंतिम दिवशी ती अचानक वाढली आणि कायदेशीर मर्यादांहून अधिक झाली. मागील दोन वर्षांच्या तुलनेत, २०२३ मध्ये काही भागांमध्ये २०२२ पेक्षा ध्वनी पातळी कमी होती, तरीही २०२१ च्या तुलनेत अधिक होती जेव्हा कोविड-१९ निर्बंधांमुळे उत्सवावर प्रभाव पडला होता. नाशिक, भिवंडी, पुणे आणि चंद्रपूर सारख्या अनेक शहरांमध्ये २०२२ च्या तुलनेत ध्वनीपातळ्यांमध्ये घट झाली, तर

पनवेलमध्ये सर्वात मोठा घट दिसून आला. काही घट होऊनही, मुंबईतील चिंचपोकळी पूर्व सारख्या काही भागांमध्ये केवळ थोड्या प्रमाणात आवाजाची घट झाली.

निष्कर्ष सूचित करतात की स्थानिक संस्थांच्या आणि सार्वजनिक जनजागृती उपक्रमांच्या सततच्या प्रयत्नांमुळे उत्सवांदरम्यान ध्वनिप्रदूषणाचे व्यवस्थापन करण्यात मदत होत आहे. या अभ्यासात ध्वनी पातळी परवानगी दिलेल्या मर्यादित राहण्यासाठी सतत प्रयत्न करण्याचे आवाहन केले आहे, तसेच ध्वनी प्रदूषणाच्या परिणामांबद्दल अधिक सार्वजनिक शिक्षणाची आवश्यकता व सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरांचे पालन करताना याबाबत जाणीव निर्माण करण्याची गरज दर्शविली आहे.

७.२ दिवाळी २०२३ दरम्यान ध्वनी निरीक्षण

दिवाळी उत्सवादरम्यान पर्यावरणातील ध्वनी पातळीचे मूल्यांकन करण्यासाठी, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने दिवाळी उत्सवादरम्यान १५८ स्थानांवर ध्वनी निरीक्षण करण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे. या निरीक्षणासाठी २९ नगर महानगरपालिकांमधील विविध स्थानांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. हे निरीक्षण तीन दिवसांच्या कालावधीसाठी, म्हणजेच ६ नोव्हेंबर (दिवाळीपूर्व), १२ नोव्हेंबर (दिवाळी) आणि १४ नोव्हेंबर २०२३ (दिवाळी पश्चात) रोजी, महाराष्ट्रातील विविध शहरांमधील निवासी, वाणिज्यिक आणि शांतता क्षेत्र समाविष्ट असलेल्या स्थानांवर २४ तासांच्या कालावधीसाठी करण्यात आले. या अभ्यासाचा उद्देश दिवाळीदरम्यानच्या पर्यावरणातील ध्वनी पातळीचे मोजमाप करणे आणि वर्षानुवर्षे होणाऱ्या कलाचे विश्लेषण करणे आहे. तसेच, उत्सवादरम्यान उच्च ध्वनी पातळीच्या हानिकारक परिणामांविषयी सार्वजनिक जागरूकता वाढविणे. ध्वनी निरीक्षणे समायोजन केलेल्या ध्वनी पातळी मीटर (प्रकार II) चा वापर करून केली गेली. ध्वनी निरीक्षण जेथे केले गेले, ती स्थानं आकृती ७.३ मध्ये दर्शविली आहेत.

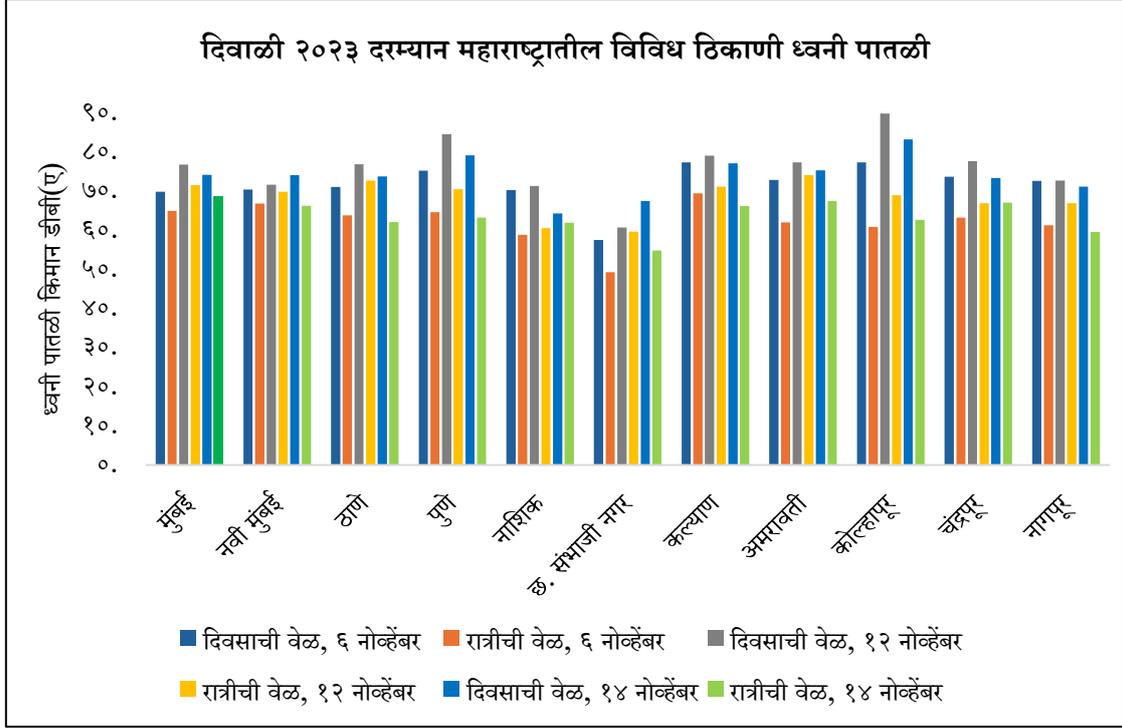

आकृती ७.३ दिवाळी २०२३ दरम्यान महाराष्ट्रातील ध्वनी निरीक्षण ठिकाणे.

आकृती ७.४ मध्ये दाखविल्यानुसार, ६ नोव्हेंबर रोजी, कल्याणमध्ये ७७.३७ डिबी (ए)च्या दिवसा उच्चतम ध्वनी पातळी नोंदविली गेली. १२ नोव्हेंबर रोजी, कोल्हापूरमध्ये ८९.८३ डिबी (ए)च्या दिवसा उच्चतम ध्वनी पातळी नोंदविली गेली, आणि १४ नोव्हेंबर रोजी, कोल्हापूरने पुन्हा ८३.२४ डिबी (ए)च्या दिवसा उच्चतम ध्वनी पातळी नोंदविली. रात्री, उच्चतम ध्वनी पातळी ६ नोव्हेंबर

रोजी कल्याणमध्ये ६९.४७ डिबी (ए), १२ नोव्हेंबर रोजी अमरावतीमध्ये ७४.०७ डिबी (ए) आणि १४ नोव्हेंबर रोजी मुंबईमध्ये ६८.६२ डिबी (ए) नोंदविली गेली.

६ नोव्हेंबर, १२ नोव्हेंबर आणि १४ नोव्हेंबर रोजी दिवसा ५७.५२ डिबी (ए), ६०.७२ डिबी (ए) आणि ६४.२८ डिबी (ए)च्या सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळ्या छत्रपती संभाजी नगर आणि नाशिक येथे अनुक्रमे नोंदवल्या गेल्या. ६ नोव्हेंबर, १२ नोव्हेंबर आणि १४ नोव्हेंबर रोजी रात्री सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळ्या ४९.२४ डिबी (ए), ५९.६४ डिबी (ए) आणि ५४.८४ डिबी (ए) छत्रपती संभाजी नगर येथेच नोंदवल्या गेल्या.

आकृती ७.४ दिवाळी २०२३ दरम्यान महाराष्ट्रातील विविध ठिकाणी मोजलेली ध्वनी पातळी.

७.२.१ निष्कर्ष - दिवाळी २०२३ दरम्यान ध्वनी निरीक्षण

यावर्षी महाराष्ट्रातील २९ महानगरपालिकामधून १५८ स्थानांवर ध्वनी पातळ्यांचे निरीक्षण केले गेले. दिवाळी उत्सवादरम्यान हे निरीक्षण तीन दिवसांसाठी केले गेले, म्हणजेच ६ नोव्हेंबर (दिवाळीपूर्व), १२ नोव्हेंबर (दिवाळी) आणि १४ नोव्हेंबर (दिवाळी पश्चात) २०२३ रोजी २४ तासांसाठी. प्रत्येक स्थानामध्ये निवासी, वाणिज्यिक आणि शांतता क्षेत्रांचा समावेश होता.

अभ्यासाने असे आढळले की, सरासरी ध्वनी पातळ्या शिफारस केलेल्या मानकांपेक्षा अधिक होत्या, तरीही या वर्षी मागील वर्षाच्या तुलनेत बहुतांश स्थानांवर ध्वनीपातळ्या कमी होत्या. ध्वनी पातळ्यांवर प्रभाव टाकणारे स्रोत जसे की वाहतूक, हॉर्न वाजवणे, बांधकाम आणि फटाक्यांचा वापर होते. ६ नोव्हेंबर (दिवाळीपूर्व) रोजी ध्वनी पातळ्या ३४.६ डिबी (ए) ते ८७.८ डिबी (ए) पर्यंत होत्या, १२ नोव्हेंबर (दिवाळी) रोजी ४५.६ डिबी (ए) ते ९२.७ डिबी (ए) पर्यंत, आणि १४ नोव्हेंबर (दिवाळी पश्चात) रोजी ४८.५ डिबी (ए) ते ८८.० डिबी (ए) पर्यंत होत्या. उच्चतम ध्वनी पातळ्या मुंबईतील स्थानांवर, जसे की गांधी मार्केट आणि शिवडी येथे नोंदविण्यात आल्या.

या वर्षाच्या माहितीची तुलना २०२२ सोबत केल्यावर, सर्व तीन कालावधींमध्ये (दिवाळीपूर्व, दिवाळी, आणि दिवाळी पश्चात) बहुतेक स्थानांवर ध्वनी पातळ्यांमध्ये घट दिसून आली, जे ध्वनी प्रदूषण कमी करण्याच्या दृष्टीने एक सकारात्मक प्रवृत्ती सूचित करते. ही घट वाढलेल्या जागरूकतेमुळे आणि प्राधिकरणे, स्वयंसेवी संस्था आणि समुदायाने केलेल्या प्रयत्नांमुळे झाली आहे, ज्यात शांत फटाक्यांचा वापर देखील समाविष्ट आहे. या उपाययोजनांचा एकत्रित परिणाम सांस्कृतिक उत्सव आणि पर्यावरणीय चिंतेतील संतुलन राखण्यासाठी सतत प्रयत्नांची आवश्यकता दर्शवतो.

वरील सामान्य निरीक्षणांव्यतिरिक्त, शहर-विशिष्ट निरीक्षणे दिली आहेत. निर्माण होणाऱ्या ध्वनी पातळीसाठी महानगरपालिकानिहाय निरीक्षणे खाली दिली आहेत.

- **मुंबई:** या वर्षी मुंबईतील ध्वनी पातळी ५७.४ डिबी (ए) ते ८७ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. त्यापैकी, दक्षिण मुंबई भागात पर्यावरणातील ध्वनी पातळी रात्री ५६.९ डिबी (ए) आणि दिवसा ८७.० डिबी (ए)च्या दरम्यान होती, तर पश्चिम मुंबई उपनगरांमध्ये रात्री किमान ६०.० डिबी (ए) आणि दिवसा किमान ८४.४ डिबी (ए) होती. पूर्व मुंबई उपनगरांमध्ये, ध्वनी पातळी रात्री सर्वात कमी सरासरी ध्वनी पातळी ५३.४ डिबी (ए) आणि दिवसा ८१.८ डिबी (ए) सर्वाधिक नोंदवली गेली. दक्षिण मुंबई, पश्चिम मुंबई उपनगरांमध्ये आणि पूर्व मुंबई उपनगरांमध्ये उच्च ध्वनी पातळी मुख्यतः फटाक्यांचा वापर आणि वाहतुकीमुळे होती.
- **नवी मुंबई:** नवी मुंबईतील ध्वनी पातळी दिवसा ६३.३ डिबी (ए) ते ७७.९ डिबी (ए) आणि रात्री ५८.५ डिबी (ए) ते ८२.५ डिबी (ए) दरम्यान होती. ९ निरीक्षण स्थानांपैकी ६ स्थान वाणिज्यिक क्षेत्रात येत असल्याने, या ठिकाणी गर्दी आणि वाहतूक यामुळे देखील उच्च ध्वनी पातळीमध्ये योगदान होतं.
- **ठाणे:** ठाण्यात, यावर्षी रात्री नोंदविलेली सर्वात कमी ध्वनी पातळी ६२.० डिबी (ए) आणि दिवसा सर्वात जास्त ध्वनी पातळी ८२.१ डिबी (ए) होती. वाणिज्यिक क्षेत्रातील वाहतूक उच्च ध्वनी पातळीमध्ये योगदान देत होती, तर निवासी क्षेत्रांमध्ये फटाके फोडणे आणि वाहतूक यामुळे देखील ध्वनीपातळीमध्ये वाढ झाली.
- **पनवेल:** पनवेलमधील ध्वनी पातळी रात्री ६४.० डिबी (ए) ते ७५.० डिबी (ए) आणि दिवसा ६६.८ डिबी (ए) ते ८३.६ डिबी (ए) दरम्यान होती. या ध्वनी पातळ्या फटाक्यांमुळे होत्या.
- **पुणे:** पुण्यात ध्वनी पातळी रात्री ५७.१ डिबी (ए) ते ७९.६ डिबी (ए) आणि दिवसा ७३.८ डिबी (ए) ते ८८.६ डिबी (ए) दरम्यान नोंदविण्यात आल्या. वाणिज्यिक क्षेत्रातील वाहतूक शहरातील एकूण उच्च ध्वनी पातळीमध्ये योगदान देत होती.
- **नाशिक:** नाशिकमध्ये, ध्वनी पातळी रात्री ५१.९ डिबी (ए) ते ६७.८ डिबी (ए) आणि दिवसा ६८.० डिबी (ए) ते ७३.६ डिबी (ए)च्या दरम्यान होत्या. शहरातील नोंदवलेल्या ध्वनी पातळ्या फटाके फोडणे आणि वाहतूकीमुळे होत्या.
- **छत्रपती संभाजी नगर:** छत्रपती संभाजी नगरमधील ध्वनी पातळी रात्री ४८.० डिबी (ए) ते ६३.५ डिबी (ए) आणि दिवसा ५७.५ डिबी (ए) ते ७७.५ डिबी (ए) दरम्यान होत्या. या ध्वनी पातळ्या फटाक्यांमुळे होत्या.
- **नागपूर:** नागपूरमधील ध्वनी पातळी रात्री ५५.३ डिबी (ए) ते ७३.९ डिबी (ए) आणि दिवसा ६५.१ डिबी (ए) ते ७९.७ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. वाणिज्यिक क्षेत्रातील वाहतूक शहरातील एकूण उच्च ध्वनी पातळीमध्ये योगदान देत होती.
- **कल्याण:** कल्याणमधील ध्वनी पातळी रात्री ६१.५ डिबी (ए) ते ७८.४ डिबी (ए) आणि दिवसा ७१.९ डिबी (ए) ते ८६.१ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. नोंदवलेल्या आणि मापलेल्या ध्वनी पातळ्या फटाक्यांमुळे आणि वाहतूक कोंडीमुळे होत्या.
- **अमरावती:** अमरावतीमध्ये रात्री सर्वात कमी ध्वनी पातळी ५८.३ डिबी (ए) ते ७६.६ डिबी (ए) आणि दिवसा ६५.१ डिबी (ए) ते ७७.६ डिबी (ए)च्या दरम्यान नोंदविली गेली.
- **जळगाव:** जळगावमध्ये सर्वात कमी ध्वनी पातळी ३४.६ डिबी (ए) आणि सर्वात जास्त ८९.४ डिबी (ए) नोंदविली गेली. जळगावमधील ध्वनी पातळी वाणिज्यिक क्षेत्रातील वाहतूकीमुळे होती.
- **कोल्हापूर:** कोल्हापूरमधील ध्वनी पातळी रात्री ५९.३ डिबी (ए) ते ७८.२ डिबी (ए) आणि दिवसा ६२.५ डिबी (ए) ते ९२.७ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. ध्वनी पातळीमध्ये वाढ फटाके फोडण्यामुळे झाली.
- **सांगली:** सांगलीमधील ध्वनी पातळी रात्री ५४.५ डिबी (ए) ते ६८.८ डिबी (ए) आणि दिवसा ७८.३ डिबी (ए) ते ९०.२ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. ध्वनी पातळीमध्ये वाढ मुख्यतः फटाके फोडण्यामुळे झाली.
- **मीरा - भायंदर:** मीरा - भायंदरमधील ध्वनी पातळी रात्री ५७.७ डिबी (ए) ते ७७.४ डिबी (ए) आणि दिवसा ६६.८ डिबी (ए) ते ८०.६ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. ध्वनी पातळीमध्ये वाढ मुख्यतः फटाके फोडण्यामुळे झाली.

- **वसई - विरार:** वसई - विरारमधील ध्वनी पातळी रात्री ५७.७ डिबी (ए) ते ७९.१ डिबी (ए) आणि दिवसा ६१.५ डिबी (ए) ते ८३.६ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. ध्वनी पातळींमध्ये वाढ फटाक्यांमुळे आणि वाहतूक कोंडीमुळे झाली.
- **उल्हासनगर:** उल्हासनगरमधील ध्वनी पातळी रात्री ६१.७ डिबी (ए) ते ७६.६ डिबी (ए) आणि दिवसा ७३.३ डिबी (ए) ते ८५.६ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. उल्हासनगरमधील ध्वनी पातळींमध्ये वाढ फटाके फोडण्यामुळे झाली.
- **भिवंडी - निजामपूर:** भिवंडी - निजामपूरमधील ध्वनी पातळी रात्री ५८.० डिबी (ए) ते ७३.२ डिबी (ए) आणि दिवसा ७१.३ डिबी (ए) ते ७८.७ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. शहरातील वाणिज्यिक ठिकाणांवर ध्वनी पातळी उच्च होती, मुख्यतः वाहतूकीमुळे.
- **चंद्रपूर:** चंद्रपूरमधील ध्वनी पातळी रात्री ६१.१ डिबी (ए) ते ७०.८ डिबी (ए) आणि दिवसा ७१.७ डिबी (ए) ते ८१.१ डिबी (ए) दरम्यान होती, आणि ही ध्वनी पातळी दिवाळीत फटाके फोडण्यामुळे आणि वाहतूकीमुळे होती.
- **नांदेड - वाघाळा:** नांदेड - वाघाळामधील ध्वनी पातळी रात्री ४८.५ डिबी (ए) ते ६२.० डिबी (ए) आणि दिवसा ५२.२ डिबी (ए) ते ७१.४ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. नांदेडमधील ध्वनी पातळी इतर ठिकाणांच्या तुलनेत कमी होती.
- **अहमदनगर:** अहमदनगरमधील ध्वनी पातळी रात्री ५७.६ डिबी (ए) ते ६३.३ डिबी (ए) आणि दिवसा ६५.२ डिबी (ए) ते ७७.७ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. अहमदनगरमधील सर्व निरीक्षण ठिकाणे वाणिज्यिक क्षेत्रात येतात, त्यामुळे वाहतूक आणि हॉर्न वाजवणे हे नोंदवलेल्या पातळींचे मुख्य कारण होते.
- **धुळे:** धुळेमधील ध्वनी पातळी रात्री ५७.९ डिबी (ए) ते ६३.८ डिबी (ए) आणि दिवसा ६६.६ डिबी (ए) ते ७०.६ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती आणि हे ध्वनी पातळी दिवाळीत फटाके फोडण्यामुळे आणि वाहतूकीमुळे होती.
- **मालेगाव:** मालेगावमधील ध्वनी पातळी रात्री ५७.३ डिबी (ए) ते ६५.२ डिबी (ए) आणि दिवसा ६६.० डिबी (ए) ते ६९.६ डिबी (ए)च्या दरम्यान होती. उच्च ध्वनी पातळी मुख्यतः वाहतूक आणि गर्दीमुळे होती.
- **पिंपरी - चिंचवड:** पिंपरी - चिंचवडमध्ये रात्रीची किमान ध्वनी पातळी ५८.१ डिबी (ए) ते ७२.६ डिबी (ए) आणि दिवसभरातील ध्वनी पातळी ७४.६ डिबी (ए) ते ८७.२ डिबी (ए) दरम्यान नोंदविली गेली. यावर्षी अहमदनगरमधील सर्व निरीक्षण ठिकाणे व्यावसायिक क्षेत्रांत येतात, त्यामुळे ट्राफिक आणि हॉर्न वाजवणे ही नोंदवलेल्या ध्वनी पातळींच्या मुख्य कारणांमध्ये होती.
- **परभणी:** परभणीत रात्रीची ध्वनी पातळी ४८.५ डिबी (ए) ते ६४.२ डिबी (ए) आणि दिवसभरातील ध्वनी पातळी ५३.० डिबी (ए) ते ७२.२ डिबी (ए) दरम्यान होती. यावर्षी परभणीमधील ध्वनी पातळी इतर ठिकाणांपेक्षा कमी होती.
- **लातूर:** लातूरमध्ये रात्रीची ध्वनी पातळी ४८.८ डिबी (ए) ते ६५.२ डिबी (ए) आणि दिवसभरातील ध्वनीपातळी ५१.७ डिबी (ए) ते ७०.७ डिबी (ए) दरम्यान होती. यावर्षी लातूरमधील ध्वनी पातळी इतर ठिकाणांपेक्षा कमी होती.
- **अकोला:** अकोलामधील रात्रीची ध्वनी पातळी ५६.८ डिबी (ए) ते ७९.६ डिबी (ए) आणि दिवसभरातील ध्वनी पातळी ७५.७ डिबी (ए) ते ८४.५ डिबी (ए) दरम्यान होती. उच्च ध्वनी पातळी ट्राफिक जाम आणि फटाके फोडण्यामुळे नोंदविली गेली.
- **सोलापूर:** सोलापूरमध्ये रात्रीची ध्वनी पातळी ५६.१ डिबी (ए) ते ७४.४ डिबी (ए) आणि दिवसभरातील ध्वनी पातळी ६८.६ डिबी (ए) ते ८४.७ डिबी (ए) दरम्यान होती. उच्च ध्वनी पातळी ट्राफिकमुळे नोंदविली गेली.
- **बदलापूर:** बदलापूरमध्ये रात्रीची ध्वनी पातळी ५७.३ डिबी (ए) ते ७३.३ डिबी (ए) आणि दिवसभरातील ध्वनी पातळी ६४.७ डिबी (ए) ते ८१.५ डिबी (ए) दरम्यान होती. ध्वनी पातळीमध्ये वाढ ट्राफिकच्या कोंडी आणि फटाके फोडण्यामुळे झाली.
- **जालना:** जालनामधील किमान ध्वनी पातळी रात्री ४९.२ डिबी (ए) ते ६४.९ डिबी (ए) आणि दिवसभरातील ध्वनी पातळी ५१.५ डिबी (ए) ते ६३.८ दरम्यान नोंदविली गेली.

८. पर्यावरणीय प्रशिक्षण

२०२३-२४ या वर्षात, म. प्र. नि. मंडळातील कर्मचारी भारतभर विविध ठिकाणी २२ प्रशिक्षण कार्यक्रमांना उपस्थित होते. कार्यक्रमांमध्ये व्यवस्थापन, सुरक्षितता, प्रदूषण नियंत्रण तंत्रज्ञान यासह विविध विषयांचा समावेश होता. **परिशिष्ट ५** मध्ये प्रशिक्षण कार्यक्रमाची तपशीलवार माहिती आहे आणि **तक्ता ८.१** त्याचा सारांश प्रदान करतो. व्यक्ती, संस्था आणि समुदायांसाठी पर्यावरणीय आव्हानांची अधिक समज वाढवण्यासाठी आणि जबाबदार आणि शाश्वत वर्तनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी पर्यावरण प्रशिक्षण महत्त्वपूर्ण आहे. भविष्यातील पिढ्यांसाठी पर्यावरणाचे संरक्षण आणि जतन करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान लोकांना सुसज्ज करण्यात ते महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

पर्यावरण प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे नियोजन आणि आयोजन केल्याने कर्मचारी आणि संस्था दोघांनाही फायदा होतो. यामुळे केवळ चांगले संप्रेषण आणि संघबळकटीकरण होत नाही तर संभाव्य समस्या हाताळण्यासाठी कौशल्य विकास, क्षमता निर्माण, संपर्कसंपादन आणि विचारांची देवाणघेवाण देखील होते. हे व्यक्ती आणि संस्थांना पर्यावरणाचे चांगले कारभारी होण्यासाठी सक्षम करते आणि निरोगी, अधिक टिकाऊ भविष्यासाठी योगदान देते.

तक्ता ८.१ आर्थिक वर्ष २०२३-२४ साठी प्रशिक्षण गोषवारा.

एकूण आयोजित प्रशिक्षण कार्यक्रम	एकूण सहभागी
२२	१२०

९. वित्त आणि लेखा

आर्थिक वर्ष २०२३-२४ साठी म. प्र. नि. मंडळाचे वार्षिक लेखे जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) कायदा, १९७४ च्या कलम ४० नुसार आणि जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम, १९८३ मध्ये दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, पावती आणि देयके, उत्पन्न आणि खर्च आणि ताळेबंद तसेच स्थिर मालमत्तेच्या वेळापत्रकासह तयार केले जातात.

भारतीय नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षक यांनी मंडळाचे वैधानिक लेखापरीक्षण काम मेसर्स गोखले आणि साठे, लेखापाल यांना दिले आहे. २०२३-२४ या आर्थिक वर्षासाठी अंतिम लेखापरीक्षण मेसर्स गोखले आणि साठे, लेखापाल यांनी केले.

लेखापरीक्षित अंतिम लेखा म. प्र. नि. मंडळाकडे मंजूरी आणि अंगीकारासाठी सादर केले जातात. म. प्र. नि. मंडळाकडून मंजूरी प्राप्त झाल्यानंतर, ते पर्यावरण विभाग, महाराष्ट्र शासन आणि लेखा महासंचालक, महाराष्ट्र यांना सादर केले जातात. या अध्यायात २०२३-२४ या वर्षासाठी वार्षिक प्राप्ती आणि खर्च लेखे, उत्पन्न आणि खर्च लेखे तसेच ताळेबंद यांचा सारांश दिला आहे.

- म. प्र. नि. मंडळाचे २०२३-२४ या वर्षासाठी एकूण उत्पन्न रु. ७२६.१८ कोटी आहे, जे खालीलप्रमाणे आहे;
 - i. संमती शुल्क : रु. ५३१.४३ कोटी
 - ii. विश्लेषण शुल्क : रु. १०.१५ कोटी
 - iii. गुंतवणुकीवरील व्याज : रु. १७६.७५ कोटी
 - iv. इतर उत्पन्न : रु. ७.८५ कोटी

- म. प्र. नि. मंडळाचा २०२३-२४ या वर्षासाठी एकूण खर्च रु. २१३.३८ कोटी आहे, जो खालीलप्रमाणे आहे;
 - i. वेतन आणि सीपीएफ योगदान खर्च : रु. ५८.१८ कोटी
 - ii. कर्मचारी कल्याणासाठी खर्च : रु. ६.५६ कोटी
 - iii. प्रकल्पांवरील खर्च : रु. ६६.६३ कोटी
 - iv. कार्यालयीन खर्च आणि मूल्यहास : रु. ८२.०१ कोटी

- ह्या वर्षासाठी खर्चापेक्षा अधिक उत्पन्न : रु. ५१२.८० कोटी
- भांडवली खर्च : रु. ८.९७ कोटी रुपये
- ३१ मार्च २०२४ रोजी मुदत ठेवींमध्ये गुंतवणूक : रु. ४०२४.५९ कोटी रुपये

२०२३-२४ वर्षाच्या खात्यांचा तपशील परिशिष्ट ६ मध्ये जोडला आहे.

१०. कायदा व नियमांची अंमलबजावणी

म. प्र. नि. मंडळ हे महाराष्ट्र शासनाच्या पर्यावरण विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली काम करते. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ राज्यामध्ये पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यासाठी अनेक कायदांचे नियम आणि अधिसूचना लागू करते. ते खालीलप्रमाणे आहेत:

कायदे आणि नियम

१. जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४
२. हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१
३. महाराष्ट्र जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम, १९८३
४. महाराष्ट्र हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम, १९८३
५. महाराष्ट्र विघटनशील व अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६
६. सार्वजनिक दायित्व विमा अधिनियम, १९९१
७. माहिती अधिकार अधिनियम, २००५
८. राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण अधिनियम, २०१०
९. पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ आणि त्या अंतर्गत नियम खालीलप्रमाणे आहे:
 - i. पर्यावरण (संरक्षण) नियम, १९८६ (सुधारणा नियम, २०१६)
 - ii. घातक आणि इतर कचरा (व्यवस्थापन व सीमापार हालचाली) नियम, २०१६
 - iii. जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६
 - iv. घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६
 - v. बांधकाम आणि विघटनशील कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६
 - vi. प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६
 - vii. ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
 - viii. घातक रसायनांचे उत्पादन, साठवण आणि आयात नियम, १९८९
 - ix. ध्वनी प्रदूषण (नियमन आणि नियंत्रण) नियम, २०००
 - x. बॅटरी (व्यवस्थापन आणि हाताळणी) नियम, २००१
 - xi. पाणथळ (संवर्धन आणि व्यवस्थापन) नियम, २०१७

अधिसूचना

१. पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन अधिसूचना, २००६ आणि त्यात सुधारणा.
२. किनारपट्टी नियमन क्षेत्र अधिसूचना, २०१९
३. महाराष्ट्र प्लास्टिक आणि थर्मल उत्पादने (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी, साठवण) अधिसूचना, २०१८ (सुधारणेनुसार)
४. पर्यावरण संवेदनशील क्षेत्रांच्या संदर्भात भारत सरकारच्या पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने जारी केलेल्या विविध अधिसूचना जसे की:
 - i. डहाणू अधिसूचना,
 - ii. मुरुड जंजिरा अधिसूचना
 - iii. महाबळेश्वर-पाचगणी अधिसूचना
 - iv. माथेरान अधिसूचना
 - v. अँटॉप हिल अधिसूचना इ.
 - vi. पश्चिम घाट अधिसूचना

या कायद्यानुसार आणि नियमानुसार पुढील खटले सुरू करण्यात आले आहेत आणि त्यानुसार सन २०२३-२४ साठी दोषीना दोषी ठरवण्यात आले आहे.

१०.१ एप्रिल २०२३ मार्च - २०२४ या वर्षासाठी कायदेशीर अंमलबजावणीची स्थिती

(i) भारताच्या माननीय सर्वोच्च न्यायालयासमोरील प्रकरणांची स्थिती.

विशेष रजा याचिका / रिट याचिका (सिव्हिल) / दाखल केलेल्या दिवाणी अपीलांची संख्या	विशेष रजा याचिका / रिट याचिका (सिव्हिल) / दिवाणी अपील निकाली काढण्यात आल्याची संख्या	विशेष रजा याचिका/रिट याचिका (सिव्हिल)/सिव्हिल अपील प्रलंबित
२८	०१	२७

(ii) मुंबई येथील माननीय उच्च न्यायालयासमोर रिट याचिका/ जनहित याचिकांची स्थिती (मुंबई/छत्रपती संभाजीनगर/नागपूर येथे खंडपीठ)

दाखल केलेल्या रिट याचिका/ जनहित याचिकांची संख्या	निकाली काढलेल्या रिट याचिका/ जनहित याचिकांची संख्या	रिट याचिका / जनहित याचिका प्रलंबित
१२५	२७	९८

(iii) माननीय राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण, प्रधान खंडपीठ, नवी दिल्ली आणि पश्चिम विभाग, पुणे यांच्यासमोर अपील/अर्जांची स्थिती

दाखल केलेल्या अपील/अर्जांची संख्या	निकाली काढलेल्या अपील/अर्जांची संख्या	प्रलंबित अपील/अर्जांची संख्या
१६६	२३	१४३

(iv) माननीय ट्रायल कोर्टासमोर दाखल झालेल्या प्रकरणांची स्थिती.

अ.क्र.	कायद्याचे नाव	दाखल केलेल्या प्रकरणांची संख्या	निकाली काढलेल्या प्रकरणांची संख्या	प्रलंबित प्रकरणांची संख्या
१.	जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४	२८	निरंक	२८
२.	हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१	निरंक	निरंक	निरंक
३.	पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ आणि त्या अंतर्गत तयार केलेले नियम	१५१	०२	१४९

(v) एप्रिल, २०२३ ते मार्च, २०२४ या कालावधीत माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५ अंतर्गत सार्वजनिक माहिती अधिकारी/ अपीलीय प्राधिकरण (पी अँड एल विभाग), म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई यांच्यासमोर दाखल केलेल्या अपील/अर्जांची स्थिती

अ.क्र.	विशेष	दाखल केलेल्या अपील/अर्जांची संख्या	निकाली काढलेल्या अपील/अर्जांची संख्या	प्रलंबित अपील/अर्जांची संख्या
१.	अर्ज	१२	१२	-
२.	अपिल	-	-	-

११. पर्यावरण जागरूकता आणि सार्वजनिक सहभाग

- जाणता राजा या महानाट्य उपक्रमात एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती: मुंबई शहरातील शिवाजी पार्क दादर येथे आयोजित करण्यात आलेल्या जाणता राजा या महानाट्याच्या ठिकाणी मा. पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी मिशन लाईफच्या माध्यमातून पर्यावरण पूरक जीवनशैलीचा अवलंब करा हा संदेश दिला होता. याच अनुषंगाने या महानाट्याच्या ठिकाणी संपूर्ण आठवडा उपस्थित राहणाऱ्या नागरिकांना पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाबद्दल मिशन लाईफच्या अंतर्गत विविध ध्वनी चित्रफित त्याचबरोबर एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती करण्यात आली.
- दैनिक लोकमत यांच्या महाराष्ट्रीयन ऑफ द इयर या पुरस्कार सोहळ्यात पर्यावरणविषयक जनजागृती: दैनिक लोकमत यांच्या महाराष्ट्रीयन ऑफ द इयर या पुरस्कार सोहळ्यात उपस्थित नागरिकांना समृद्ध पर्यावरणाच्या रक्षणाची शपथ देण्यात आली. या वेळी संपूर्ण राज्यातून सामाजिक, राजकीय, कला क्षेत्रातील दिग्गज व्यक्ती उपस्थित होते. मा. पंतप्रधान - श्री. नरेंद्रजी मोदी यांनी मिशन लाईफच्या माध्यमातून पर्यावरणपूरक जीवनशैलीचा अवलंब करा हा संदेश दिला होता. याच अनुषंगाने या कार्यक्रमाच्या ठिकाणी संपूर्ण आठवडा उपस्थित राहणाऱ्या नागरिकांना पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाबद्दल मिशन लाईफच्या अंतर्गत विविध ध्वनी चित्रफित त्याचबरोबर एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती करण्यात आली.

लोकमत महाराष्ट्रीयन ऑफ द इयर या कार्यक्रमात मंडळाचे अध्यक्ष तथा प्रधान सचिव पर्यावरण व वातावरणीय बदल विभाग - श्री. प्रविण दराडे, सोबत लोकमत वृत्तसमुहाचे संचालक - श्री. विजयबाबू दर्डा व श्री. राजेंद्र दर्डा.

- चैत्र गुढीपाडव्यानिमित्त मासिकात पर्यावरणविषयक जनजागृती: चैत्र गुढीपाडव्यानिमित्त स्वामी विवेकानंद युवा प्रतिष्ठान, गिरगाव यांनी आयोजित केलेल्या शोभा यात्रेत व त्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या स्मरणिकेत व दैनिक शिवनेर या अंकात पर्यावरणविषयक जनजागृतीचा संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला.
- जागतिक वसुंधरा दिनानिमित्त वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे सदर: जागतिक वसुंधरा दिनाचे औचित्य साधून महाराष्ट्र टाइम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, इंडियन एक्सप्रेस या वर्तमानपत्राच्या मुंबई आवृत्तीतील आतील पानावर

पर्यावरणविषयक जनजागृतीचे सदर प्रसिद्ध करण्यात आले होते. त्याचबरोबर या वर्तमानपत्राच्या राज्यातील इतर आवृत्तीत एक पानाचे जनजागृतीचे सदर प्रकाशित करण्यात आले होते. याच निमित्ताने टाईम्स ऑफ इंडिया, मिड डे, हिंदुस्थान टाइम्स, पुण्यनगरी, पुढारी, नवाकाळ, नवभारत व राज्यातील इतर अग्रगण्य वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे सदर/संदेश प्रकाशित करण्यात आले होते.

- **तरुण तेजांकित व खान्देश महोत्सव पर्यावरणविषयक जनजागृती:** लोकसत्ता तरुण तेजांकित या उपक्रमात विविध क्षेत्रात नाविन्यपूर्ण, संशोधनात्मक व उल्लेखनीय काम करणाऱ्या तरुणांचा गौरव करण्यात येत असतो. यात शिक्षण, आरोग्य, कला, क्रीडा, विज्ञान, पर्यावरणपूरक नवीन संशोधनात्मक उद्योग, समाजसेवा अशा विविध क्षेत्रातील निवडक तरुणांना तरुण तेजांकित पुरस्काराने गौरविण्यात येत असते. या उपक्रमात म. प्र. नि. मंडळ पर्यावरणविषयक जनजागृतीकरता सहसंयोजक म्हणून सहभागी झाले होते. त्याचबरोबर कल्याण येथे खान्देश महोत्सवाचे आयोजन करण्यात आले होते. या महोत्सवात एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती करण्यात आली.
- **जागतिक वसुंधरा दिनानिमित्त मंत्रालय येथे एकल वापर प्लास्टिक पर्यायी वस्तूंचे प्रदर्शन आयोजित करणेबाबत:** जागतिक वसुंधरा दिनानिमित्त एकल वापर प्लास्टिक पर्याय असणाऱ्या विविध वस्तूंचे प्रदर्शन मंत्रालयाच्या प्रांगणात आयोजित करण्यात आले होते. या वेळी एकल वापर प्लास्टिक पर्याय ठरणाऱ्या व पर्यावरणपूरक असणाऱ्या विविध वस्तूंचे प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले होते. या प्रदर्शनात नारळ व सुपारीच्या झाडापासून व त्याच्या झावळ्यांपासून तयार करण्यात आलेल्या वस्तू, कागदापासून तयार केलेल्या वस्तू, विविध वनस्पतींच्या उपलब्ध असलेल्या लाकडापासून तयार केलेल्या वस्तू, कापडी पिशव्या, अशा अभिनव वस्तूंचे प्रदर्शन सादर करण्यात आले होते. यामुळे एकल वापर प्लास्टिकला उपलब्ध असलेले पर्याय नागरिकांसमोर मांडण्यात आले.
- **जी २० परिषदेच्या निमित्ताने मिशन लाईफचा प्रदर्शनी स्टॉल:** जी २० परिषदेच्या निमित्ताने मुंबई येथील जिओ सेंटर येथे पर्यावरणविषयक परिषद आयोजित करण्यात आली होती. या निमित्ताने मा. पंतप्रधान - श्री. नरेंद्रजी मोदी यांनी पर्यावरण संवर्धनाकरिता मिशन लाईफ ही वैश्विक संकल्पना मांडली होती. या संकल्पनेत पर्यावरणपूरक जीवनशैलीचा अवलंब करा आणि पृथ्वीचे रक्षण करा असा संदेश देण्यात आला होता. मिशन लाईफ यातील विविध घटकांबाबत सर्वसामान्य नागरिक पर्यावरण संवर्धनात कसे सहभागी होऊ शकतात याबाबत जनजागृती करण्यासाठी मिशन लाईफ या प्रदर्शनी स्टॉलचे सादरीकरण करण्यात आले होते.

जी २० परिषदेच्या निमित्ताने मिशन लाईफ याचा स्टॉल उभारण्यात आला होता. यावेळी उपस्थित मंडळाचे सहाय्यक सचिव तांत्रिक - श्री. नंदकुमार गुरव.

- **५ जून जागतिक पर्यावरण दिनानिमित्त वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे सदर:** जागतिक पर्यावरण दिनाचे औचित्य साधून महाराष्ट्र टाइम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, इंडियन एक्सप्रेस, टाइम्स ऑफ इंडिया, मिड डे, डि एन. ए., हिंदुस्थान टाइम्स, पुण्यनगरी, पुढारी, नवाकाळ, नवभारत अशा व अन्य अग्रगण्य वर्तमानपत्रात एकल वापर प्लास्टिक बंदीमुळे मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम या विषयी जनजागृतीचा संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला होता. त्याचबरोबर अग्रगण्य मराठी वृत्तवाहिन्यांवरून जनजागृतीचा व्हिडिओ प्रसारित करण्यात आला. त्याचबरोबर राज्यभरातील माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालयाच्या शासकिय जाहिरात फलकांवर एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत जनजागृतीचा संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला.
- **पर्यावरणाची वारी पंढरीच्या दारी:** आषाढी एकादशीच्या निमित्ताने आळंदी ते पंढरपूर या पायी वारीच्या निमित्ताने पर्यावरणाची वारी पंढरीच्या दारी या पर्यावरण विषयक जनजागृतीच्या अभियानाचे आयोजन करण्यात आले होते. वर्तमानातील परिस्थितीत शहर व ग्रामीण विभागातील पर्यावरणाचे प्रश्न समानधर्मी असल्याने पंढरपूरच्या वारी निमित्त एकत्र येणाऱ्या दहा लाख लोकांपर्यंत 'प्लास्टिक हटवा, देश वाचवा', पाणी, वीज, नैसर्गिक संसाधने, शेतीसाठी मर्यादित वीजपंपाचा वापर, सेंद्रिय खताचा वापर, ओला कचरा सुका कचरा याचे योग्य ते व्यवस्थापन असे विविध मौलिक संदेश या उपक्रमातून दिले गेले. हे संदेश ग्रामीण विभागात लोकप्रिय असलेल्या लोककला किर्तन, भारुड, पोवाडा या लोककलांच्या माध्यमातून ही जनजागृती करण्यात आली. या पंधरा दिवसांच्या पायी वारीत संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार विजेत्या लोककलावंत - श्रीमती चंदाबाई तिवाडी, प्रसिद्ध शाहिर श्री. देवानंद माळी, शाहीर प्रसाद विभुते आणि ह.भ.प श्री. ज्ञानेश्वर महाराज वाबळे यांनी अनुक्रमे भारुड, पोवाडा, कीर्तन या माध्यमातून जनजागृती केली. या वारीचा शुभारंभ पुणे येथे म. प्र. नि. मंडळाचे सदस्य सचिव व मा. प्रधान सचिव पर्यावरण - श्री. प्रविण दराडे यांच्या उपस्थितीत आयोजित करण्यात आला होता. लोककलांचे गाढे अभ्यासक - डॉ. श्री. प्रकाश खांडगे यांच्या शुभहस्ते आयोजित करण्यात आला होता. तर या वारीचा समारोप आषाढी एकादशीच्या पूर्व संध्येला पंढरपूर मुक्कामी मा. मुख्यमंत्री - एकनाथजी शिंदे, मंडळाचे सदस्य सचिव व मा. प्रधान सचिव पर्यावरण - श्री. प्रविण दराडे व अन्य मान्यवरांच्या उपस्थितीत आयोजित करण्यात आला होता.

पर्यावरणाची वारी पंढरीच्या दारी या उपक्रमाच्या समारोप समारंभात राज्याचे मा. मुख्यमंत्री - श्री. एकनाथजी शिंदे, मा. मंत्री - श्री. राधाकृष्ण विखेपाटील, मा. प्रधान सचिव - श्री. प्रविण दराडे व इतर मान्यवर.

- **नवराष्ट्र व नवभारत टाईम्स यांच्या ग्लॅम मराठी पुरस्कारात पर्यावरणविषयक जनजागृती:** नवराष्ट्र व नवभारत टाईम्स यांनी आयोजित केलेल्या ग्लॅम मराठी पुरस्कार सोहळ्यात एकल वापर प्लास्टिकचा वापर न करणेबाबत उपस्थित मराठी कलावंतांना शपथ देण्यात आली. या पुरस्कार सोहळ्यात पुरस्कार प्राप्त सर्व कलावंतांनी पर्यावरण संवर्धनात मोलाची भूमिका बजावू असे उपस्थित जनसमुदायाला आश्वासित करण्यात आले.
- **न्यूज १८ लोकमत महाराष्ट्र गौरव सन्मान २०२३, पर्यावरणविषयक जनजागृती:** न्यूज १८ लोकमत या मराठी वृत्तवाहिनीच्या वतीने राज्यातील विविध क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी करणाऱ्या व्यक्तींना महाराष्ट्र गौरव सन्मान या पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले होते. या कार्यक्रमात म. प्र. नि. मंडळ पर्यावरणविषयक सहसंयोजक म्हणून सहभागी झाले होते.
- **इको फ्रेंडली दहीहंडी:** इको फ्रेंडली दहीहंडी उत्सव या उपक्रमाचे आयोजन आयडिअल बुक कंपनी व म. प्र. नि. मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आले होते. या उपक्रमात मराठी चित्रपटसृष्टीतील नामवंत कलाकारांना घेऊन ध्वनीप्रदूषण प्रतिबंधक जनजागृती रॅलीचे व पथनाट्याचे आयोजन करण्यात आले होते. या रॅलीत नामवंत चित्रपट व टिव्ही कलावंत उपस्थित होते. तर दहीहंडीदिवशी स्टार प्रवाह वाहिनीवरील लोकप्रिय दूरचित्र वाहिनी कलावंत यांनी सहभाग घेऊन ध्वनी प्रदूषण नियंत्रणाविषयी व्यापक जनजागृती केली. यावेळी दादर येथील छबिलदास हायस्कूलच्या समोर ध्वनी विरहीत इको फ्रेंडली दहीहंडी सिनेनाटयसृष्टीतील कलाकारांच्या सहकार्याने फोडण्यात आली. या कार्यक्रमाला म. प्र. नि. मंडळाचे जनसंपर्क अधिकारी उपस्थित होते.
- **सकाळ श्रावणसरी या उपक्रमात एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक जनजागृती :** सकाळ वर्तमानपत्राच्या वतीने राज्यभरातील प्रमुख शहरात श्रावणसरी या उपक्रमाचे आयोजन महिलांसाठी करण्यात आले होते. सदर उपक्रम मुंबई, पुणे, पिंपरी चिंचवड, नाशिक, कोल्हापूर अशा शहरात आयोजित करण्यात आला होता. यावेळी एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत प्रश्नमंजूषा, एकल वापर प्लास्टिकचा वापर न करण्यासाठी मराठी टिव्ही मालिकातील कलावंताकडून शपथ अशा विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते.
- **लोकसत्ता ९९९ या नवरात्र उपक्रमात पर्यावरणविषयक जनजागृती:** लोकसत्ता या वर्तमानपत्राच्या वतीने मुंबई प्रादेशिक क्षेत्रात नवरात्र निमित्त लोकसत्ता ९९९ या उपक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. या उपक्रमात म. प्र. नि. मंडळ पर्यावरणविषयक संयोजक म्हणून सहभागी झाले होते. एकूण ९ दिवस आयोजित केलेल्या उपक्रमात सहभागी झालेल्या महिलांना एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत व्यापक माहिती देण्यात आली. त्याचबरोबर या उपक्रमात स्टार प्रवाह वाहिनीवरील विविध मालिकांमधील कलावंतांनी समृद्ध पर्यावरणाच्या रक्षणाची शपथ सहभागी महिलांना दिली.
- **म. प्र. नि. मंडळ व लोकसत्ता आयोजित पर्यावरणपुरक घरगुती गणपती स्पर्धा:** म. प्र. नि. मंडळ व लोकसत्ता यांच्या संयुक्त विद्यमाने इको फ्रेंडली घरगुती गणेशोत्सव स्पर्धा यांचे आयोजन मुंबई, पुणे, नाशिक, नागपूर, अहमदनगर व छत्रपती संभाजीनगर या लोकसत्ता दैनिकांच्या सहा विभागीय स्तरावर करण्यात आले होते. या स्पर्धेत पाच हजार पेक्षा जास्त स्पर्धकांनी भाग घेतला होता. या स्पर्धेचा पारितोषिक वितरण समारंभ मंडळाचे मा. अध्यक्ष - मा. प्रविण दराडे, मा. सदस्य सचिव - मा. डॉ. अविनाश ढाकणे यांच्या उपस्थितीत आयोजित करण्यात आला होता.

म. प्र. नि. मंडळ आणि लोकसत्ता आयोजित पर्यावरणपूरक घरगुती गणपती स्पर्धेचा पारितोषिक वितरण समारंभ.

- टाईम्स ग्रीन गणेशा:** म. प्र. नि. मंडळ, पर्यावरण विभाग, महाराष्ट्र शासन व टाईम्स ऑफ इंडिया ग्रुप यांच्या सयुक्त विद्यमाने टाईम्स ग्रीन गणेशा या स्पर्धेचे आयोजन मुंबई व पुणे या शहरांसाठी करण्यात आले होते. या उपक्रमाचा शुभारंभ मंडळाचे मा. सदस्य सचिव डॉ. अविनाश ढाकणे यांच्या शुभहस्ते करण्यात आला. मुंबई या शहरातील सार्वजनिक गणेशोत्सव मंडळ व हौसिंग सोसायटी यांच्याकरीता आयोजित इको फ्रेंडली गणेश स्पर्धा आयोजित करण्यात आली होती. या अभियानात मुंबई शहरातील विविध मॉल्स, सिनेमा थिएटर्स येथे जनजागृती उपक्रम राबविण्यात आला. शालेय विद्यार्थ्यांसाठी गणेशमूर्ती कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली, तसेच महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणपूरक गणेशदूत उपक्रमांतर्गत विविध गतिविधी राबविण्यात आल्या. गणेश विर्सजनाच्या वेळी मुंबई शहरातील गिरगाव चौपाटी, येथे स्वच्छता अभियान कार्यान्वित करण्यात आले होते. या स्पर्धेचा पारितोषिक वितरण समारंभ मंडळाचे मा. अध्यक्ष - मा. प्रविण दराडे, मा. सदस्य सचिव - मा. डॉ. अविनाश ढाकणे यांच्या उपस्थित आयोजित करण्यात आला होता.
- एबीपी माझा पर्यावरणपूरक गणेशोत्सव स्पर्धा:** म. प्र. नि. मंडळ व एबीपी माझा या वृत्त वाहिनीच्या वतीने राज्यातील पर्यावरणपूरक घरगुती गणेशोत्सव स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. या वेळी स्टार प्रवाह वाहिनीवरील 'ठरलं तर मग' या मालिकेतील जुई गडकरी अमित भानुशाली यांनी चित्रित केलेल्या प्रोमोद्वारे या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी एबीपी माझा वाहिनीवरून आवाहन करण्यात आले. त्यांस अनुसरून पर्यावरणपूरक घरगुती गणेशोत्सव साजरा करणारे असंख्य स्पर्धकांनी यात भाग घेतला. या स्पर्धेचा पारितोषिक वितरण समारंभ मंडळाचे मा. अध्यक्ष - मा. प्रविण दराडे, मा. सदस्य सचिव - मा. डॉ. अविनाश ढाकणे, मालिका कलावंत जुई गडकरी, अमित भानुशाली यांच्या उपस्थित म. प्र. नि. मंडळाच्या मुख्यालयात आयोजित करण्यात आला होता. या कार्यक्रमाचे अर्ध्या तासाचे प्रक्षेपण वाहिनीवरून करण्यात आले.
- म. प्र. नि. मंडळ व लोकसत्ता आयोजित गणेशोत्सव मुर्ती स्पर्धा:** लोकसत्ता आयोजित गणेशोत्सव मुर्ती स्पर्धा या स्पर्धेत म. प्र. नि. मंडळ सहसंयोजक म्हणून सहभागी झाली होती. या स्पर्धेत सर्वोत्कृष्ट पर्यावरणस्नेही गणेश मुर्ती या विभागात विशेष पारितोषिक प्रदान करण्यात आले. ही स्पर्धा मुंबई व पुणे या दोन शहरांसाठी घेण्यात आली होती.

- न्यूज १८ लोकमत आणि म. प्र. नि. मंडळ यांनी पर्यावरणपूरक सार्वजनिक गणपती स्पर्धेचे आयोजन केले: आय.बी.एन. लोकमत आणि म. प्र. नि. मंडळ यांनी संयुक्तपणे पर्यावरणपूरक सार्वजनिक गणेशोत्सव स्पर्धेचे आयोजन केले होते. सहभागींना सहभागी होण्याचे आमंत्रण करण्यासाठी विशेष प्रोमो प्रसारित करण्यात आले. या प्रसंगी चॅनलवर एक विशेष भाग प्रसारित करण्यात आला. म. प्र. नि. मंडळासह दैनिक लोकमत डिजिटलनेही अशीच स्पर्धा आयोजित केली होती. झी २४ तास ने असाच एक कार्यक्रम आयोजित केला होता, ज्यामध्ये पर्यावरणपूरक घरगुती गणपती स्पर्धा होती, तर साम टीव्हीने गृहनिर्माण संस्थांसाठी एक स्पर्धा आयोजित केली होती.

झी २४ तास पर्यावरणपूरक घरगुती गणपती स्पर्धेच्या पारितोषिक वितरण समारंभात पारितोषिक विजेत्यांबरोबर पर्यावरण विभागाचे प्रधान सचिव - श्री. प्रविण दराडे, मंडळाचे सदस्य सचिव - डॉ. अविनाश ढाकणे, जनसंपर्क अधिकारी - संजय भुस्कुटे, झी २४ तासच्या संपादकीय सदस्य - मिताली मटकर व पारितोषिक विजेते.

- जय महाराष्ट्र व म. प्र. नि. मंडळ आयोजित शालेय विद्यार्थी यांच्याकरिता पर्यावरणपूरक गणेशोत्सव स्पर्धा: जय महाराष्ट्र व म. प्र. नि. मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यातील शालेय विद्यार्थी यांच्यासाठी पर्यावरणपूरक गणेशोत्सव स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. प्रोमोच्या माध्यमातून या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी जय महाराष्ट्र वाहिनीने व्यापक आवाहन केले होते. याला उत्तम प्रतिसाद मिळाला होता. अशाच कार्यक्रमाचे आयोजन टिव्ही ९ आणि म. प्र. नि. मंडळ यांनी केले होते.

टिव्ही ९ व म. प्र. नि. मंडळ आयोजित पर्यावरणपूरक गणेशोत्सव कार्यक्रमाच्या पारितोषिक वितरण समारंभात पर्यावरण विभागाचे प्रधान सचिव - श्री. प्रविण दराडे, मंडळाचे सदस्य सचिव - डॉ. अविनाश ढाकणे, जनसंपर्क अधिकारी - संजय भुस्कुटे व पारितोषिक विजेते.

- गणेशोत्सवात पर्यावरणपूरक गणेशोत्सव व एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत मा. मुख्यमंत्री, मा. उपमुख्यमंत्री यांचा व्हिडिओ संदेश: गणेशोत्सवादरम्यान, पर्यावरणपूरक गणेशोत्सव व एकल वापर प्लास्टिक बंदीबाबत मा. मुख्यमंत्री, मा. उपमुख्यमंत्री यांचा व्हिडिओ संदेश एबीपी माझा, झी २४ तास, टिक्की ९, न्युज १८ लोकमत, साम टिक्की, जय महाराष्ट्र, लोकशाही व मुंबई दूरदर्शन या वाहिन्यांवरून प्रसारित करण्यात आला.
- कार्तिकीची वारी पंढरीच्या दारी: लोककलावंतांच्या माध्यमातून पर्यावरण संवर्धनाचे रक्षण करण्यासाठी कार्तिकीची वारी पंढरीच्या दारी पर्यावरण शिक्षणाचे धडे देई घरोघरी या उपक्रमाचे आयोजन कार्तिकी एकादशीच्या पुर्वसंध्येला पंढरपूर येथे करण्यात आले होते. या वेळी किर्तन, भारुड, पोवाडा या लोककलांच्या माध्यमातून पर्यावरण संवर्धनाबद्दल जनजागृती करण्यात आली. या कार्यक्रमाला राज्याचे मा. उपमुख्यमंत्री - देवेंद्रजी फडणवीस, म. प्र. नि. मंडळाचे मा. अध्यक्ष तथा प्रधान सचिव पर्यावरण - श्री. प्रविण दराडे, मा. महसूल मंत्री श्री. - राधाकृष्ण विखेपाटील आदी मान्यवर उपस्थित होते.

कार्तिकीची वारी पंढरीच्या दारी या कार्यक्रमात राज्याचे मा. उपमुख्यमंत्री - श्री. देवेंद्र फडणवीस व किर्तन सादर करताना लोककलावंत - पुर्वा काणे.

- **प्रदूषणमुक्त दिवाळी संकल्प अभियान शपथ व इतर जनजागृती उपक्रम:** प्रदूषणमुक्त दिवाळी साजरी करण्यासाठी प्रदूषणमुक्त दिवाळी संकल्प अभियान २०२३ मंत्रालयात आयोजित करण्यात आले. यावेळी राज्यातील शालेय आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना मान्यवर मुख्यमंत्री - श्री. एकनाथजी शिंदे, मान्यवर उपमुख्यमंत्री - श्री. देवेंद्रजी फडणवीस यांच्या हस्ते प्रदूषणमुक्त दिवाळीच्या शपथेचे पालन करण्यात आले. यावेळी मान्यवर मंत्री - श्री. शंभूराजे देसाई, श्री. दीपक केसरकर, पर्यावरण आणि हवामान बदल विभागाचे प्रधान सचिव - श्री. प्रविण दराडे आणि इतर मान्यवर उपस्थित होते. या कार्यक्रमात मुंबईतील विविध विद्यापीठांतील विद्यार्थी सहभागी झाले. राज्यभरातील आघाडीच्या दूरचित्रवाणी वाहिन्यांवर त्याचे प्रसारण झाले. राज्यातील आघाडीच्या एफएम रेडिओ वाहिन्या, ९२.७ बिग एफएम, ९३.५ रेड एफएम, ९८.३ रेडिओ चिली, ९१.१ रेडिओ सिटी, रेडिओ नशा, रेडिओ वन यांनी प्रदूषणमुक्त दिवाळीचा संदेश प्रसारित केला. त्याचवेळी मराठी व हिंदी वाहिन्यांवर तसेच महाराष्ट्र टाइम्स, लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता, टाईम्स ऑफ इंडिया, इंडियन एक्सप्रेस, हिंदुस्थान टाईम्स आणि राज्यातील इतर प्रमुख वृत्तपत्रांतून प्रदूषणमुक्त दिवाळीचा संदेश प्रसारित करण्यात आला.
- **प्रदूषणमुक्त दिवाळी संदेश देणाऱ्या अभिनव संचाचे वाटप:** प्रदूषणमुक्त दिवाळी साजरी करण्यासाठी एक अभिनव संच तयार करण्यात आला होता. प्रदूषणमुक्त दिवाळीचा संदेश देणाऱ्या रंगीत बॉक्समध्ये पणत्या, वाती, नैसर्गिक रांगोळी काढण्याची जाळी, रांगोळी काढण्याचे पुस्तक, उटणे, तोरण अशा विविध वस्तूंचा समावेश असणाऱ्या बॉक्सचे विनामूल्य वाटप राज्यातील मा. आमदार व मा. खासदार यांना कुरिअरद्वारे करण्यात आले तर मंत्रालय येथील मा. मुख्यमंत्री, मा. उपमुख्यमंत्री यांची कार्यालये, मा. मंत्री मा. सचिव यांना व संबंधित कार्यालयात माहिती व जनसंपर्क विभाग, विधिमंडळ वार्ताहर संघ त्याचबरोबर पर्यावरण विभाग, माझी वसुंधरा विभाग, म. प्र. नि. मंडळ मुख्यालय व मुंबई महानगर प्रादेशिक क्षेत्रातील म.प्र.नि.मंडळाची कार्यालये यांना या संचाचे विनामूल्य वाटप करण्यात आले.
- **दिवाळी अंक २०२३ प्रदूषणमुक्त दिवाळीचा संदेश:** दीपावली आणि दिवाळी अंक ही महाराष्ट्राची वाचन संस्कृतीची खूप मोठी परंपरा आहे. या दिवाळी अंकातून मराठीतील अनेक प्रसिद्ध लेखक, विचारवंत विविध क्षेत्रांत काम करणारे वैज्ञानिक, कलावंत हे लेख लिहित असतात. हे दिवाळी अंक म्हणजे वाचनाची मोठी मेजवानी असते. म्हणून त्या निमित्ताने राज्यभरातून प्रकाशित होणाऱ्या विविध दिवाळी अंकात प्रदूषणमुक्त दिवाळीचा संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला.
- **महाराष्ट्र टाईम्स व म. प्र. नि. मंडळ आयोजित वसुंधरा साथी पुरस्कार:** महाराष्ट्र टाईम्सच्या वतीने दरवर्षी म.टा. सन्मान पुरस्काराचे आयोजन करण्यात येत असते. गेल्या तीन वर्षांपासून म. प्र. नि. मंडळ व महाराष्ट्र टाईम्सच्या वतीने वसुंधरा साथी या पुरस्काराचे वितरण करण्यात येत आहे. या वर्षी या पुरस्काराचे वितरण बिजमाता पद्मश्री राहीबाई पोपरे यांना राज्याचे मुख्यमंत्री - मा. एकनाथजी शिंदे, उपमुख्यमंत्री - मा. देवेंद्रजी फडणवीस यांच्या हस्ते करण्यात आले. या वेळी मंडळाचे सदस्य सचिव डॉ. अविनाश ढाकणे, महाराष्ट्र टाईम्सचे संपादक - गिरीष करंदीकर व मंडळाचे जनसंपर्क अधिकारी - संजय भुस्कुटे उपस्थित होते.
- **पर्यावरणविषयक अन्य जनजागृती उपक्रम:** लोकमत या वृत्तपत्राच्या साहित्यविषयक पुरस्कारात पर्यावरणाविषयी साहित्य प्रकारात उत्कृष्ट साहित्य प्रसिद्ध करण्यात येणाऱ्या पुस्तकाला विशेष पुरस्काराने गौरवित करण्यात आले. या उपक्रमात म. प्र. नि. मंडळ सहसंयोजक म्हणून सहभागी झाले होते. लोकसत्ता वर्तमानपत्राच्या वर्षवेध या वार्षिक अंकात पर्यावरणविषयक जनजागृतीचा संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला होता. त्याचबरोबर नवाकाळ या वर्तमानपत्राच्या वर्धापन दिनानिमित्त अर्ध्या पानाचे जनजागृतीचे सदर प्रसिद्ध करण्यात आले. तर नवभारत या वर्तमानपत्राने आयोजित केलेल्या पर्यावरणविषयक परिषदेत म. प्र. नि. मंडळ सहसंयोजक म्हणून सहभागी झाले होते. लोकसत्ता वर्तमानपत्राच्या तरुण तेजांकित या कार्यक्रमासाठी म. प्र. नि. मंडळ पर्यावरणविषयक सहसंयोजक म्हणून सहभागी झाले होते.

- **प्रदूषणमुक्त होळी:** प्रदूषणमुक्त होळी साजरी करण्यासाठी राज्यातील अग्रगण्य रेडिओ वाहिन्यांवरून प्रदूषणमुक्त होळी साजरी करण्याचे आवाहन रेडिओ जिंगलच्या माध्यमातून करण्यात आले. होळी साजरी करताना नैसर्गिक रंगाचा वापर करा, पाण्याचा कमीत कमी वापर करा, डॉल्बी सांऊडचा वापर करू नका, एकल वापर प्लास्टिकचा वापर करू नका असे आवाहन करण्यात आले होते.

१२. मंडळामार्फत हाताळण्यात येणारे महत्त्वाचे मुद्दे

१२.१ हवा प्रदूषण नियंत्रण

- महाराष्ट्र राज्याच्या विविध विभागांमधील संपूर्ण ध्वनी गुणवत्तेची माहिती:** महाराष्ट्र राज्यातील १० लाखांहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या प्रमुख शहरांमध्ये प्रत्यक्ष वेळेतील वातावरणीय ध्वनी पातळी मापन केंद्र स्थापन करण्याच्या उद्देशाने, सध्या बृहन्मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रात सात स्थाने, ठाणे महानगरपालिका क्षेत्रात एक स्थान आणि नवी मुंबई महानगरपालिका क्षेत्रात दोन स्थानांसह एकूण १० मापन केंद्रे स्थापन केली आहेत. या केंद्रांद्वारे मिळवलेल्या ध्वनी पातळीची माहिती नियमितपणे केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या संकेतस्थळावर अद्यतनित केली जाते. कल्याण-डोंबिवली महानगरपालिका, वसई-विरार महानगरपालिका, पुणे महानगरपालिका, पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका, नाशिक महानगरपालिका, छत्रपती संभाजी नगर महानगरपालिका आणि नागपूर महानगरपालिका यांसाठी अतिरिक्त मापन केंद्र योजना केली जात आहे, ज्यासाठी एकूण ३६ ठिकाणांची निश्चिती करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक शहरासाठी चार ध्वनी मापन केंद्र स्थापन करण्याचा प्रस्ताव आहे. निविदा प्रक्रिया पूर्ण केली गेली आहे आणि ध्वनी मापन केंद्राची स्थापना सुरू आहे. मापन केंद्राकडून प्राप्त केलेली माहिती म. प्र. नि. मंडळाच्या किंवा कें. प्र. नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर प्रसारित करण्याचा प्रस्ताव आहे.
- गणेशोत्सव आणि दिवाळी सणादरम्यान महाराष्ट्रातील ध्वनी मापन केंद्र आणि ध्वनी मापनाबाबतची माहिती:** २०२३-२४ या वर्षी गणेशोत्सवाच्या दरम्यान राज्यातील प्रमुख शहरांमध्ये एकूण १३ ठिकाणी ध्वनी मापन केले गेले आणि त्याचा सविस्तर अहवाल म. प्र. नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर प्रसारित करण्यात आला. याचप्रमाणे, दिवाळी २०२३-२४ दरम्यान राज्यातील प्रमुख शहरांमध्ये एकूण १५६ ठिकाणी ध्वनी मापन केले गेले आणि त्याचा सविस्तर अहवाल म. प्र. नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर प्रसारित करण्यात आला. सदर अहवाल पोलिस प्रशासन आणि स्थानिक प्रशासनाला पुढील उपाययोजना आणि कारवाईसाठी पाठविण्यात आला आहे.
- हवा गुणवत्ता मापनाचे जाळे (नेटवर्क) आणि वर्तमान पर्यावरणीय स्थितीबाबत माहिती तसेच हवा मापन केंद्राबद्दल माहिती:** हवा गुणवत्ता मापनासाठी महाराष्ट्रातील प्रमुख शहरांमध्ये ६९ ठिकाणी म. प्र. नि. मंडळाने सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता निरीक्षण केंद्रे स्थापन केले आहेत आणि ते कार्यान्वित केले आहेत. या केंद्रांनी तपासलेली हवा गुणवत्ता संबंधित माहिती कें. प्र. नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर दररोज प्रसारित केली जाते. त्यामुळे, हवा गुणवत्ता निर्देशांक सामान्य जनतेला उपलब्ध होतो. राष्ट्रीय वातावरणीय हवा गुणवत्ता मापन कार्यक्रम अंतर्गत राज्यात ७५ ठिकाणी आणि राज्य हवा गुणवत्ता मापन कार्यक्रम अंतर्गत ४३ ठिकाणी एकूण ११८ स्थानांवर हवा गुणवत्ता मापन केले जात आहे. राज्यात हवा गुणवत्ता मापन केंद्र स्थापन केली गेली आहेत आणि बहुतांश केंद्र स्थानिक शैक्षणिक संस्थांकडून चालवली जातात. या कामासाठी कें. प्र. नि. मंडळाकडून अनुदान दिले जाते. या केंद्रांद्वारे मिळवलेली हवा प्रदूषणाची माहिती म. प्र. नि. मंडळाच्या व कें. प्र. नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर हवा गुणवत्ता निर्देशांक स्वरूपात संकलित आणि प्रसारित केली जाते. कें. प्र. नि. मंडळाच्या मानकांनुसार, २०२४-२५ च्या वर्षात राज्यातील उर्वरित शहरांमध्ये एकूण ५० ठिकाणी सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता मापन केंद्रे स्थापन करण्याचा प्रस्ताव आहे. या कामासाठी निविदा प्रक्रिया सुरू आहे. यामुळे म. प्र. नि. मंडळ महाराष्ट्रातील जवळपास सर्व जिल्हांमध्ये हवा गुणवत्ता तपासणी करण्याचा उद्देश ठेवते. म. प्र. नि. मंडळाने, माननीय मुख्यमंत्री, माननीय उपमुख्यमंत्री आणि महाराष्ट्र सरकार सोबत, पाच मोबाइल सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता मापन केंद्रे असलेल्या व्हॅन सुरू केल्या आहेत ज्याद्वारे हवा गुणवत्तेचे निरीक्षण केले जाते.
- हवा गुणवत्ता निष्कर्षाबद्दल माहिती:** २०२३-२४ मध्ये, म. प्र. नि. मंडळाने स्थापित केलेल्या ६९ सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता मापन केंद्रे आणि ११८ वातावरणीय हवा गुणवत्ता मापन केंद्रांची माहिती वापरून हवा गुणवत्ता निर्देशांकांची गणना

केली आहे. या माहितीवर आधारित, महाराष्ट्रातील बहुतेक स्थानांवर सल्फर डायॉक्साईडचे संकेंद्रण त्याच्या निर्धारित मानक मर्यादेच्या ५० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर पेक्षा कमी असल्याचे निरीक्षण करण्यात आले. कणरूप पदार्थाचे (पी.एम.१० आणि पी.एम. २.५) संकेंद्रण बहुतेक ठिकाणी त्यांच्या निर्धारित मानक मर्यादेच्या ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर पेक्षा जास्त असल्याचे दिसून आले. या प्रमाणात कमी करण्यासाठी, म. प्र. नि. मंडळ आणि संबंधित संस्था हवा प्रदूषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना करत आहेत, ज्याद्वारे २०२६ पर्यंत कणरूप पदार्थ ४०% पेक्षा कमी होण्याचे ध्येय ठेवले आहे, हा उपक्रम राष्ट्रीय वातावरणीय हवा गुणवत्ता मापन कार्यक्रम अंतर्गत राबवला जात आहे. विविध कार्यालये/संस्थांद्वारे उद्दिष्टे ठरवली गेली आहेत आणि उपाययोजना सुरू आहेत.

१२.२ आयटी उपक्रम

पर्यावरण माहिती केंद्राची उपलब्धी २०२३-२४ दरम्यान प्रमुख एकात्मिक व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (आयएमआयएस) अनुप्रयोगातील अद्यतन बदल

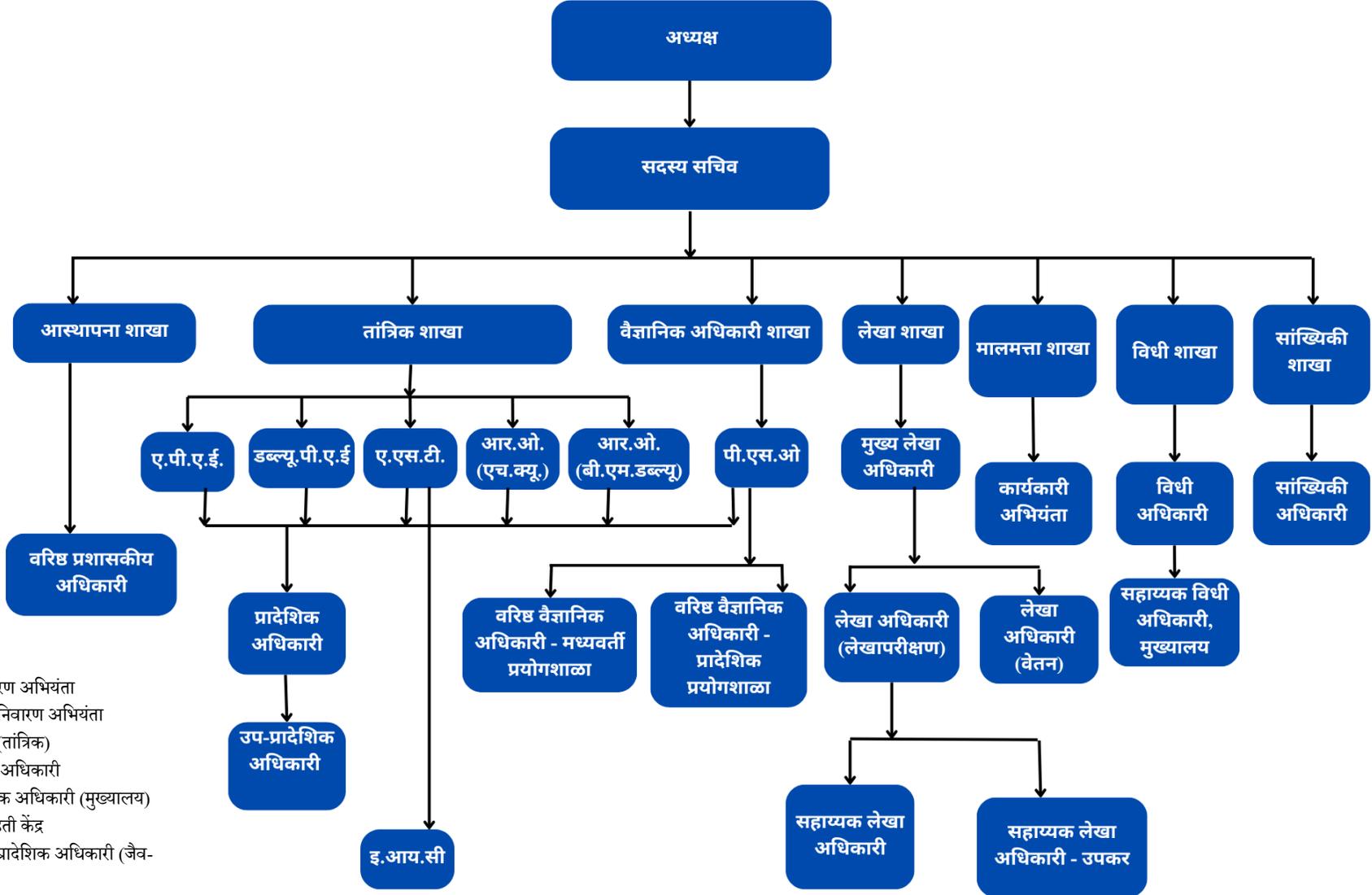
- **‘मैत्री’ सह अतिरिक्त नवीन सेवा एकत्रीकरण:** व्यवसाय सुलभता अंतर्गत, मंडळाने निर्माण आणि ध्वस्तकरण प्राधिकरण, जैव वैद्यकीय कचरा प्राधिकरण, बॅटरी विक्रेता प्राधिकरण आणि महानगरपालिका घनकचरा प्राधिकरण सेवा ‘मैत्री’ सह एकत्रित केल्या आहेत. म. प्र. नि. मंडळाकडून सर्व ऑनलाइन सेवा एकल-खिडकी पोर्टलद्वारे उपलब्ध करून देणे हा याचा उद्देश आहे. या एकत्रिकरणाद्वारे उद्योग आणि संबंधित भागधारकांसाठी विविध पर्यावरणीय सेवांसाठी अर्ज आणि मंजूरी प्रक्रियांची सुसंगतता साधता येईल. हे पोर्टल वास्तविक वेळेचा मागोवा घेणे (रिअल-टाइम ट्रॅकिंग) आणि अद्यतने (अपडेट्स) प्रदान करून प्रक्रिया दरम्यान उत्तरदायित्व आणि दृश्यता सुधारते, ज्यामुळे व्यवसायांची पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता वाढते.
- **बँक हमी, जे. व्ही. एस. आणि नमुना नोंदणी विभागाचे संमती प्रक्रिये सोबत एकत्रीकरण:** संमती अर्ज प्रक्रिया करतांना, बँक हमी तपशील, जे. व्ही. एस. नमुना तपशील इत्यादी, संबंधित अर्जांच्या सर्व तपशिलांची तपासणी करणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून, स्वतंत्र बँक हमी आणि जे. व्ही. एस. मॉड्यूलसला संमती अर्ज मॉड्यूल सोबत एकत्रित करण्यात आले आहे. या एकत्रिकरणामुळे विविध प्रणालींमध्ये मॅन्युअल क्रॉस-रेफरन्सिंगची आवश्यकता समाप्त झाली आहे. यामुळे संमती प्रक्रिया अधिक सुलभ, कार्यक्षम आणि त्रुटिरहित झाली आहे.
- **घातक कचरा निर्माण करणाऱ्या उद्योगांची सूची आणि घातक कचऱ्याच्या स्वयंचलित निर्मितीचा वार्षिक अहवाल:** अलीकडे, घातक कचऱ्याचा उद्योगांची सूची आणि धोका निर्माण करणाऱ्या कचऱ्याचा वार्षिक अहवाल तयार करण्यासाठी एक मॉड्यूल विकसित करण्यात आले आहे, ज्यामुळे सूची निर्माण आणि अहवाल प्रक्रिया स्वयंचलित केली जाऊ शकते. याव्यतिरिक्त, स्वयंचलित संमती या मॉड्यूलशी जोडली गेली आहे आणि घातक कचरा सूची सानुकूलित स्वरूपामध्ये (कस्टमाइज्ड फॉर्मेट) तयार केली जाते. हा विभाग (मॉड्यूल) मंडळाच्या अधिकाऱ्यांना स्वयंचलित (ऑटो) वार्षिक अहवाल तयार करण्यास सक्षम करते, ज्यामुळे वेळेची लक्षणीय बचत होते.
- **स्वयंचलित बँक हमी प्रणाली :** संमती अर्ज मंजूरीच्या टप्प्यावर, एकात्मिक व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (आयएमआयएस) अर्जांच्या आधारावर बँक हमी भरणा रक्कम स्वयंचलितपणे तयार करते आणि मंजूर संमतीच्या ड्राफ्ट अनुसूची III मधून तपशील आधीच भरले जातात. एकदा उद्योग बँक हमी मॉड्यूलमध्ये तपशील भरल्यानंतर, ते संबंधित अधिकाऱ्यांच्या बँक हमी मॉड्यूल डेस्कवर बँक हमी (बीजी) विभागाखाली चिन्हित/हायलाइट केले जाईल, आणि जोपर्यंत उद्योग आवश्यक बँक हमी सादर करत नाही तोपर्यंत प्रणालीमध्ये चिन्हित/हायलाइट केलेले राहिल.

- **नवीन उद्योग भेट अहवाल प्रारूप:** एक नवीन क्षेत्र निरीक्षण प्रारूप तयार केले गेले आहे, ज्यामध्ये ड्रॉपडाउन मेनू, रेडिओ बटन निवड पर्याय (उदाहरणार्थ, हो/ नाही प्रश्नावली) समाविष्ट आहे, ज्यामुळे भेट/ निरीक्षण अहवाल तयार करण्याची प्रक्रिया सोपी आणि जलद होते. याच संदर्भात एक मोबाइल ॲप देखील तयार करण्यात आले आहे, जे नवीन उद्योग भेट अहवाल प्रारूपला समर्थन देते, तसेच क्षेत्र अधिकाऱ्यांसाठी सोयीस्कर प्रवेश आणि सुविधा प्रदान करते. हे मोबाइल ॲप आयओएस आणि आँड्रॉईड दोन्ही प्लॅटफॉर्मवर उपलब्ध आहे, ज्यामुळे भेटी दरम्यान रिअल-टाइम अद्यतन आणि कार्यक्षम माहिती (डेटा) संकलन सुनिश्चित होते.

१२.३ जल प्रदूषण नियंत्रण

- माननीय राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरण आदेश ओए ३६०/२०१८ च्या अनुपालनामध्ये राज्य पर्यावरण योजना आणि जिल्हा पर्यावरण योजना (३६ जिल्हे) अंमलबजावणी प्रक्रियेत आहेत.
- प्रदूषित नदी काठ
 - i. प्राथमिकता I - प्रारंभिक ४ काठांपासून ३ काठांपर्यंत कमी
 - ii. प्राथमिकता II - प्रारंभिक ५ काठांपासून ३ काठांपर्यंत कमी
 - iii. प्राथमिकता III – प्रारंभिक १८ काठांपासून ७ काठांपर्यंत कमी
 - iv. एकूण प्रदूषित नदी काठ कमी होऊन ५५ वरून ५० झाले
 - v. प्राथमिकता IV - प्रारंभिक १७ काठांपासून १० काठांपर्यंत कमी
- म. प्र. नि. मंडळाने पर्यावरणपूरक मूर्ती विसर्जनासाठी तयार केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे/ धोरणे लागू केली आहेत.
- म. प्र. नि. मंडळाने पर्यावरणपूरक सण आणि मूर्त्या नैसर्गिक जलस्रोतांमध्ये विसर्जन करण्याच्या पद्धती लागू केल्या आहेत.
- म. प्र. नि. मंडळाने टेरीच्या मदतीने महाराष्ट्रातील जल गुणवत्ता स्थितीवरील अहवाल तयार केला आहे.

परिशिष्ट १ अ. संघटनात्मक रचना

ए.पी.ए.ई. - हवा प्रदूषण निवारण अभियंता
 डब्ल्यू.पी.ए.ई. - जल प्रदूषण निवारण अभियंता
 ए.एस.टी. - सहाय्यक सचिव (तांत्रिक)
 पी.एस.ओ. - प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी
 आर.ओ. (एच.क्यू.) - प्रादेशिक अधिकारी (मुख्यालय)
 ई. आय. सी. - पर्यावरण माहिती केंद्र
 आर.ओ. (बी.एम.डब्ल्यू.) - प्रादेशिक अधिकारी (जैव-वैद्यकीय कचरा)

परिशिष्ट १ ब. विभाग कार्यालयांचा आराखडा

प्रा. अ. ठाणे

- उ. प्रा. अ. ठाणे-१
- उ. प्रा. अ. ठाणे-२
- उ. प्रा. अ. तारापूर-१
- उ. प्रा. अ. तारापूर-२

प्रा. अ. नाशिक

- उ. प्रा. अ. नाशिक
- उ. प्रा. अ. जळगाव
- उ. प्रा. अ. धुळे
- उ. प्रा. अ. अहमदनगर

प्रा. अ. अमरावती

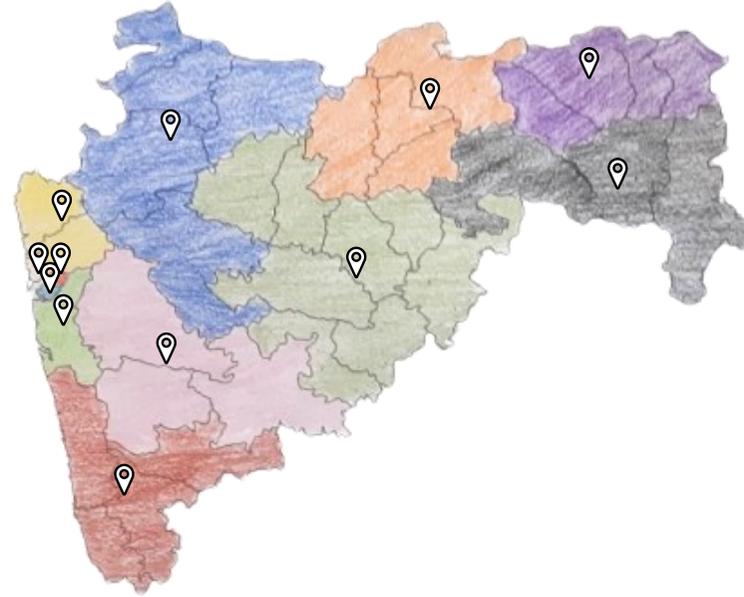
- उ. प्रा. अ. अमरावती-१
- उ. प्रा. अ. अमरावती-२
- उ. प्रा. अ. अकोला

प्रा. अ. नागपूर

- उ. प्रा. अ. नागपूर-१
- उ. प्रा. अ. नागपूर-२
- उ. प्रा. अ. भंडारा

प्रा. अ. मुंबई

- उ. प्रा. अ. मुंबई-१
- उ. प्रा. अ. मुंबई-२
- उ. प्रा. अ. मुंबई-३
- उ. प्रा. अ. मुंबई-४

प्रा. अ. चंद्रपूर

- उ. प्रा. अ. चंद्रपूर

प्रा. अ. कल्याण

- उ. प्रा. अ. कल्याण -१
- उ. प्रा. अ. कल्याण -२
- उ. प्रा. अ. कल्याण -३
- उ. प्रा. अ. भिवंडी

प्रा. अ. छत्रपती संभाजी नगर

- उ. प्रा. अ. छत्रपती संभाजी नगर
- उ. प्रा. अ. जालना
- उ. प्रा. अ. लातूर
- उ. प्रा. अ. परभणी
- उ. प्रा. अ. नांदेड

प्रा. अ. रायगड

- उ. प्रा. अ. रायगड-१
- उ. प्रा. अ. रायगड-२
- उ. प्रा. अ. महाड

प्रा. अ. नवी मुंबई

- उ. प्रा. अ. नवी मुंबई १
- उ. प्रा. अ. नवी मुंबई २
- उ. प्रा. अ. तळोजा

प्रा. अ. कोल्हापूर

- उ. प्रा. अ. कोल्हापूर
- उ. प्रा. अ. सांगली
- उ. प्रा. अ. चिपळूण
- उ. प्रा. अ. रत्नागिरी

प्रा. अ. पुणे

- उ. प्रा. अ. पुणे-१
- उ. प्रा. अ. पुणे-२
- उ. प्रा. अ. पिंपरी-चिंचवड
- उ. प्रा. अ. सातारा
- उ. प्रा. अ. सोलापूर

परिशिष्ट १ क. मंडळाच्या प्रयोगशाळांचा आराखडा

प्रादेशिक प्रयोगशाळा
नाशिक

प्रा. अ. नाशिक

मध्यवर्ती प्रयोगशाळा

प्रा. अ. मुंबई
प्रा. अ. नवी मुंबई
प्रा. अ. रायगड
प्रा. अ. कल्याण

प्रादेशिक प्रयोगशाळा
नागपूर

प्रा. अ. नागपूर
प्रा. अ. अमरावती

प्रादेशिक प्रयोगशाळा
ठाणे

प्रा. अ. ठाणे

प्रादेशिक प्रयोगशाळा
चंद्रपूर

प्रा. अ. चंद्रपूर

प्रादेशिक प्रयोगशाळा
चिपळूण

प्रा. अ. कोल्हापूर
उ. प्रा. अ. महाड

प्रादेशिक प्रयोगशाळा
पुणे

प्रा. अ. पुणे

प्रादेशिक प्रयोगशाळा
छत्रपती संभाजी नगर

प्रा. अ. छत्रपती संभाजी
नगर

परिशिष्ट २. ३१/०३/२०२४ रोजी कर्मचारी संख्या

अ.क्र.	पदनाम	वेतन बॅंड	ग्रेड वेतन	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१.	अध्यक्ष			१	१	०
२.	सदस्य सचिव	(पीबी-४)३७४००-६७०००	१००००	१	१	०
३.	जल प्रदूषण निवारण अभियंता	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
४.	हवा प्रदूषण निवारण अभियंता	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
५.	प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
६.	मुख्य लेखा अधिकारी	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
७.	सहाय्यक सचिव (तांत्रिक)	१५६००-३९१००	७६००	१	१	०
८.	वरिष्ठ विधी अधिकारी	१५६००-३९१००	७६००	२	०	२
९.	वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	१	०	१
१०.	कार्यकारी अभियंता	१५६००-३९१००	६६००	१	१	०
११.	सामुग्री अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	१	०	१
१२.	प्रादेशिक अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	१५	१५	०
१३.	विधी अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	२	२	०
१४.	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी	१५६००-३९१००	६६००	३	१	२
१५.	उप प्रादेशिक अधिकारी	१५६००-३९१००	५४००	५५	५२	३
१६.	सांख्यिकी अधिकारी	१५६००-३९१००	५०००	१	१	०
१७.	सहाय्यक सचिव (आस्थापना)	१५६००-३९१००	५०००	१	१	०
१८.	खाजगी सचिव	९३००-३४८००	५०००	२	०	२
१९.	प्रशासकीय अधिकारी	१५६००-३९१००	५०००	१	१	०
२०.	वैज्ञानिक अधिकारी	१५६००-३९१००	५०००	९	८	१
२१.	लेखा अधिकारी	१५६००-३९१००	५०००	२	२	०
२२.	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी	९३००-३४८००	४४००	२६	१९	७
२३.	सहाय्यक लेखा अधिकारी	९३००-३४८००	४४००	११	१	१०
२४.	सहाय्यक विधी अधिकारी	९३००-३४८००	४४००	३	१	२
२५.	उप अभियंता	९३००-३४८००	४४००	१	०	१
२६.	वरिष्ठ लघुलेखक	९३००-३४८००	४४००	५	५	०
२७.	कनिष्ठ लघुलेखक	९३००-३४८००	४३००	२७	८	१९
२८.	क्षेत्र अधिकारी	९३००-३४८००	४३००	२०४	१३१	७३
२९.	प्रमुख लेखापाल	९३००-३४८००	४३००	२०	१०	१०
३०.	विधी सहाय्यक	९३००-३४८००	४३००	४	०	४
३१.	कनिष्ठ वैज्ञानिक सहाय्यक	९३००-३४८००	४२००	४०	१८	२२
३२.	प्रथम लिपीक	९३००-३४८००	४२००	१७	१७	०
३३.	सांख्यिकी सहाय्यक	९३००-३४८००	४२००	१	०	१
३४.	आरेखक	५२००-२०२००	२८००	१	०	१
३५.	क्षेत्र निरीक्षक	५२००-२०२००	२८००	४२	०	४२
३६.	वरिष्ठ लिपीक	५२००-२०२००	२४००	५०	३८	१२
३७.	सहाय्यक आरेखक	५२००-२०२००	२४००	२	०	२
३८.	वीजतंत्री	५२००-२०२००	२४००	२	१	१
३९.	अनुरेखक	५२००-२०२००	२०००	६	१	५

४०.	प्रयोगशाळा सहाय्यक	५२००-२०२००	२०००	७	३	४
४१.	कनिष्ठ लिपीक/टंकलेखक	५२००-२०२००	१९००	६४	३१	३३
४२.	वाहन चालक	५२००-२०२००	१९००	७४	४४	३०
४३.	उपकरण जोडारी	५२००-२०२००	१९००	१	०	१
४४.	दसरी	५२००-२०२००	१९००	१४	०	१४
४५.	नाईक	४४४०-७४४०	१६००	२	०	२
४६.	चक्रमुद्रणयंत्रणचालक	४४४०-७४४०	१६००	१	०	१
४७.	शिपाई	४४४०-७४४०	१३००	८८	२५	६३
४८.	चौकीदार	४४४०-७४४०	१३००	२०	९	११
४९.	सफाईगार	४४४०-७४४०	१३००	३	३	०
		एकूण		८३९	४५६	३८३

मंडळाच्या आस्थाई आस्थापनेवरील दि. ३१/०३/२०२४ रोजी असलेली पदांची स्थिती

अ.क्र.	पदनाम	वेतन बॅंड	ग्रेड वेतन	भरलेली पदे
१.	कनिष्ठ वैज्ञानिक सहाय्यक	९३००-३४८००	४२००	११
२.	प्रयोगशाळा सहाय्यक	५२००-२०२००	२०००	५
३.	कनिष्ठ लिपीक	५२००-२०२०००	१९००	४
४.	वाहन चालक	५२००-२०२०००	१९००	१
५.	शिपाई	४४४०-७४४०	१३००	३
		एकूण		२४

परिशिष्ट ३. प्रादेशिक व उप-प्रादेशिक कार्यालयांचे अधिकारक्षेत्रांसह तपशील.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या क्षेत्रीय कार्यालयांची विभागनिहाय तपशीलवार माहिती			
अ.क्र	कार्यालयाचे नाव व पत्ता	कार्यालयांतर्गत येणारे कार्यक्षेत्र	दूरध्वनी क्रमांक
महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, मुख्यालय			
	कल्पतरू पॉइंट, दुसरा, तिसरा आणि चौथा मजला, मूव्हीमॅक्स समोर, शीव सर्कल, शीव (पूर्व), मुंबई-४०० ०२२.		०२२-२४० २०७८१ ०२२-२४० १०४३७
मध्यवर्ती प्रयोगशाळा			
	निर्मल भवन, महापे, सी.बी.डी. बेलापूर		
१.	प्रादेशिक कार्यालय, मुंबई		
	कल्पतरू पॉइंट, दुसरा मजला, मूव्हीमॅक्स समोर, शीव सर्कल, शीव (पूर्व), मुंबई-४०० ०२२.	मुंबई महानगरपालिका विभाग	२४०१५२६९ २४०१६२३९
	उप प्रादेशिक कार्यालय, मुंबई-१ कल्पतरू पॉइंट, दुसरा मजला, मूव्हीमॅक्स समोर, शीव सर्कल, शीव (पूर्व), मुंबई-४०० ०२२	मुंबई बेट, विभाग क्रमांक अ,ब,क, ड व फ (दक्षिण) फ (उत्तर) जी (दक्षिण) आणि जी (उत्तर)	२४०१५२६९ २४०१६२३९
	उप प्रादेशिक कार्यालय, मुंबई-२ कल्पतरू पॉइंट, दुसरा मजला, मूव्हीमॅक्स समोर, शीव सर्कल, शीव (पूर्व), मुंबई-४०० ०२२	मुंबई उपनगर विभाग एम/एच (पश्चिम), एम/एच (पूर्व) आणि एल	२४०१५२६९ २४०१६२३९
	उप प्रादेशिक कार्यालय, मुंबई-३ कल्पतरू पॉइंट, दुसरा मजला, मूव्हीमॅक्स समोर, शीव सर्कल, शीव (पूर्व), मुंबई-४०० ०२२	मुंबई उपनगर विभाग के (पूर्व), के (पश्चिम) एस,एन, आणि पी (दक्षिण)	२४०१५२६९ २४०१६२३९
	उप प्रादेशिक कार्यालय, मुंबई-४ कल्पतरू पॉइंट, दुसरा मजला, मूव्हीमॅक्स समोर, शीव सर्कल, शीव (पूर्व), मुंबई-४०० ०२२	मुंबई उपनगर विभाग पी (उत्तर), आर (उत्तर) आर (दक्षिण) आणि ट विभाग	२४०१५२६९ २४०१६२३९
२.	प्रादेशिक कार्यालय, ठाणे		
	प्लॉट नं. पी-३०, पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स बिल्डिंग, मुलुंड चेकनाका, ठाणे - ४०० ६०४.	ठाणे जिल्हा.	२५८२९५८२ २५८०५३९८
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, ठाणे		
	प्लॉट नं. पी-३०, पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स बिल्डिंग, मुलुंड चेकनाका, ठाणे - ४०० ६०४.		२५८२९५८२ २५८०५३९८
	उप प्रादेशिक कार्यालय, ठाणे-१ प्लॉट नं. पी-३०, पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स बिल्डिंग, मुलुंड चेकनाका, ठाणे - ४०० ६०४.	ठाणे महानगरपालिका, वागळे इस्टेट एम.आय.डी.सी.	२५८२९५८२/ २५८०२२७२
	उप प्रादेशिक कार्यालय, ठाणे-२ प्लॉट नं. पी-३०, पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स बिल्डिंग, मुलुंड चेकनाका, ठाणे - ४०० ६०४.	ठाणे तालुका, ठाणे महानगरपालिका विभाग, मीरा भाईंदर आणि वसई विरार महानगरपालिका आणि पालघर जिल्हयातील वसई तालुका	२५८२९५८२
	उप प्रादेशिक कार्यालय, तारापूर-१ एम.आय.डी.सी. ऑफिस बिल्डिंग, बोईसर स्टेशन, पोस्ट टॅप्स (TAPS), तारापूर, जि.ठाणे- ४०१ ५०६.	तारापूर एम. आय. डी. सी. आणि संबंधीत विभाग	०२५२५-२७३३१४
	उप प्रादेशिक कार्यालय, तारापूर-२ एम.आय.डी.सी. ऑफिस बिल्डिंग,	डहाणू तलासारी, मोखाडा, जव्हार, विक्रमगड आणि पालघर तालुक्यातील	०२५२५-२७३३१४

	बोईसर स्टेशन, पोस्ट टॅप्स (TAPS), तारापूर, जि.ठाणे- ४०१ ५०६.	(उप प्रा.का. तारापूर १ कार्यकक्षा वगळता)	
३.	प्रादेशिक कार्यालय, कल्याण		
	सिध्दीविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, ओक बाग, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) ४२१ ३०१.	कल्याण, भिवंडी, उल्हासनगर, बदलापूर, वाडा मुखाड आणि ठाणे जिल्ह्याचा शहापूर तालुका	०२५१-२३१०२१२ ०२५१-२३१०१६७
	उप प्रादेशिक कार्यालय, कल्याण-१ सिध्दीविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, ओक बाग, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) ४२१ ३०१.	कल्याण भिवंडी तालुका	०२५१-२३१०१६७
	उप प्रादेशिक कार्यालय, कल्याण-२ सिध्दीविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, ओक बाग, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) ४२१ ३०१.	उल्हासनगर, बदलापूर तालुका	०२५१-२३१०१६७
	उप प्रादेशिक कार्यालय, कल्याण-३ सिध्दीविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, ओक बाग, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) ४२१ ३०१.	वाडा तालुका (पालघर जिल्हा), मुखाड, शहापूर तालुका (ठाणे जिल्हा)	०२५१-२३१०१६७
	उप प्रादेशिक कार्यालय, भिवंडी सिध्दीविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, ओक बाग, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) ४२१ ३०१.	सारवली एम.आय.डी. सी. आणि भिवंडी तालुका (ठाणे जिल्हा), भिवंडी महानगरपालिका	०२५१-२३१०१६७
४.	प्रादेशिक कार्यालय, नवी मुंबई		
	रायगड भवन, सहावा आणि सातवा मजला, सेक्टर ११, सी.बी.डी.बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४.	ठाणे व रायगड जिल्हा व उप प्रादेशिक कार्यालय, नवी मुंबई अंतर्गत येणारे कार्यक्षेत्र	२७५७२४० २७५७११२७
	उप प्रादेशिक कार्यालय, नवी मुंबई-१ रायगड भवन, सहावा आणि सातवा मजला, सेक्टर ११, सी.बी.डी.बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४.	सीबीडी बेलापूर, शिरवणे, नेरुळ, सीऊड, जुईनगर, तुर्भे, पवने, वाशी, खैरने (उप)	२७५७२४० २७५७११२७
	उप प्रादेशिक कार्यालय, नवी मुंबई-२ रायगड भवन, सहावा आणि सातवा मजला, सेक्टर ११, सी.बी.डी.बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४.	ऐरोली, रबाळे, घणसोली, महापे, आणि एम.आय.डी.सी. खैरने (उप) दिघा, दहिसर, मोरी, पिंपरी, उत्तरशीव, घोटेघर	२७५७२४० २७५७११२७
	उप प्रादेशिक कार्यालय, तळोजा रायगड भवन, सहावा आणि सातवा मजला, सेक्टर ११, सी.बी.डी.बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४.	एम.आय.डी.सी. तळोजा, उरण तालुका	२७५७२४० २७५७११२७
५.	प्रादेशिक कार्यालय, रायगड		
	रायगड भवन, सहावा आणि सातवा मजला, सेक्टर ११, सी.बी.डी.बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४.	रायगड जिल्हा व उप प्रादेशिक कार्यालय, रायगड अंतर्गत येणारे कार्यक्षेत्र	२७५७२६२० २७५६२८६५ २७५७२६२०
	उप प्रादेशिक कार्यालय, रायगड-१ रायगड भवन, सहावा आणि सातवा मजला, सेक्टर ११, सी.बी.डी.बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४.	खालापूर व पनवेल तालुका (एमआयडीसी तळोजा वगळता)	२७५७२६२० २७५६२८६५ २७५७२६२०
	उप प्रादेशिक कार्यालय, रायगड-२ रायगड भवन, सहावा आणि सातवा मजला, सेक्टर ११, सी.बी.डी.बेलापूर, नवी मुंबई ४०० ६१४.	पेण, कर्जत, रोहा, अलिबाग, मुरुड जंजिरा तालुका	२७५७२६२० २७५६२८६५ २७५७२६२०

	उप प्रादेशिक कार्यालय, महाड सामायिक सुविधा केंद्र बिल्डिंग, एम.आय.डी.सी. महाड, जि. रायगड ४०२ ३०९.	महाड, माणगाव, श्रीवर्धन, पोलादपूर आणि टाळा तालुका	०२१४५-२३२३७२
६.	प्रादेशिक कार्यालय, पुणे		
	जोग सेंटर, दुसरा व तिसरा मजला, मुंबई -पुणे रोड, वाकडेवाडी, पूणे ४११ ००३.	पुणे जिल्हा	०२१४५-२३२३७२ ०२०-२५८११६९४ ०२०-२५८११६२७
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, पुणे		
	जोग सेंटर, दुसरा व तिसरा मजला, मुंबई -पुणे रोड, वाकडेवाडी, पूणे ४११ ००३.		
	उप प्रादेशिक कार्यालय,पूणे-१ जोग सेंटर, दुसरा व तिसरा मजला, मुंबई -पुणे रोड, वाकडेवाडी, पूणे ४११ ००३.	हवेली (पुणे महानगरपालिका मर्यादीत) भोर, पुरंदर, बारामती, इंदापूर आणि दौंड कॉरपोरेशन-१ आणि कौन्सिल -६	०२०-२५८११०२९
	उप प्रादेशिक कार्यालय,पूणे-२ जोग सेंटर, दुसरा व तिसरा मजला, मुंबई -पुणे रोड, वाकडेवाडी, पूणे ४११ ००३.	हवेली तालुका (पुणे महानगरपालिका व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्र वगळता.) पुणे जिल्ह्यातील खेड, मुळशी, आंबेगाव, जुन्नर, मावळ आणि शिरूर तालुका.	०२०-२५८१६४५१
	उप प्रादेशिक कार्यालय,पिंपरी-चिंचवड जोग सेंटर, दुसरा व तिसरा मजला, मुंबई -पुणे रोड, वाकडेवाडी, पूणे ४११ ००३.	पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका विभाग, एम.आय.डी.सी. पिंपरी, भोसरी आणि आकुर्डी. यासह)	०२०-२५८१०२२२
	उप प्रादेशिक कार्यालय,सातारा नवीन प्रशासकीय भवन, दुसरा मजला, एस.टी. स्टॅंडजवळ, सदर बाजार, सातारा, ४१५ ००१.	सातारा जिल्हा (११ तालुके) सातारा, कऱ्हाड, फलटण,वाई, महाबळेश्वर, खंडाळा, मन, खटाव, पाटण, जावळी कोरेगाव, कॉन्सिल-०९	०२१६२-२३३५२७
	उप प्रादेशिक कार्यालय,सोलापूर ४/ब, बाली ब्लॉक, सिव्हील लाईन, शासकीय दुध डेअरीच्यासमोर, सातरस्ता, जि.सोलापूर ४१३ ००३.	सोलापूर जिल्हा	०२१७-२३१९८५०
७.	प्रादेशिक कार्यालय, कोल्हापूर		
	उद्योग भवन इमारत, जिल्हाधिकारी कार्यालयाजवळ, कोल्हापूर ४१६ ००२.	सांगली, कोल्हापूर, सिंधुदुर्ग जिल्हा	०२३१-२६५२९५२
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चिपळूण		
	परकार कॉम्प्लेक्स, पहिला मजला, चिपळूण नगरपरिषद कार्यालय जवळ, जि. रत्नागिरी, चिपळूण ४१५ ६०५.		०२३५५-२६१५७०
	उप प्रादेशिक कार्यालय, कोल्हापूर उद्योग भवन इमारत, जिल्हाधिकारी कार्यालयाजवळ, कोल्हापूर ४१६ ००२.	कोल्हापूर जिल्हा	०२३१-२६६०४४८
	उप प्रादेशिक कार्यालय, रत्नागिरी महसुल विभाग, कर्मचारी को.ऑप. पतसंस्था लिमिटेड, कार्यालय इमारत, कलेक्टर ऑफिस कंपाऊंड, झाडगांव, रत्नागिरी - ४१५ ६३९.	रत्नागिरी जिल्हा, राजापूर, रत्नागिरी, लांजा आणि संगमेश्वर तालुका, सिंधुदुर्ग जिल्हा, कुडाळ, कणकवली, सावंतवाडी, वेर्गुला, मालवण, वैभववाडी, देवगड दोडामार्ग हे तालुके	०२३५२-२२०८१३

	उप प्रादेशिक कार्यालय, चिपळूण परकार कॉम्प्लेक्स, पहिला मजला, चिपळूण नगरपरिषद कार्यालय जवळ, जि. रत्नागिरी, चिपळूण ४१५ ६०५.	रत्नागिरी जिल्हयातील चिपळूण, गुहागर, खेड, दापोली, मंडणगड तालुका	०२३५५-२६१५७०
	उप प्रादेशिक कार्यालय, सांगली ३००/२, उद्योगभवन, टाटा पेट्रोल पंपामागे, शासकीय विश्रामगृहाच्या जवळ, विश्रामबाग, सांगली ४१६ ४१६.	सांगली जिल्हा, मिरज, वालवा, शिराळा, आटपाटी, तासगाव, खानापूर, कडेगाव, पालुस, जत आणि कवठेमहाकाळ	०२३३-२६७२०३२
८.	प्रादेशिक कार्यालय, नाशिक		
	उद्योगभवन, पहिला मजला, त्र्यंबक रोड, सातपूर, नाशिक ४२२ ००७.	नाशिक, अहमदनगर, जळगाव, धुळे, नंदुरबार जिल्हा	०२५३-२३६५१५०
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नाशिक		
	उद्योगभवन, पहिला मजला, त्र्यंबक रोड, सातपूर, नाशिक ४२२ ००७.		०२५३-२३६५१५०
	उप प्रादेशिक कार्यालय, नाशिक उद्योगभवन, पहिला मजला, त्र्यंबक रोड, सातपूर, नाशिक ४२२ ००७	नाशिक जिल्हा	०२५३-२३६५१६१
	उप प्रादेशिक कार्यालय, जळगाव हॉल नं. ए, तिसरा मजला, जुने बी. जे. मार्केट, जळगाव - ४२५ ००१.	जळगाव जिल्हा जळगाव महानगरपालिका, भुसावळ, फैजपूर, सावडा, रावेर, पाचोरा, धरणगाव, चाळीसगाव, चोपडा, अमळनेर, भडगाव, जामनेर, यावल, वरणगाव	०२५७-२२२१२८८
	उप प्रादेशिक कार्यालय, धुळे फुलचंद प्लाझा, दुसरा मजला, बी. सी. कॉलेज रोड, एस.एस.व्ही. पी. एस. इंजिनिअरिंग कॉलेज, विद्यानगरी जवळ, देवपूर, धुळे - ४२४ ००१.	धुळे जिल्हा धुळे, शिरपूर, साक्री आणि सिंधखेडा, अवधान एम.आय.डी.सी. आणि नारदाना एम.आय.डी.सी. नंदुरबार जिल्हा - नंदुरबार, नवापूर, शहादा, तळोदा, धाडगाव आणि अक्कलकुपा, नवापूर एम.आय.डी.सी. क्षेत्र	०२५६२-२७३७३१
	उप प्रादेशिक कार्यालय, अहमदनगर सावित्रीबाई फुले व्यापारी संकुल, पहिला मजला, हॉल नं. २ व ३, टी.व्ही. सेंटर, सावेडी, अहमदनगर ४१४ ००३.	अहमदनगर जिल्हा अहमदनगर, नेवासा, श्रीरामपूर, संगमनेर, पारनेर, कोपरगाव हे एम.आय.डी.सी. क्षेत्र	०२४१-२४७०८५२
९.	प्रादेशिक कार्यालय, छत्रपती संभाजीनगर		
	पर्यावरण भवन, प्लॉट नं. ए-४/१, चिखलठाणा औद्योगिक वसाहत, सेट नंदलाल धुत हॉस्पिटलजवळ, छत्रपती संभाजीनगर - ४३१ २१०.	छत्रपती संभाजीनगर, जालना, परभणी, हिंगोली, नांदेड, बीड, धाराशीव	०२४०-२९९३००४
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, छत्रपती संभाजीनगर		

	पर्यावरण भवन, प्लॉट नं. ए-४/१, चिखलठाणा औद्योगिक वसाहत, सेट नंदलाल धुत हॉस्पिटल जवळ, छत्रपती संभाजीनगर ४३१ २१०.		
	उप प्रादेशिक कार्यालय, छत्रपती संभाजीनगर पर्यावरण भवन, प्लॉट नं. ए-४/१, चिखलठाणा औद्योगिक वसाहत, सेट नंदलाल धुत हॉस्पिटल जवळ, छत्रपती संभाजीनगर - ४३१ २१०.	छत्रपती संभाजीनगर	०२४०-२९९३००४
	उप प्रादेशिक कार्यालय, जालना प्लॉट नं. पी ३/१ आणि पी ३/२, हॉटेल आदर्श पॅलेसजवळ, जालना- छत्रपती संभाजीनगर रोड, एमआयडीसी वसाहत जालना.	जालना व बीड (बीडचा परळी तालुका वगळता)	०२४८२-२२०१२०
	उप प्रादेशिक कार्यालय, लातूर प्लॉट नं. पी-१०, लातूर जिल्हा उद्योग समूह इमारत, एम.आय.डी.सी. लातूर ४१३ ५३१.	लातूर, धाराशीव जिल्हा	०२३८२-२९९६४५
	उप प्रादेशिक कार्यालय, परभणी देवकृपा इमारत, रंगनाथ महाराज नगर, नंदखुला रोड, परभणी- ४३१ ४०१.	परभणी, हिंगोली आणि बीड जिल्हा बीडचा परळी वैजनाथ तालुका	०२४५२-२२६६८७
	उप प्रादेशिक कार्यालय, नांदेड लाहोटी कॉम्प्लेक्स, दुसरा मजला, शिवाजी महाराज पुतळयाजवळ, वजीराबाद, नांदेड ४३१ ६०१.	नांदेड जिल्हा	०२४६२-२४२४९२
१०.	प्रादेशिक कार्यालय, नागपूर		
	उद्योगभवन, पाचवा मजला, विक्रीकर कार्यालय, सिव्हील लाईन, नागपूर ४४० ००१.	नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदीया जिल्हा	०७१२-२५६५३०८
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नागपूर		
	उद्योगभवन, पाचवा मजला, विक्रीकर कार्यालय, सिव्हील लाईन, नागपूर ४४० ००१.		०७१२-२५६५३०८
	उप प्रादेशिक कार्यालय, नागपूर-१ उद्योगभवन, पाचवा मजला, विक्रीकर कार्यालय, सिव्हील लाईन, नागपूर ४४० ००१.	नागपूर शहर, कामठी, काटोल, कळमेश्वर, नरखेड, रामटेक, सावनेर, पारशिवणी	०७१२-२५६०१३९
	उप प्रादेशिक कार्यालय, नागपूर-२ उद्योगभवन, पाचवा मजला, विक्रीकर कार्यालय, सिव्हील लाईन, नागपूर ४४० ००१.	नागपूर ग्रामीण तालुका हिंगणा, मौदा, नागपूर जिल्ह्यातील उमरेड, कुही भिवापूर आणि वर्धा तालुका	०७१२-२५६०१५२
	उप प्रादेशिक कार्यालय, भंडारा तात्या टोपे वॉर्ड, सिटी पेट्रोल पंपाच्याजवळ, मिस्किन टँक, महाल रोड, भंडारा ४४१ ९०४.	भंडारा आणि गोंदीया जिल्हा	०७१८४-२६०६२९
११.	प्रादेशिक कार्यालय, चंद्रपूर		
	उद्योगभवन, पहिला मजला, रेल्वे स्टेशन जवळ, चंद्रपूर ४४२ ४०१.	चंद्रपूर, गडचिरोली जिल्हा यवतमाळ जिल्हा	०७१७२-२५१९६५ ०७१७२-२७२४१०
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चंद्रपूर		
	उद्योगभवन, पहिला मजला, रेल्वे स्टेशन जवळ, चंद्रपूर ४४२ ४०१.		

	उप प्रादेशिक कार्यालय, चंद्रपूर उद्योगभवन, पहिला मजला, रेल्वे स्टेशन जवळ, चंद्रपूर ४४२ ४०१.	चंद्रपूर जिल्हा, यवतमाळ आणि गडचिरोली जिल्हा चंद्रपूर एम.आय.डी.सी. चंद्रपूर, तडाली, घुग्गुस, वरोरा यवतमाळ एम.आय. डी.सी. यवतमाळ, मुल, भद्रावती, चिमुर्, गडचंद्र, नागभीड, गडचिरोली,कोटगळ, कोळसा खाणी चंद्रपूर, भद्रावती, बल्लारपूर, राजुरा आणि वरोरा पश्चिम कोळसा क्षेत्र	०७१७२-२५१९६५ ०७१७२-२५८०६२ ०७१७२-२७२४१०
१२.	प्रादेशिक कार्यालय, अमरावती		
	सहकार सुरभी, बापटवाडी, विवेकानंद कॉलनी, अमरावती ४४४ ६०६.	अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशिम	०७२१-२५६३५९७ ०७२१-२५६३५९२
	उप प्रादेशिक कार्यालय, अमरावती-१ सहकार सुरभी, बापटवाडी, विवेकानंद कॉलनी, अमरावती ४४४ ६०६.	अमरावती जिल्हा अमरावती, अचलापूर, चांदूर बझार, तिवसा, दर्यापूर,अंजनगाव, सुरजी, चांदूर रेल्वे धामणगाव रेल्वे मोर्शी, वरुड, नांदगाव, खांदेश्वर, भाटकुली, धारणी चिखलदरा	०७२१-२५६३५९३
	उप प्रादेशिक कार्यालय, अमरावती -२ सहकार सुरभी, बापटवाडी, विवेकानंद कॉलनी, अमरावती ४४४ ६०६.	वाशिम जिल्हा वाशिम मंगरुळपीर, रिसोड, मानोरा, मालेगाव, कारंजा लाड	०७२१-२५६३५९४
	उप प्रादेशिक कार्यालय, अकोला हुतात्मा स्मारकासमोर, नेहरु पार्क चौक, आळशी प्लॉट, अकोला ४४४ ००१.	अकोला जिल्हा अकोला, बाळापूर,पातूर, अकोट, मुर्तीजापूर, बार्शी टाकळी बुलढाणा जिल्हा बुलढाणा, चिखली, मेहकर, लोणार, शेगाव, सिंदखेडराजा देऊळगावराजा, खामगाव, नांदुरा, मलकापूर, मोताळा	०७२४-२४५२३४४ ०७२४-२४४२३४४

परिशिष्ट ४. उद्योगांचा विभागानुसार सांख्यिकी अहवाल सन २०२३-२४

आर्थिक वर्ष २०२३-२४ साठी औद्योगिक सांख्यिकी अहवाल														
प्रादेशिक कार्यालय	हिरवे			एकूण हिरवे	केशरी			एकूण केशरी	लाल			एकूण लाल	एकूण पांढरे	एकूण
	मो. उ.	म. उ.	ल. उ.		मो. उ.	म. उ.	ल. उ.		मो. उ.	म. उ.	ल. उ.			
अमरावती	-	१४	४,८५०	४,८६४	२७	१८	२,२४०	२,२८५	४०	६	२७५	३२१	१,४५२	८,९२२
छत्रपती संभजी नगर	८२	८६	६,३४५	६,५१३	१३३	१०७	२,७५६	२,९९६	३४९	४१	७४७	१,१३७	८१३	११,४५९
चंद्रपूर	१४	१२	६७३	६९९	१९	४४	४७२	५३५	१३३	३१	२५३	४१७	३७१	२,०२२
कल्याण	३९	३४	२,२०३	२,२७६	११२	७६	१,३९५	१,५८३	१९३	७१	२,२२८	२,४९२	१,५४१	७,८९२
कोल्हापूर	४०	४०	८,३२८	८,४०८	१०६	८६	४,६०८	४,८००	३१४	१०४	१,८०२	२,२२०	७,१४५	२२,५७३
मुंबई	३९	४७	२,६६४	२,७५०	६०२	२३०	१,१९१	२,०२३	३६०	३४	८०६	१,२००	२६२	६,२३५
नागपूर	२६	२८	२,८५१	२,९०५	११७	९९	२,९९९	३,२१५	३०९	६४	१,२२१	१,५९४	७०५	८,४१९
नाशिक	१७५	१२४	६,४२५	६,७२४	२१२	१४८	३,२९४	३,६५४	४८०	९२	२,०७२	२,६४४	५,८७८	१८,९००
नवी मुंबई	७४	७८	२,०४३	२,१९५	१८५	११८	१,३९४	१,६९७	२५३	६९	१,२५३	१,५७५	१,१११	६,५७८
पूणे	५९६	४०४	८,६५३	९,६५३	१,७५४	३९२	५,२३३	७,३७९	१,३०२	१९४	३,१५९	४,६५५	५,११२	२६,७९९
रायगड	४८	३८	७८९	८७५	११०	५४	६९	८६१	२९८	५३	६०४	९५५	१९८	२,८८९
ठाणे	४४	३०	२,०९९	२,१७३	२९०	४२	९७२	१,३०४	२१२	६१	१,३६३	१,६३६	६१२	५,७२५
एकूण	१,१७७	९३५	४७,९२३	५०,०३५	३,६६७	१,४१४	२७,२५१	३२,३३२	४,२४३	८२०	१५,७८३	२०,८४६	२५,२००	१,२८,४१३

संक्षेप

मो. उ. - मोठे उद्योग

म. उ. - मध्यम उद्योग

ल. उ. - लघु उद्योग

**परिशिष्ट ५. २०२३-२४ ह्या वर्षी म. प्र. नि मंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनी घेतलेल्या प्रशिक्षण
कार्यक्रमांचा तपशील**

२०२३-२४ या वर्षात म. प्र. नि. मंडळातील अधिकाऱ्यांची उपस्थिती असलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांची माहिती					
	प्रशिक्षण/ कार्यशाळा दिनांक आणि कालावधी	प्रशिक्षण स्थळ	विषय	सहभागींची संख्या	सहभागींची नावे
१.	०४.०४.२०२३ ते ०६.०४.२०२३	हैद्राबाद	जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन	३	१) डॉ. विश्वजीत ठाकूर, प्र.वै.अ. २) श्री. अमोल सातपुते, उपप्रा.अ. ३) श्री. धनंजय नाणेकर, क.वै.स.
२.	१४.०९.२०२३	द पार्क हॉटेल, नवी मुंबई	सीएसआयआर - नीरीद्वारे आयोजित 'रसायने आणि कचऱ्यावरील आंतरराष्ट्रीय अधिवेशने' या विषयावर एक दिवसीय कार्यशाळा	४९	१) श्री. मनीष होळकर, प्रादेशिक अधिकारी, मुख्यालय, मुंबई २) श्री सतीश पडवळ, प्रादेशिक अधिकारी, नवी मुंबई ३) श्री जयवंत हजारे, प्रादेशिक अधिकारी, रायगड ४) श्री. एल. एस. भड, प्रादेशिक अधिकारी, कल्याण ५) श्री रविंद्र आंधळे, प्रादेशिक अधिकारी, अधिकारी ६) श्री. राजू वसावे, उपप्रादेशिक अधिकारी, तारापूर २ ७) श्री विक्रान्त भालेराव, उपप्रादेशिक अधिकारी, तळोजा ८) श्री प्रशांत भोसले, उपप्रादेशिक अधिकारी, ९) श्री. व्ही. व्ही. किल्लेदार, उपप्रादेशिक अधिकारी, पुणे २ १०) श्री. जयंत कदम, उप प्रादेशिक अधिकारी, नवी मुंबई १ ११) श्री. अमर दुर्गुळे, उप प्रादेशिक अधिकारी नाशिक १२) श्री. बाबासाहेब कुकडे, उपप्रादेशिक अधिकारी, कल्याण २ १३) श्री. उपेंद्र कुलकर्णी, उपप्रादेशिक अधिकारी, कल्याण- १ १४) श्री. आनंद एन. काटोले,

				<p>उपप्रादेशिक अधिकारी, ठाणे- २ १५) श्रीमती स्नेहा कांबळ, उपप्रा.अ.प्र.वै.अ. विभाग, मुख्य. १६) श्री. अनिल संदानसिंग, क.वे.अ. प्रा.प्रयोगशाळा, पुणे १७) श्रीमती यामिनी चाचड, क.वे.अ. मध्यवर्ती प्रयोगशाळा महापे १८) श्रीमती रंजना राणे, क.वे.अ. प्रा.प्रयोग, स्थान. १९) श्री सुनील सोनकांबळे, क्षे.अ., ह.प्र.नि.विभाग, मुख्या. २०) श्रीमती कल्याणी कुलकर्णी, क्षे.अ.सह. अधिकारी (तां)विभाग. २१) श्री. अमोल पाटील, क.वै.स., प्र.वै.अ. विभाग २२) डॉ. संदिप शिंदे, क्षे.अ., प्रा.अ. (मुख्य.) विभाग २३) डॉ. प्रभाकर वावडे, क्षे.अ., प्रा.अ. (मुख्य.) विभाग २४) श्री. उदय यादव, क्षे.अ., ज.प्र.नि.विभाग मुख्यालय. २५) श्री. अभिजीत कसबे, क्षे.अ., मुख्यालय २६) श्री. सागर वरेकर, क्षे.अ., प्रा.का. मुंबई २७) श्रीमती उज्वला गुडे, क्षे.अ., प्रा.का. चौकट २८) श्रीमती दिपाली तायडे, क्षे.अ., प्रा.का. कल्याण २९) श्री. योगेश देशमुख, क्षे.अ., प्रा.का. रायगड ३०) श्रीमती मधुरीमा जोशी, क्षे.अ., प्रा.का. नवी मुंबई ३१) श्री. समीर वस्त्रे, क्षे.अ., उपप्रा.का. पुणे २ ३२) श्री. वि. जी. भट्टाणे, क्षे.अ., उपप्रा.काल्याण २ ३३) श्री. गजानन पवार, क्षे.अ., उप प्रा.का. तारापूर ३४) श्रीमती रुपाली सोनकांबळे, क्षे.अ., प्रा.का. रायगड ३५) श्री. राजाराम इंजुलकर, क्षे.अ., उप प्रा.का. तळोजा</p>
--	--	--	--	--

					<p>३६) डॉ. राजेश औटी, क्षे.अ., उप प्रा.का. रायगड २</p> <p>३७) श्री. मिलिंद ठाकूर, क्षे.अ., उप प्रा.का. मुंबई २</p> <p>३८) श्री. दर्शन महात्रे, क्षे.अ., उप प्रा.का. मुंबई १</p> <p>३९) श्री. समीर हुंदळेकर, क्षे.अ., उप प्रा.का. मुंबई ४</p> <p>४०) श्री. जयंत डोके, क्षे.अ., उप प्रा.का. पुणे १</p> <p>४१) श्रीमती सुषमा कुंभार, क्षे.अ., उप प्रा.का. पुणे १</p> <p>४२) श्रीमती संजना जाधव, क्षे.अ., उप प्रा.का. वाहन चिंचवड</p> <p>४३) श्री. प्रमोद डोके, क्षे.अ., उप प्रा.का. पुणे २</p> <p>४४) श्रीमती रेखा तोगरे, क्षे.अ., उप प्रा.का. पुणे २</p> <p>४५) श्री. जयप्रकाश भुसारा, क्षे.अ., उप प्रा.का. कल्याण ३</p> <p>४६) श्री. राजेश नांदगावकर, क्षे.अ., उप प्रा.का. कल्याण १</p> <p>४७) श्री. विनोद पावले, क्षे.अ., नाशिक</p> <p>४८) डॉ. सुशीलकुमार शिंदे, क्षे.अ., उप प्रा.का. चिपळहूण</p> <p>४९) श्री. जयदीप कुंभार, क्षे.अ., उप प्रा.का. महाड</p>
३.	०८.१०.२०२३ ते ०९.१०.२०२३	प्राइड प्लाझा हॉटेल, नवी दिल्ली	स्पिलटेक-२०२३	४	<p>१) डॉ. जे.बी. संगेवार, ज. प्र. नि. अभियंता</p> <p>२) श्री. संजय भोसले, प्रा.अ. मुंबई</p> <p>३) श्री. सागर औटी, प्रा.अ., जैव वैद्यकीय कचरा.</p> <p>४) श्री. विक्रान्त भालेराव, उप प्रा.अ., तळोजा.</p>
४.	०६.११.२०२३ ते ०८.११.२०२३	वेस्टिन मुंबई गावदेवी शहर	इंडस्ट्रियल ग्रीन केमिस्ट्री वर्ल्ड कन्व्हेंशन अँड इकोसिस्टम (आयजीसीडब्ल्यू-२०२३)	४	<p>१) श्री. किरण हसबनीस, प्रा.अ. ठाणे</p> <p>२) श्री. राज स. कामत, उप प्रा.अ., रायगड २</p> <p>३) श्री. बाबासाहेब एम. कुकडे उप प्रा., कल्याण २</p> <p>४) श्री. विक्रान्त भालेराव, उप प्रा.अ., तळोजा.</p>

५.	२२.११.२०२३	नवी दिल्ली	प्रतिजैविक प्रतिकाराचा धोका कमी करण्यासाठी उत्पादन प्रक्रियेतून होणारे प्रतिजैविक प्रदूषण रोखण्याबाबत संबंधित व्यक्तींशी सल्लामसलत	१	१) श्री. नंदकुमार गुरव, सहाय्यक सचिव (तां)
६.	२३.११.२०२३	तिरुवनंतपुरम, केरळ	द्रुतगतीने नष्ट न होणाऱ्या जैविक प्रदूषण (पीओपी) व्यवस्थापनासाठी राष्ट्रीय धोरणांचा आढावा आणि अद्यतन	१	१) श्री. जयवंत हजारे, प्रा.अ., रायगड
७.	०४.१२.२०२३ ते ०५.१२.२०२३	आयआयटी, बॉम्बे	भारत-युके अँटी-मायक्रोबियल मॅन्युफॅक्चरिंग कचऱ्यापासून पर्यावरणातील ओएमआर (एंटी-मायक्रोबियल रझिस्टन्स) चा सामना करत आहे	१	१) श्री. विक्रान्त भालेराव, उप प्रा.अ., तळोजा
८.	जानेवारी-२०२४	बुसेल्स, पॅरिस, फ्रँकफर्ट, कोपेनहेगन.	एचसीएफसी व्यवस्थापन योजना टप्प्याटप्प्याने बंद करणेबाबत.	१	१) श्री. कार्तिकेय लंगोटे, उप प्रा.अ. अध्यक्ष कक्ष.
९.	१६.०१.२०२४	वांद्रे-कुर्ली संकुल मुंबई	महाराष्ट्र शासनाच्या 'सशक्त आणि हवामान प्रतिसादक महिला अधिकारी निर्माण' विषयावर क्षमता विकास कार्यक्रम.	१८	१) श्रीमती सौजन्या सुधीर पाटील, उपप्रा.अ. २) श्रीमती ऋतुजा विक्रान्त भालेराव, उपप्रा.अ. ३) डॉ. सीमा दाळवी, उपप्रा.अ. ४) श्रीमती स्नेहा दिगंबर कांबळे, उपप्रा.अ. ५) श्रीमती प्रियश्री दिपकराव देशमुख, क्षे.अ. ६) श्रीमती पुनम कल्पेश परशेट्टे, क्षे.अ. ७) श्रीमती मीना अंकुश पवार, क्षे.अ. ८) श्रीमती शुभांगी मकरंद जाधव, क्षे.अ. ९) श्रीमती उज्वला तुषार वाडेकर, क्षे.अ. १०) श्रीमती सुवर्णा बाबुराव गायकवाड, क्षे.अ. ११) श्रीमती रेणुका सुहास साने, क्षे.अ. १२) श्रीमती स्मिता रघुनाथ वनवे, क्षे.अ.

					<p>१३) श्रीमती अरुणा रामेश्वर रोकडे, क्षे.अ.</p> <p>१४) श्रीमती दिपाली मनोहर तायडे, क्षे.अ.</p> <p>१५) श्रीमती दिपाली प्रविण चौधरी, क्षे.अ.</p> <p>१६) श्रीमती श्रुतिका सचिन दळवी, क्षे.अ.</p> <p>१७) श्रीमती जयश्री प्रशांत जुनोकर, क्षे.अ.</p> <p>१८) श्रीमती रुपाली सुनील सोनकांबळे, क्षे.अ.</p>
१०.	२२.०१.२०२४ ते २३.०१.२०२४	एफएचएच लॅब हडपसर, पुणे	जल आणि शुद्ध संस्कृती अध्ययनातून बॅक्टेरियोलॉजिकल परिमाणांची (टीसी, एफसी ऑफ एफएस) विश्लेषण	१६	<p>१) श्री. बिपीन भंडारे, क.वै.अ. अति.कार्यभार वै.अ.</p> <p>२) डॉ. दयानंद तरे, क.वै.अ. अति.कार्यभार वै.अ.</p> <p>३) श्रीमती यामिनी चाचड, क.वै.अ. ४) श्रीमती सुमित्रा महाजन, क.वै.अ.</p> <p>५) श्री. रविंद्र राऊत, क.वै.अ.</p> <p>६) श्रीमती हिना खलोकर, क.वै.अ.</p> <p>७) श्री. भिमराज चव्हाण, क.वै.स.</p> <p>८) श्री. महेश वळसे, क.वै.स.</p> <p>९) श्री. गजानन नागरे, क.वै.स.</p> <p>१०) श्री. हरीष नारखेडे, क.वै.स.</p> <p>११) श्री. प्रमोद पाटील, क.वै.स.</p> <p>१२) श्रीमती अंजना सेनगुप्ता, क.वै.स.</p> <p>१३) श्रीमती आरती ठाकुर, क.वै.स.</p> <p>१४) श्रीमती शर्करी चारमोडे, क.वै.स.</p> <p>१५) श्रीमती वैभवी कदम, क.वै.स.</p> <p>१६) श्रीमती मृदुला इंगळे, क.वै.स.</p>
११.	२३.०१.२०२४ ते २५.०१.२०२४	सीएसआयआर चेन्नई	टॅनरीमधील घातक कचऱ्याचे गुणसूत्रीकरण आणि त्याचे व्यवस्थापन	१	१) श्री. निवृत्ती लोखंडे, क्षे.अ.
१२.	२९.०१.२०२४ ते ३१.०१.२०२४	एसजीजीएस, नांदेड	जल, हवा / उत्सर्जन, माती / गाळ, घनकचरा नमुन्यांमधून वाष्पशील सेंद्रिय प्रदूषकांच्या विश्लेषणाची तत्त्वे.	१	१) श्री. चेतन सावंत, क.वै.अ.

१३.	०१.०२.२०२४ ते ०३.०२.२०२४	सीपीपीआरएफ सहारनपूर	कागद आणि लाकूड उद्योगातील गाळा उपचार व्यवस्थापनासाठी उपलब्ध सर्वोत्तम तंत्रज्ञान	१	१) श्री. उमाशंकर भादुले, उप प्रा.अ.
१४.	०६.०२.२०२४ ते ०८.०२.२०२४	आयएसआय, दिल्ली	पर्यावरणीय माहिती विश्लेषण	१	१) श्री. धनंजय नाणेकर, क.वै.स.
१५.	०७.०२.२०२४ ते ०९.०२.२०२४	आयएलएस, पुणे	अधिकाऱ्यांना त्यांच्या दैनंदिन कामकाजात लागणाऱ्या कायदेशीर बाबी.	२	१) श्री. प्रकाश जाधव, उप प्रा.अ. २) श्री. अभिजीत कसबे, क्षे.अ.
१६.	०८.०२.२०२४ ते १०.०२.२०२४	गोवा	दुसरे आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण आणि शाश्वतता शिखर परिषद, गोवा	२	१) श्री. शंकर वाघमारे, प्रा.अ.(जैव-वैद्यकीय कचरा) २) श्री. मनिष होळकर, प्रा.अ.(मुख्या.)
१७.	१५.०२.२०२४ ते १६.०२.२०२४	ईपीटीआरआय हैदराबाद	ईपीआरद्वारे टाकाऊ टायरचे व्यवस्थापन.	१	१) डॉ. प्रभाकर वावडे, क्षे.अ.
१८.	१५.०२.२०२४ ते १७.०२.२०२४	आयआयटी बॉम्बे	राष्ट्रीय पर्यावरण परिषद - २०२४	२	१) जयवंत हजारे, प्रा.अ., रायगड २) श्री. आनंद काटोळे, उप प्रा.अ., ठाणे
१९.	१६.०२.२०२४ ते १७.०२.२०२४	आयआयटी बॉम्बे	हायड्रोजन कार्यशाळा	२	१) श्री. प्रकाश जाधव, उप प्रा.अ. २) श्री. योगेश पाटील, क्षे.अ.
२०.	२२.०२.२०२४ ते २४.०२.२०२४	आयआयटी जम्मू	जल गुणवत्तेचे निरीक्षण	२	१) विक्रान्त भालेराव, उप प्रा.अ. २) श्रीमती ऋतुजा भालेराव, उप प्रा.अ.
२१.	०६.०३.२०२४	गोरेगाव मुंबई	वॉटर एक्स वर्ल्ड कॉन्फरन्स - २०२४	३	१) श्री. संजय भोसले, प्रा.अ. २) श्री. जयवंत हजारे, प्रा.अ. ३) श्री. राजेंद्र राजपूत, प्रा.अ.
२२.	२७.०३.२०२४ ते २९.०३.२०२४	सांदीपनी होमटेल, पुणे	जागतिक शाश्वत पर्यावरण योजना, राष्ट्रीय सौर अभियान	४	१) श्री. रविराज पाटील, क्षे.अ. २) श्री. नितीन चौधरी, क्षे.अ. ३) श्री. गजानन खडकीकर, क्षे.अ. ४) श्री. संतोष मोहरे, क्षे.अ.
			एकूण	१२०	

परिशिष्ट ६. वर्ष २०२३-२४ चे वित्त आणि लेखा

1

MAHARASHTRA POLLUTION CONTROL BOARD Receipt & Payment Account for the Year ended 31st March, 2024

Previous Year 2022-23		Receipt	Schedule No.	Current Year 2023-24		Previous Year 2022-23		Payment	Schedule No.	Current Year 2023-24	
Major Head	Sub Head			Sub Head	Major Head	Major Head	Sub Head			Sub Head	Major Head
72,61,78,556.00		OPENING BALANCE		84,53,50,651.00	84,56,00,595.00	30,82,67,765.00		1) CAPITAL EXPENDITURE			
	72,59,88,167.00	i) Cash at Bank						Fixed Assets Purchased	I		8,96,94,592.00
	1,90,389.00	ii) Cash in Hand		2,49,944.00							
	0.00	iii) DD in Hand		0.00							
0.00		1) GRANT RECEIVED			0.00	49,52,47,961.00		2) REVENUE EXPENDITURE			
	0.00	i) From State Government		0.00				a) SALARY & ALLOWANCES			54,79,35,991.00
	0.00	ii) From Government of India		0.00							
4,26,20,784.00		2) FINANCIAL ASSISTANCE			3,08,61,866.00	2,82,10,228.00		bi) CPF BOARD CONTRIBUTION			3,38,98,800.00
	0.00	i) From Other State Government		0.00							
	4,26,20,784.00	ii) From Government of India / CPCB		3,08,61,866.00							
35,94,044.00		3) Fund from UNIDO			0.00	1,90,56,825.00		c) Gratuity Fund			2,03,10,275.00
4,07,39,33,881.00		4) REVENUE RECEIPT		5,41,57,43,424.00	5,41,57,43,424.00	26,81,26,125.00		d) Office Expenditure	A		31,74,72,583.00
	4,01,54,10,597.00	i) Consent Fees		5,31,42,72,670.00		1,46,96,581.00		e) Running Expenditure of Laboratory	B		2,14,80,463.00
	5,85,23,284.00	ii) Analysis Charges		10,14,70,754.00		2,15,06,909.00		f) Expenditure For Vehicles	C		1,96,31,407.00
19,27,91,562.00		5) Other Receipt	H		4,75,61,178.00	6,08,81,012.00		g) Maintenance & Repairs	B1		29,72,51,213.00
						33,49,46,990.00		h) Expenditure For Employee Welfare	D		6,56,02,670.00
1,17,52,09,453.00		6) Interest on Investment			1,76,75,25,764.00	17,06,35,29,643.00		i) Projects Expenditure	E		66,63,21,600.00
1,18,59,651.00		7) Security Deposit With Others			1,13,10,000.00	1,46,22,019.00		3) Investment (New)			26,42,12,83,430.00
3,10,000.00		7) Miscellaneous Advances			2,78,40,793.00	2,00,000.00		d) Miscellaneous Advances			3,01,00,463.00
2,21,613.00		8) Fund For VOC Monitoring			10,41,600.00	2,72,33,765.00		e) Environmental Compensation Fund			0.00
12,72,15,97,214.00		9) Other Payables			9,75,575.00	832872.00		6) Sundry Payables			4,27,46,855.00
4,51,33,577.00		10) Investment (Matured)		20,47,96,12,197.00		2011900.00		7) Security Deposit With Others			5,00,000.00
99,75,30,668.00		11) Sundry Payables			1,73,67,679.00	78,15,51,298.00		8) Fund For VOC Monitoring			0.00
4,23,63,025.00		12) Amount Received from State Government		1,00,25,55,979.00		64,57,49,876.00		9) Funds for NCAP Expenses			0.00
66,61,08,121.00		13) Reimbursement of Cess			0.00	0.00		10) Amount Paid on behalf of State Government			1,29,75,00,000.00
38,41,90,401.00		14) Funds for NCAP Received			3,88,481.00	90591716.00		11) Fund from UNIDO			0.00
1,23,72,067.00		15) Fund for Environment Improvement & EC			17,60,40,295.00	0.00		12) Fund from Cess Account			0.00
6,12,00,000.00		16) Environmental Compensation Fund			22,60,97,900.00	0.00		13) Creditors			18,93,070.00
30,07,526.00		17) Fund from Cess Account			59,50,763.00	84,56,00,595.00		14) Fund for Abatement of Pollution			38,12,126.00
		18) Fund for NANMN			0.00			15) Fund for NCAP Expenses			9,86,665.00
		19) Fund for Abatement of Pollution			36,395.00			CLOSING BALANCES			19,24,07,257.00
		20) National Rural Liveli Hooda Mission			97,67,088.00			i) Cash at Bank	F	19,22,07,908.00	
		21) Fund for NCAP Expenses			45,51,888.00			ii) Cash in Hand	G	1,99,349.00	
21,16,02,22,143.00				30,07,08,29,460.00	21,16,02,22,143.00	0.00		iii) DD in Hand		0.00	
											30,07,08,29,460.00

Chief Accounts Officer
 Maharashtra Pollution Control Board

Member Secretary
 Maharashtra Pollution Control Board

Chairman
 Maharashtra Pollution Control Board

For GORHALE & SATHE
 CHARTERED ACCOUNTANTS
 FIRM No. 103264W

RAVINDRA MORE
 PARTNER
 MEM No. 163666

2

MAHARASHTRA POLLUTION CONTROL BOARD
Income & Expenditure Account for the Year ended 2023-24

Previous Year 2022-23		Expenditure	Schedule No.	Current Year 2023-24		Previous Year 2022-23		Income	Schedule No.	Current Year 2023-24	
Major Head	Sub Head			Sub Head	Major Head	Major Head	Sub Head			Sub Head	Major Head
49,52,47,961.00		<u>1) SALARY & ALLOWANCES</u>		52,97,80,988.00	54,79,35,991.00	0.00		<u>1) GRANT RECEIVED</u>			
				1,54,37,766.00		0.00		i) From State Government			0.00
				27,17,237.00				ii) From Government of India			0.00
2,82,10,228.00		<u>2) CPF BOARD CONTRIBUTION</u>		3,25,77,423.00	3,38,98,800.00	4,26,20,784.00		<u>2) FINANCIAL ASSISTANCE</u>			3,08,61,866.00
				13,21,377.00		0.00		i) From State Government			
26,81,26,125.00		<u>3) OFFICE EXPENDITURE</u>	A		31,74,72,583.00		4,26,20,784.00	ii) From Government of India / CPCB		3,08,61,866.00	
1,46,96,581.00		<u>4) RUNNING EXPENDITURE OF LAB.</u>	B		2,14,80,463.00	4,23,63,025.00					
2,15,06,909.00		<u>5) EXPENDITURE FOR VEHICLES</u>	C		1,96,31,407.00			<u>3) CESS REIMBURSEMENT</u>			
13,73,58,063.00		<u>6) MAINTAINANCE & REPAIRS</u>	B1		29,72,51,213.00	4,07,39,33,881.00		<u>4) REVENUE RECEIPT</u>			5,41,58,47,540.00
	1,40,47,608.00	i) Land & Building		2,74,87,641.00			4,01,54,10,597.00	i) Consent Fees		5,31,42,72,670.00	
	1,36,34,519.00	ii) Furniture & Fixture		63,65,378.00				ii) Analysis Charges		10,14,70,754.00	
	10,96,75,936.00	iii) Scientific Instruments & Office Appliances		26,33,98,194.00			5,85,23,284.00	<u>5) OTHER RECEIPT</u>	H		4,75,61,178.00
6,08,81,012.00		<u>7) EXPENDITURE FOR EMPLOYEE WELFARE</u>	D		6,56,02,670.00			<u>6) INTEREST ON INVESTMENT</u>			1,76,75,25,764.00
33,49,46,990.00		<u>8) PROJECTS EXPENDITURE</u>	E		66,63,21,600.00	19,27,91,562.00					
14,61,94,750.00		<u>9) DEPRECIATION</u>	J		16,42,06,703.00	1,17,52,09,453.00					
4,01,97,50,086.00		<u>10) EXCESS OF INCOME OVER EXPENDITURE</u>			5,12,79,94,918.00						
5,52,69,18,705.00					7,26,17,96,348.00	5,52,69,18,705.00					7,26,17,96,348.00

Chief Accounts Officer
Maharashtra Pollution Control Board

Member Secretary
Maharashtra Pollution Control Board

Chairman
Maharashtra Pollution Control Board

For GOKHALE & SATHE
CHARTERED ACCOUNTANTS
FIRM No. 103264W

RAVINDRA MORE
PARTNER
MEM. No. 153666

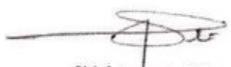

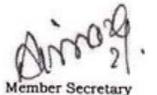
3

MAHARASHTRA POLLUTION CONTROL BOARD
Balance Sheet as on 31st March, 2024

Previous Year 2022-23		Liabilities	Schedule No.	Current Year 2023-24		Previous Year 2022-23		Assets	Schedule No.	Current Year 2023-24	
Major Head	Sub Head			Sub Head	Major Head	Major Head	Sub Head			Sub Head	Major Head
2,72,54,60,420.00		AI CAPITAL FUND		2,81,68,05,775.00				1) WORKS (Form K-IV)			
	2,08,42,88,884.00	Opening Balance		2,72,54,60,420.00		1,49,12,40,087.00		2) FIXED ASSETS	I,J,K		1,41,83,78,739.00
	64,11,71,536.00	Add:- Transfer from Excess of Income over Expenditure for Capital Expenses		9,13,45,355.00		59,66,19,996.00		A) Land & Building		58,35,77,740.00	
6,83,98,642.00		BI Fund for NCAP	P	6,87,87,123.00		26,30,96,724.00		B) Laboratory Equipment		8,36,12,595.00	
1,08,89,667.00		C) Fund from UNIDO	Z	1,08,89,667.00		7,53,95,331.00		C) Vehicle		24,74,69,182.00	
7,15,97,504.00		DI CURRENT LIABILITIES		4,96,38,204.00		50,04,60,613.00		D) Furniture & Fixture		6,61,98,386.00	
	5,60,90,892.00	1) Sundry Payables / Deposits	Q	2,90,98,324.00				E) Scientific Instruments		43,75,20,836.00	
	19,15,007.00	2) Other Payables	R	9,97,512.00		34,30,42,35,475.00		3) INVESTMENT	L		40,24,59,06,708.00
	1,35,91,605.00	3) Fund From Cess Account	S	1,95,42,368.00		88,74,48,972.00		4) CURRENT ASSETS			52,06,49,325.00
40,18,331.00		E) Funds for Assistance to Abatement of Pollution	T	2,42,600.00		2,17,60,840.00		A) Miscellaneous Advances	M	2,40,20,510.00	
3,16,37,14,240.00		FI RESERVES		3,35,97,96,902.00		1,40,91,640.00		B) Security Deposit with others	N	32,81,640.00	
	3,08,36,07,063.00	1) Pension Fund	U	3,30,00,00,000.00		59,95,897.00		C) Amount Paid on behalf of State Government	O	30,09,39,918.00	
	8,01,07,177.00	2) Gratuity Fund	V	5,97,96,902.00				SI CLOSING BALANCES			
6,45,800.00		O) Fund for Health Impact Assessment Study	W	6,45,800.00		84,53,50,651.00		i) Cash at Bank	F	19,22,07,908.00	
10,77,643.00		HI Fund for NCAP Expenses	AC	35,65,223.00		2,49,944.00		ii) Cash in Hand	G	1,99,349.00	
		II Fund for VOC Monitoring	X	21,19,243.00				iii) DD in Hand			
46,70,87,603.00		J) National Rural Liveli Hoods Mission	AD	97,67,088.00							
		K) Environmental Compensation Fund	Y	69,31,85,503.00							
		L) Fund for Environment Improvement & EC	AE	40,63,84,898.00							
6,12,00,000.00		MI Fund for Noise Monitoring	AB	6,12,00,000.00							
30,10,88,34,684.00		N) INCOME & EXPENDITURE APPROPRIATION ACCOUNT	AA	34,70,19,06,746.00							
36,68,29,24,534.00				42,18,49,34,772.00		36,68,29,24,534.00					42,18,49,34,772.00

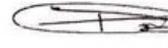
Significant Accounting Policies and Notes to Accounts (Schedule AF)

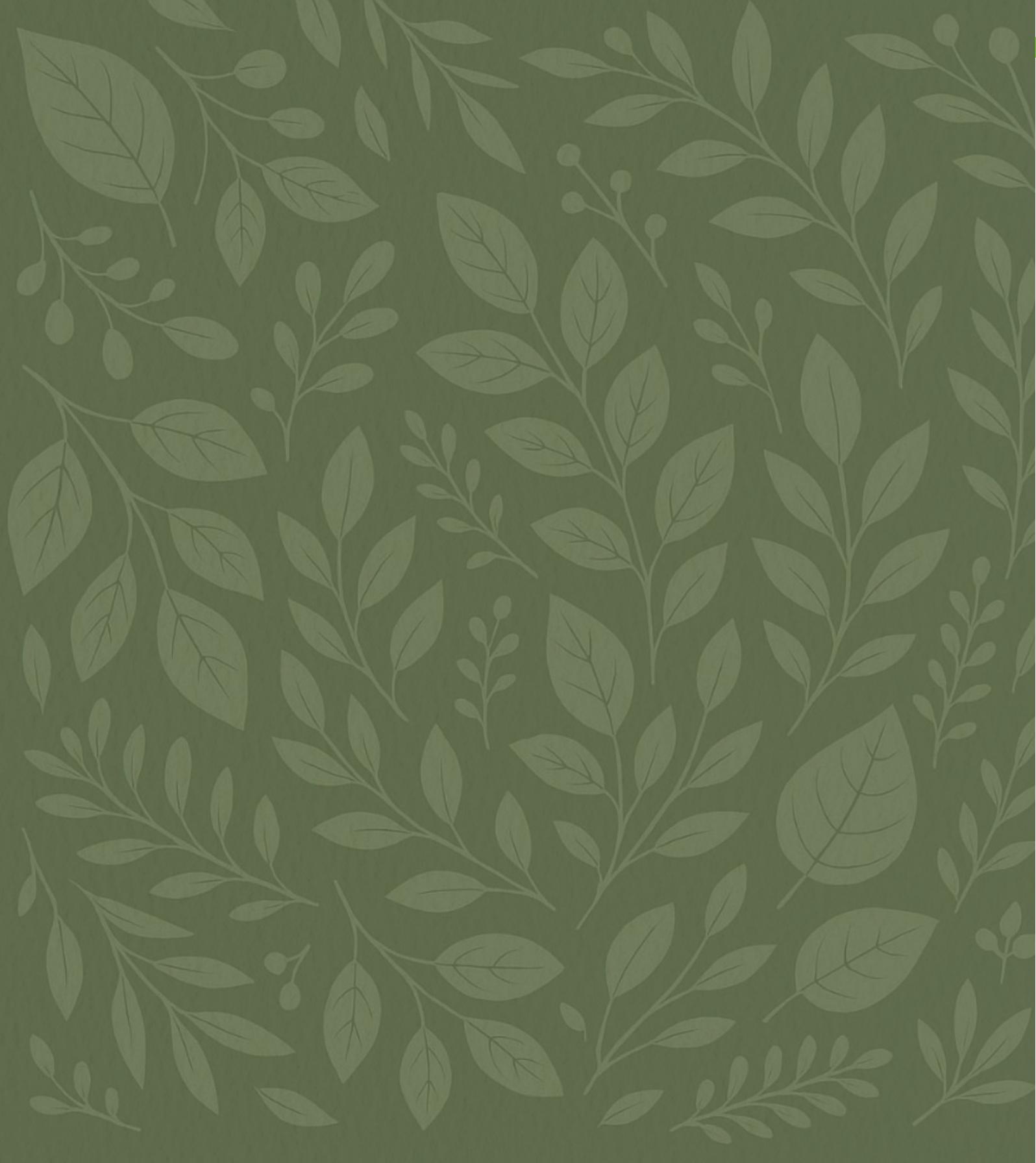

 Chief Accounts Officer
 Maharashtra Pollution Control Board

 Member Secretary
 Maharashtra Pollution Control Board

 Chairman
 Maharashtra Pollution Control Board

For GOKHALE & SATHE
CHARTERED ACCOUNTANTS
FIRM No. 103264W

 RAVINDRA MORE
 PARTNER
 MEM. No. 153666

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

कल्पतरू पॉइंट, दुसरा, तिसरा आणि चौथा मजला, मूव्हीमॅक्स समोर, शीव सर्कल,
शीव (पूर्व), मुंबई-४०० ०२२.

www.mpcb.gov.in